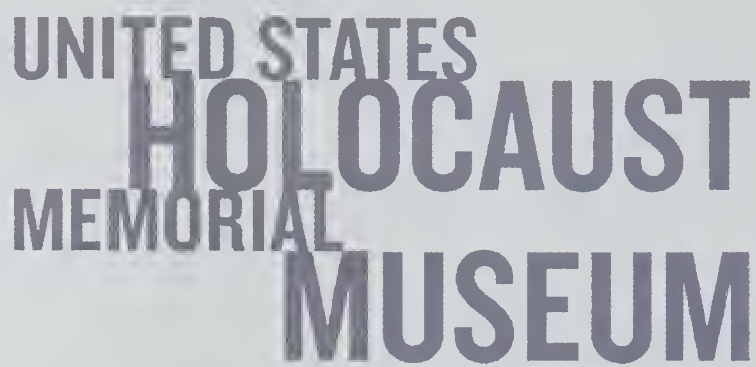

UNITED STATES
HOLOCAUST
MEMORIAL
MUSEUM







חיים ישראל פרל

# בצל העצים, בצל הלהבות

חיים ישראל פרל

# בצֵל העצים, בצֵל הלהבות

# בצֵל העצים,

הספר יצא לאור בסיוע:



**יד ושם**

**רשות הזיכרון לשואה ולגבורה**

**הקרן לתמיכה בפרסום זיכרונות**

**של נצולי שואה**



**רשת קניוני עזריאלי, מרכז עזריאלי**

**ו-IC מקבוצת עזריאלי**

פסח תשס"ח 22/4/08
למוזאום הגנה ספריה
היקרה
חיים ישראל פרל

Be-tsel ha-ʻetsim,

# בצֵל הלהבות

me-et

מאת

**חיים ישראל פרל**

Ḥayim Yisraʼel Perl

התכנים, הנתונים והעריכה הם על אחריותו של המחבר

על העטיפה:
גילופי עץ, מעשה ידיו של המחבר,
בהם מחייה את נוף ילדותו

איורים: רפי פרל




רח' הגילגל 50
רמת גן
03.5703834.6



מסת"ב ISBN 965-555-178-4

עיצוב, עימוד, עריכה גרפית ועטיפה:
דוד יהושע

מונטז' ממוחשב, לוחות והדפסה:
לאור בע"מ

נדפס בישראל

מוקדש

לאשתי האהובה

סילבנה לבית טְרֶבֶס מגוֹלַת איטליה

אשר בזכות מעשֶׂיהָ הטובים והנאים

שָׁכֵן הענן על אוהל-ביתנו יומָם ולילה.

ליקטה מבקעת העצמות היבשות עצם אל עצמו

והעלתה עליהם עוֹר ורוּח הֵפיחָה בָּהֶם.

לילדינו

רפאל-עזריאל ואשתו דניאל

ובניהם: דוד-שמואל, יאיר-אברהם,

תמר ונועם-ציון לבית פרל-טרבס.

בתנו חיה ובעלה עמיחי

ובניהם: ליאור-נחמיה, רחל ויונתן לבית בנדט.

כולם יבורכו וִיְסַפְּרוּ תהלות ה׳

# נר לזכרה

של אחותי

**חיה**

שהיתה כבת 11 כשהגיעה לאושוויץ במאי 1944
מגיטו וישאָ יחד עם בת דודתה **מלכה׳לע** לבית גנץ.
שתיהן נספו בלהבות ההן...

נזכור בהודיה את הנס שנעשה לשלוש אחיותי הצעירות אלקה, מלכה והדסה שְׂשָּׂרדוּ מתלאות המלחמה ההיא, עלו כמעפילות לא״י בשנת 1947, הקימו משפחות וזכו לבנים ובני בנים ממשיכי שרשרת הדורות בא״י.

# מבוא

חיים פרל ואני באנו מאותו איזור ועברנו, אם כי בנפרד, את הדרך שהוליכה למקומות שבהם תמו כל אשליות האדם. מכאן ההסבר להתרגשות שחדרה בי בקראי את זכרונותיו, לפני שנים. והיא גברה עתה שבעתיים בשל "בצֵל העצים, בצֵל הלהבות" שמונח לפני על השולחן. זהו מסמך מרגש שנכתב לא מתוך יאוש כי-אם מתוך רצון להתגבר על היאוש.

מהו היחוד בזכרונותיו של חיים פרל? לכאורה כל סיפורי-הניצולים דומים זה לזה. כולם נפתחים ב"לפני" ומסתימים ב"אחרי" – וכולם נשמעים כזעקת-חרדה מצד אחד, וכקול-נחמה מאידך.

אבל – לכל אחד גורל משלו, סגנון משלו, ואפילו עלילה משלו. התהליך דומה, אבל מרכיביו נובעים מאיזורים שונים ומגוונים בזכרון, משנות ילדות עניות או עשירות, מתפילות או מתקוות.

הקורא שיעיין בספרו של חיים פרל יגלה בו עולם ששקע – וגם שחר חדש-עתיק שדור צעיר בנה בחלומותיו ובקרבנתיו.

במילים אחרות: אני ממליץ מעומק לבי על זכרונות אלה. בטוחני שימצאו את דרכם לרבבות בארץ ומחוצה לה. ושכולם יודו לממליץ על ההמלצה ועוד יותר לַמחבֵר.

**אלי ויזל**

# הקדמה

הנה לפניכם ספר בשני חלקים; האחד המתאר את כפר הולדתו של המחבר, שיף, שבו הוא חי והתחנך לפני השואה ומוראותיה, והשני המתאר את חויותיו והתנסויותיו בגירוש מביתו החם וחייו במחנות ההשמדה השונים בהם לחם את מלחמת ההשרדות באומץ עד שהקב"ה ברוב חסדיו הציל אותו מן התופת, אחז בציצית ראשו והעלה אותו מִיָוֵן הַמְצוּלָה, להמשך של חיים והתפתחות.

את הספר על שני חלקיו קוראים בנשימה עצורה ובהתרגשות רבה. לומדים על היהודים הפשוטים והתמימים האלה, חיים את חוויות המחבר, יחד אתו סובלים את סבלו ויחד אתו נחנקים מדמעות בקראנו את התאורים הדרמתיים של כל מה שהוא עבר ועברו חבריו לסבל מידי הנאצים הארורים.

נפלאה היא חַדוּת הראיה שלו כנער שלא היתה לו תקופת התבגרות בכלל, כי מן הילדות עבר הֶיְשר לבגרות על כל המשתמע מכך, על האחריות לַיום החולף ועל הדאגה לְיום המחרת.

המחבר התבָרֵך בכושר ראיה מופלג ולצידו זיכרון לפרטי פרטים ויכולת סיפור בלתי רגיל. המאורעות שאחזו בגרונו, יחד עם כל בית-ישראל של יהודי מרמורש וטלטלו את כולם – טלטלת גָבֶר – עד כדי אובדן הזהות והחיים גם יחד, לא טשטשו את ראייתו ולא איבד את צלם א-להים. אדרבא, מתוארים בספר רגעים קשים ומחרידים ביותר

אך מהם יצא כמנצח גדול. ניצח את המוות, ניצח את היסורים ונשאר בן-אדם במלוא מובן המילה – תרמו לכך רבות אוירת הבית היהודי, הלימודים בישיבות, אך מעל לכל מורל גבוה ותחושת "אף על פי כן". אם גלילאו גליליאי אמר "אף על פי כן – נוע תנוע" המחבר ועוד רבים כמוהו אמרו: "אף על פי כן – חיה נחיה" ואף נשארו בני אדם, על כל הטוב היפה שברוחם.

לבנו דווי על כל אלה שלא זכו להיגאל, לא זכו לצאת ממלכודת הכבשנים, ולא זכו להגיע לחוף מבטחים בארצנו הקדושה. קרבנות רשע הם היו, אך עד הרגע האחרון, המשיכו לקוות ולרצות בחיים. אולי זאת 'סימפוניית ההירואיקה' המשמעותית ביותר שבני אדם "נגנו" עד שֶׁעָלוּ בסערה השמימה, והשאירו צוואה לדורות: המשיכו, המשיכו לחיות...

יהי רצון שהקב"ה יתן למחבר כח ועוז לעמוד בלחץ הזיכרונות ולהמשיך בפועלו להשאיר לדורות הבאים אחרינו את כל מה שעבר עלינו, מתוך תקוה שמצבי אנוש כאלה לא יהיו יותר נחלתנו, ולא נחלת כל אשר נשמה באפו.

פרופ' **יעקב רנד**

חתן פרס ישראל בחינוך

# פתח דבר

מרמורוש הוא מחוז גדול שהשתייך בשעתו לממלכת אוסטריה-הונגריה. בתום מלחמת העולם הראשונה חולק המחוז בין צ׳כיה לבין רומניה. הגבול עבר בנהר הטִיסַה, סיגט-סְלַאָטפִינע. העיירות טעטש, חוסט ובוּשְׁטִינָה וכפריה היו שייכים לצ׳כיה ואילו החלק השני סיגט, ווישא, בארשע והכפרים הנלווים, עברו אל השלטון הרומני.

הרי הקרפטים הגבוהים הקיפו את מרבית שטחו של המחוז. פסגותיהם של הפריסלופ והפייטרוס הזדקרו למרחקים ויכולת לשמוע קול המיית יובליהם, אשר הזינו נהרות רבים. יערות עבותים צמחו שם, מעיינות-מרפא נבעו, מכרות נחושת וזהב ושאר אוצרות טבע חיכו לפיתוח. הכבישים ומסילות הברזל התפתחו בעצלתיים. האוכלוסייה, יהודים וגויים, טיפחו את גידולי השדה, ובעיקר גידולי צאן ובקר, מטעי פירות, תירס ודגנים. היערות היו מקור פרנסה. עצי אורן, אשור, בוק, אלון ואגוז, נכרתו ונשלחו דרך הנהרות טִיסַה, האִיזֶע והשְׁעִיוּץ אל תחנות הרכבת, ומשם למנסרות הגדולות. יהודים מזוקנים עטורים ציציות מתבדרות ברוח השיטו את אשדות העצים בידים מיובלות ובהתלהבות חסידית.

על פי המסורת, כך כותב ר׳ יקותיאל יהודה גרינוואלד, ההיסטוריון של יהדות מרמורוש, נמלטו יהודים מפוֹלין ב-1640 בגזרות ת״ח ות״ט והגיעו למרמורוש. כשני דורות לאחר הגזרות ההן נרשמו במחוז כ-50 משפחות יהודיות. כנראה שרבים מיהודי גליציה הגיעו למרמורוש והשתקעו בה.

בשנת 1940 כבשה הונגריה את מרמורוש ושני החלקים, הצ׳כי והרומני, אוחדו שוב תחת שלטון ההונגרים. במרס 1944 הגיעו הטנקים הגרמניים. כמאה אלף יהודי מרמורוש, במאה ששים וארבע קהילות, נלכדו ברשת השואה. באפריל של אותה שנה הוקמו הגטאות, וממחצית חודש מאי התחילו הרכבות עם קרונות הבקר לשעוט במלא הקיטור לתחנה הסופית, הלא היא אושוויץ.

רצונם של ההולכים היה שנספר ונשמיע קול זעקתם ברגעים אלה של חוסר ישע והסתר פנים. תיאור דמויותיהם, חייהם ומותם של בני הכפר שיף, הם-הם האותיות הפורחות באוויר של הגווילין שנשרפו.

גובר החשש שמא רוח השכחה, הטשטוש והערפול, יכהו את הזיכרון. חוב קדוש מוטל על שארית שרידי השואה, המעשר מן המעשר שעדיין חיים בקרבנו, הלא הם עדי הראייה – לדבר. לספר. לא לשתוק. לא לשכוח. להשתדל להעלות על הכתב לאות ולעדות, לא רק את ענויי המחנות ונס ההישרדות, כי אם לתאר גם את אורחות חייהם וגבורתם של הקדושים – חיי הקהילה בטרם הפורענות.

קיבוץ יהודי מרמרוש היה מיוחד בתולדות הפזורה, שכן היו אלה יהודים שהקימו את בתיהם הכפריים במו ידיהם, סיקלו אבנים, ביראו יערות ובנו קהילות ומרכזי לימוד ועבודה תוססים. ביניהם תלמידי-חכמים שהיו גם מומחים לגידול דבורים, לתעשיית הגינות, סוחרים ובנאים. המרמורושאים התפרנסו מיגיע כפיהם כבעלי מלאכה, סנדלרים ונפחים, היו ביניהם איכרים שעיבדו את שדותיהם ובוסתניהם בשותפות עם שכניהם הגויים.

כותב שורות אלה אינו מתיימר להיות היסטוריון או חוקר. בדחילו ורחימו הנני בא לספר ולתאר אורח חייו של כפר אחד קטן כפי שנצטייר בזיכרוני ונשאר חרוט במוחי מגיל הילדות והנערות.

נתמזל מזלם של יהודי מרמורוש לחיות בפינה נידחת, רחוק ממרכזי השלטון. חייהם הקשים והמוצנעים בכפרים הנידחים בהרי הקרפטים לא הותירו להם כוח וזמן להתעסק בפוליטיקה. הם היו הראשונים שהובלו אל המוקד מתוך דממה דקה. דווקא הם, האיכרים והחקלאים בעלי המשפחות ברוכות הילדים, שכולם התפרנסו מיגיע-כפיים, נשלחו לאושוויץ בגושפנקא של "לא-פרודוקטיביים". כך התברר לפי הפרוטוקולים של משפט אייכמן.

הקיבוץ המופלא ההוא הקים ארמונות אמונה בפאתי יערות ועל שפת הנהרות. כרת יערות, סיקל שדות וכבש שבילים בעמקים נסתרים, מקומות בהם לא דרכה רגל אדם. בסמטאות האפילות של הכפרים האירו היהודים את חשכת הלילה, לאור עששיות נפט ועיטרן אמרו תהילים ולמדו גמרא בטרם צאתם לעבודה. בקיץ ישבו בסוכות הרועים משגיחי הכשרות ועסקו במלאכת

החליבה ותעשיית הברינזה והאורדה, ובזמן שרועה הצאן הגוי הלך למרעה התעטף הרועה היהודי בטלית ותפילין, ופנה לשוח בשדה עם קונו.

גדר הנצרים שהפרידה בין חצרות היהודי והגוי, היתה חומת המגן. עירוב ללא ערבוב. מצד זה – תורה ועשייה, חרישה ולימוד, ומעבר לגדר – חולין, חרישה וזריעה, זלילה ושתייה.

התחומים היו ברורים. כל אחד פנה בשביל הסלול מדורי דורות, זה לבית המדרש וזה לציד. ששת ימי המעשה היו אצל האיכר הגוי הכנה וציפייה ליום ראשון, בו בתי המרזח פתוחים והשתייה כדת. אצל היהודי היו ימי המעשה הכנה ליום השבת, מעין "ששת ימי הגבלה" לקבל פני המלכה.

היו אלה יהודים פשוטים, תמימים באמונתם, עובדי אדמה ואוהבי טבע. קלועים ושזורים בין שכניהם הגויים, ובכל זאת מיוחדים ובולטים ביהדותם. בית ליד בית, חצר גובלת בחצר, שדה ליד שדה, עדרי צאן משותפים. תכנון משותף של גידולי אילן ושדה, צרות משותפות בשל שטפונות ובצורת, מלחמת חרמה בעורבים הפושטים על שדות התירס, אחזקת טחנות הקמח ושבירת הקרח בנהרות הקפואים בחורף כדי שהזרם יניע את גלגלי הטחנה – כל אלה היו משותפים ליהודי ולשכנו הגוי. ובכל זאת היה שונה היהודי במלבושו, במאכלו, ובעיקר בישותו הפנימית, בערגיו הכמוסים והסודיים, החגים, השבתות, ימי הספירה ובין הזמנים. קהלת בהבל הבליו ושיר השירים בגעגועיו, נתנו טעם מיוחד לימי המעשה.

לבלוב העצים באביב, השדות המכוסים במרבדי שלג, הכוכבים שנצנצו בלילי החורף הארוכים והקפואים, הנהרות השוצפים עם הפשרת השלגים וניצני הכרכום הוורדרדים, הם שנתנו את הדחף לעשייה, לבכי הזריעה ולרננת הקציר. היתה בהם, ביהודים הפשוטים, התלהבות פנימית. לפנות בוקר היה היהודי קם להאכיל את בעלי החיים ולחלוב את הפרה, ומיד היה מורח את מגפיו בעטרן, פושט את מעילו המרופט, ורץ לטבול במקווה.

בית הכנסת הכפרי שנשען על קורות עץ אלון מנוקב ומחורר מעש, היה יציב ואיתן יותר מאותה כנסיה שהתנוססה בגג הפח המוזהב, ברעפי העץ מעוטרי הגילופים, באבני היסוד המסותתות ובפעמוני הנחושת הגדולים. חריקת דלתות בית המדרש על ציריהן החלודים, מעשה ידי הנפח היהודי, נסכה ביטחון של מבצר עתיק, חומת מגן וביטחה.

לא היו אלה יהודי 'שלום-עליכם' על המצחיק והמכאיב, על העוני הַמְנַוֵּן ועל התלישות מחיי המעשה; לא יהודי 'מנדלי מוכר ספרים' על הכיעור והגוזמאות במומיהם; לא איסטניסים מצד אחד וסבלים מוכי חלשות מצד שני; לא עשירים בכותל המזרח מדושני עונג ועניים כפופים הדום לרגליהם; לא אברכי משי ותלמידי חכמים מכאן ושוליות של סנדלרים וחייטים מכאָן.

קהילת יהודי מרמורוש – ובעיקר הכפריים שבהם – מקשה אחת היתה. הנפח, רועה הצאן, המלמד, השוחט, סוחר התפוחים, החנווני, הסמרטוטר, בעל העגלה, הרב, חוטב העצים, בעלי התפילה והמחזר על הפתחים – לכולם היה שורש משותף של תורה ודרך ארץ.

רבים למדו בישיבות וידעו פרק בהוויות אביי ורבא. השוחט גידל דבורים והיה מומחה לגזיזת צמר ארנבות "אנגורה" (זן מיוחד שהיו מגדלים למכירת צמרן כתוספת לפרנסה), הסמרטוטר זמזם על פה פרקי תהילים והנגר היה חבר בחברת משניות. ר' דוד אהרונ'ס היה שר ומזמר פיוטים של ימים נוראים בשעת קציר החיטה ותוך כדי איסוף קלחי התירס, ר' לייזר החנווני לימד שעור בגמרא, והמלמד, ר' שלמה-יוסל, היה מתפנה לבקע "עצי-קלאפטער" (עצי הסקה שנמכרו לפי מטר מעוקב) לאלמנה נצרכת.

מושרשים היו בכפריהם. הבקתה מעץ היתה מוקפת עצי פרי, גן ירק, רפת קטנה, תרנגולות ועדר אווזים. מים היו בשפע: באר המים שבחצר סיפקה מים לשתיה ולבישול, והנהר החוצה את הכפר היה מספק דגים לשבת. ביערות כרתו עצי הסקה ובניה. עיקר העושר היה "בריאות הגוף". המרחקים שבין הבית והשדה, חילופי עונות השנה, השלגים והגשמים – כל אלה חישלו את הגוף. הדאגות היומיומיות לשכר לימוד, ללבוש ולהנעלה, ולנדוניה לבנות, היו מלֻוות בביטחון מוצק כאילו עוד מעט קט מזומנת שעת הגאולה והפדות.

ידוע ומקובל היה כי מעשרה קבין של עניות שירדו לעולם, תשעה נטלו יהודי מרמורוש. בחסדי המחלק, נתברך האזור בקבים של בריאות ותיאבון, של שמחה ותקווה. הַקִרבה לטבע, לעצי הפרי, למים הזכים, עודדו את הרוח בשעות הדמדומים.

שתי פנים היו לאיש המרמרושאי: הפנים חרושות הקמטים, המצח המכווץ והעיניים העצבות, בשל הדאגות היומיומיות מחד גיסא, והפנים המאירות של איש השמח בחלקו ורואה ברכה בעמלו מאידך גיסא. נשמת השבת גברה

על נשמת החול, דבר המסביר את קיומה של הקהילה מאות בשנים למרות התנאים הקשים. השבת השרתה על הכפרים האלה אווירה של "היכלות דכיסופים".

אליה הנפח, המפוייח והמגויד בשרירי ברזל ופלדה, שעמל לפרזל את הסוסים בכל ימות השבוע, לבש צורה חדשה כשרץ מהמקווה כולו נוטף אגלי זיעה. כשהקפטן לגופו והשטריימל על ראשו, התערטל מכל החולין של ימי המעשה. מי ידמה לר' אהרון מתתיהו בשעת ישיבתו בסוכה מקושטת – שדפנותיה קלחי תירס מאוגדים וריח שזיפים על רצפת הבית, התלתן המיובש תחת הגג של הגורן – בשעות הערגה לגשם וליבול מבורך ולסוכת עורו של לויתן.

יופיין של האם והסבתא הטרודות מעלות השחר ועד כלות הנפט בעששית, שהיו מהלכות רוב ימות הקיץ יחפות, היה ניכר כשחבשו את השביס של שבת, מול פמוטי הפליז המצוחצחים. הנרות מנצנצים והלהבות מתמזגות בדמעות התפילה שעידנו, גם אחרי בלותן, את קמטי הפנים חרושות שנים ודאגות.

גם הבתים החליפו צורה בערבי חג ושבת: דלתות העץ הבריקו משמן, הרצפה בהקה בניקיונה, ועל השולחן, על-יד החלות המכוסות במפה רקומה, נצצו נרות שבת כמספר בני המשפחה. הפנים שהפיצו אור גנוז האירו על יד השולחן הערוך במפה צחורה מעומלנת והחלות הקלועות, שלפעמים היו עשויות מ"ראזעווע-מעל" (קמח חיטה לא מנופה). עקרת הבית בשמלת השבת ועליה סינר לבן רקום, הטף סביבה, מחכים לבוא בעל הבית מבית הכנסת. איתו נכנסו מלאכי השלום והשבת, מלווים אותו ואת שבת המלכה. כבמטה קסם הפכה הבקתה לארמון מלוכה עבור המלך האביון של כל ימות השבוע.

כשם שעוֹניים של נצרכי הכפר היה דאגת הכלל, כך גם שמחתם. חתונה בכפר – כולם לבשו חג והרגישו מחותנים ומקורבים. כל הכפר לבש חג, ובלי הזמנה, כדבר המובן מאליו, באו לשמח חתן וכלה כמצוות היום.

בקהילות הנידחות ביותר היו סדרי קהילה מעשיים. ראש הקהל והגבאים ידעו את מצבו האמיתי של כל אחד ואחד, למה הוא זקוק ובמה אפשר לעזור לו ולתמכו: מי זקוק לחלות ולנרות של שבת ולמי אין אפשרות לשלם שכר לימוד, למי אפשר לשלוח מצרכי מזון בפרהסיה ומי צריך מתן בסתר.

מיום רביעי בשבת היה מצטרף אחד מבעלי הבתים אל ראש הקהילה או אל השוחט, וביחד היו הולכים מבית לבית לאסוף את הדרוש לנצרכים.

בעדינות, בפנים מאירות ובעיניים מחויכות, היו פונים לכל בעלי היכולת. אלה שהפרוטה לא היתה מצויה בכיסם הוציאו קמח, קטניות, פֵּרות יבשים או שומן אווזים, ומסרו לשליחים. הכל נעשה מתוך שמחה של מצוות צדקה, ומתוך השתתפות בצערו של הנצרך. אישה שנתאלמנה ר"ל, דאג כל הכפר לילדים היתומים שלא יחסר להם דבר. כל אחד הרגיש כאילו הוא שלוחו של אבי היתומים ודיין האלמנות ורצה להשתתף במצווה, בעיקר בשכר-הלימוד. ואם קרה אסון לא עלינו – שטפונות, מחלות ומרעין בישין, סערות גשם וסופות שלג – התגייסה כל הקהילה ושינסה מותניים כדי לעזור ולהקל.
על הגזוזטרה של ר' עזריאל-אנשל'ס היתה אשתו חנהצ'ע מוציאה קנקני חלב ושמנת וכל דכפין וכל דצריך היה בא, לוקח ומביא הביתה.

במרס 1944 נכנסו הקלגסים הגרמנים להונגריה, ובאפריל נדחסו היהודים בגטאות. כיער הנעקר יחד עם גושי האדמה שבין השורשים, כך נעקרו על פרנסיהם, מלמדיהם ודרדקיהם, רבניהם וצאן מרעיתם.
חובה קדושה מוטלת על כל אחד המסוגל להעלות את זכר הדמויות ההן, להעלות סיפוריהן, ולהדליק נר נשמה לזכרן.
רבים מהיהודים הכפריים המרמורושאים, חיפשו את מזלם ופרנסתם בעיר סיגט. שם חיו באלמוניותם ובפשטות הליכותיהם, כעגלונים וכסבלים וכמלמדי תינוקות. שם התגעגעו לטבע שבכפר, למשפחה, לרשרוש העצים ולנביחת הכלבים בלילות. כולם יחד הגיעו בשנת תש"ד אל הרמפה של מנגלה. שם נפסקה שרשרת מעשיהם הטובים. סבלם ברגעיהם האחרונים צרור בצרור הנשארים בחיים. ציון הקבר על אפרם הצבור של כמאה ששים וארבע קהילות שבמרמורוש הוא יד-ושם לפני אֵל קנא ונוקם... ומלא רחמים.

# בצֵל העצים



# 1

# זכרון ילדות: הערב הראשון שלי בשיף

השנה היתה 1929. כבן ארבע הייתי כשבאנו לגור מוִישָׁא העיר לכפר הקטן שיף. כאן נתוודעתי לראשונה לחיי כפר.

הבית של סבתא שרה'ל אֵם אבי, היה בית כפרי גדול בנוי מקורות עץ, כמו רוב בתי הכפר. מבפנים מטויח ומסויד, ואילו כלפי חוץ נשארו קורות העץ כטבע ברייתן. בולי העץ העגולים הפכו בעיני לקיר של גלים. בדמיוני תיארתי לי שממש כך עמדוּ המים בקריעת ים סוף, כקירות הבתים הכפריים. גג הבית היה מכוסה רעפי-עץ ("דראַניציס" ביידיש). מחצר רחבת-ידיים עלינו במדרגות עץ לגזוזטרה מקורה, ומשם לפרוזדור.

הדלת הימנית הובילה לחדר גדול ובו מיטות עץ גדולות ועתיקות ועליהן ערמות של כרים וכסתות ממולאים נוצות אווז. המיטות היו מכוסות בשמיכות כותנה אדמדמות, רקומות ציורי חיות משונות בשלל צבעים. באמצע עמד שולחן עץ אלון רחב-טבלה שאפשר היה להגדילו לפי מספר המסובים. מסביבו עמדו כסאות גדולים עם משענת. לסדקים שחרצו את השולחן ולשריטות שעליו התוודעתי אחר כך ותמיד גיליתי שם עולם ומלואו.

תנור בישול מפלדה יצוקה מחובר לארובת העשן עמד מוכן לבישול. בפינת החדר, בצפון, הציץ לוע תנור בנוי לבנים, ששימש לאפיית לחם לאמצע השבוע וחלות לשבת קודש. כל יום ששי לפנות בוקר היו מסיקים את התנור לאפיית החלות. הבערת העצים היתה מלאכת אומן, אחת המלאכות שאמי העירונית למדה מחמותה, הסבתא שרה'ל לבית שטרן.

כל בעלת-בית השתדלה להסיק את התנור בעצים יבשים הבוערים בלהבה גדולה ומשאירים גחלים לוחשות היפות לחלות השבת. ניפוץ העצים הבוערים, החום הנעים והריח המיוחד של הלחם והחלות מילא את הבית. אנו הילדים אהבנו להתעורר מוקדם ולעקוב אחרי בעירת העצים. הסבתא שרה

שנתאלמנה כחמש עשרה שנים לפני כן, טופפה ברגליה העדינות על רצפת העץ, ועזרה לאמא להתאקלם בכפר.

בקיץ היו הנשים מכינות פירות לייבוש בתנור לאחר אפיית הלחם. אהבנו את תופיני התירס ("מאלאינע פליטשונטעס" ביידיש) שסבתא היתה מכינה, את הגבינה הלבנה הביתית ואת החלב הטרי והמוקצף ששתינו מיד בתום החליבה. הכל היה חדש ונפלא.

בכותל המזרחי עמד ספסל-מיטה, ה"קנאפע", מין ארגז עם מכסה כבד ששימש לישיבה, לאחסון בגדים, וגם הפך למיטה בשעת הצורך. על קיר אחר, ליד החלון הפונה לחצר, נשען ארון מורכב מכמה חלקים, ששימש לאחסון ספרים, כלים, מפות ומגבות. היה שם זיז ועליו היינו מדליקים נרות החנוכה.

מחדר זה נפתחו שתי דלתות לשני חדרים גדולים. לחדר אחד קראנו "החנות". בשעתו ניהלה שם הסבתא חנות ובית מרזח. החדר השני היה הסוכה. כל ימות השנה אחסנו שם פירות וירקות, ולפני סוכות הרימונו חלק מהגג על ידי גלגל מיוחד (ה"שלאַק" ביידיש), כדי לשים את הסכך תחת כיפת השמיים.

באגף השני של הבית היה חדר השינה של ההורים.

בסך-הכל היינו בבית סבתא שמונה נפשות: הסבתא שרה'ל פרל לבית שטרן, אבי שמואל-זאב, אמי שפרינצע-רחל, אני הבכור חיים-ישראל, ואחיותיי אלקה, מלכה, חיה והודי-הדסה.

המקום המושך ביותר בבית הסבתא היה ה"בוידע'ם" – עליית הבית. כל "זהב אופיר" לא ישווה לו. היו שם שקים וארגזים עם חוזים ישנים בגרמנית ובהונגרית על קניית אדמות ברחבי הכפר, מימי אוסטריה-הונגריה. כתב היד הקליגרפי המסולסל והמודגש, הבהיק עדיין בדיו השחור. על החוזים התנוססו דמויות של מלכים וקיסרים עטורים בכתרים, ובתחתית העמוד הודבקו שורות של בולים שונים ומשונים.

היו שם שקיות עם כסף של מדינות שעברו מן העולם. כובעים מלאים "קרייצערליך" בעלי ערכים וגדלים שונים מניקל ומנחושת. ככל שחיטטתי, מצאתי אוצרות חדשים. היו שם כלים שונים ומשונים, ביניהם ארגזים עם כלים כשרים לפסח. גם את המטמון של סבתא מצאתי – אגסים ושזיפים מיובשים לכבוד פסח, שטעמם טעם גן עדן גם באמצע השנה.

אהבתי לטפס על שלבי הסולם מהרצפה עד לפתח העלייה, ובכל שלב דפק לבי כי השלבים היו זזים ומשמיעים חריקות כמו עכברים קטנים. דרך סדקי הרעפים יכולתי להגיע אל קני הסנוניות והדרורים.

מחלון חדר השינה ראיתי את הגן הגדול, חלקת התירס, הירקות ושורות עצי התפוחים והשזיפים. התרגלתי לליטופה של לשון הפרה והייתי מומחה לגלות את קני הביצים של המטילות בתוך הגורן שעל יד הרפת. שמעתי את תולדות הכלב קודריש שמלונתו היתה צמודה לכניסת הגן. סבתא היתה מספרת על מעלליו ובעיקר על "ידענותו" של קודריש, ועל בקיאותו במנהגים היהודיים: לפני ברכת המזון היה קם מֵרִבצו שמתחת השולחן, רץ אל הדלת, נעמד על רגליו האחוריות ופותח את ידית הדלת כדי לצאת, כי על פי הדין אין לברך ברכת המזון כשחיה טמאה ליד השולחן. בני הבית נהגו לבעוט בו ולגרש אותו החוצה מיד בנטילת "מים-אחרונים". במשך הזמן סיגל לעצמו את ה"הנהגה הראויה", וברגע שנטלו "מים אחרונים", קם וברח לעבר הדלת. וכך "זכה" קודריש אחרי התפגרותו בשיבה טובה, שיזכירו אותו כגלגול נשמה, כי היה בקי בדיני חיה טמאה...

הגענו מהעיר אל הכפר בסוף הקיץ. ראיתי בכפר דברים מוזרים שלא ראיתי בוישא העיר. באמצע החדר הגדול היתה ערמה גדולה של תירס מקולף. על התקרה נתלתה עששית נפט (בכפר לא היה חשמל). האור היה קלוש והצל התנועע עם תנודות העששית. היה בו מהמסתורין ומהנעלם. אנשים הסתובבו כשבידיהם פנסי רוח או נרות דולקים. סבתא לקחה פנס, יצאה אל הלול וחזרה עם ביצים טריות לחביתות. יצאנו איתה לרפת לראות איך חולבים את הפרה לתוך ה"דוניצע" מעץ, וזרם חלב דקיק ניתז לתוך הקצף הלבן התופח, כשהסבתא לופתת את עטיני הפרה. ליטפנו את הפרה בידינו. הסתכלנו איך משקים את העגל הרך שזה עתה נולד. נגענו באפרוחים שבקעו מהביצים תחת הדוגרת. היה נפלא. היה טעם מיוחד, טעם גן עדן בדייסת התירס ה"טוקאַן-מאַמאַליגע", מעורבת בשמנת טרייה ומטוגנת בגבינת ברינזע מותכת.

בערב הראשון, כשהגענו בעגלה רתומה לשני סוסים וישבנו לאכול לאורה הקלוש של עששית הנפט, נכנסו אלטע-מלכה והבוב'ע הינדה, אשתו וחותנתו של שכננו חנא הסנדלר. בקולניות חביבה ברכה אותנו הבוב'ע בברכה המקובלת: "מיט ליִעב און געֶזונט זאָלן זַיין דִי געֶסט...", כלומר: "אהבה ובריאות

לא יחסרו מהאורחים". קבלתי נשיקה חמה אימהית בלי לדעת ממי. ועוד היא מנשקת, נכנסה פולי'ע, אשת המלמד רבי שלמה-יוסל, אישה בריאת בשר, שתקנית אך סקרנית וחיוך מוסתר בזויות פיה. גם היא איחלה לסבתא "אהבה ובריאות לאורחים...", ליטפה אותי ואת אחיותיי והבטיחה לי שבעלה המלמד ילמד אותי הרבה תורה אם-ירצה-השם... בינתיים נכנס גם חנא הסנדלר בחיוך רחב, חגור סינר מבריק בכתמי זפת ודבק סנדלרים ופטישו המעוקם בידו. הוא בא לקרוא לאשתו, ודרך אגב גם התבונן באורחים השכנים תוך ליטוף זקנו המדולדל ויישורו. ודאי קיוה לעוד לקוחות טובים לנעליים ולמגפיים. יחד איתו בא גם דוד'ל בן הזקונים המפונק והמבויש. אמו, אלטע-מלכה, לקחה אותו ביד והציגה אותו בפני: "דוד'ל יהיה החבר שלך כשתלכו יחד לחדר". אזרתי אומץ, משכתי אותו החוצה, ובחושך שאלתי אותו: "אמור לי, אתה דוד'ל?" כשהשיב "כן" מהוסס, הושטתי לו את ידי ואמרתי לו "נהיה חברים".

אל דוד'ל נקשרתי באהבת רעים. הרבה לילות חורף, סופה ושלג, כפור וגשם, לילות של יללת כלבים רעבים ושירת גויים שיכורים, עברנו כשצעדנו יחד מה"חדר" אל הבית. החזקנו את פנס הרוח בלילות החורף להאיר, שלא נחליק על הקרח, ובקיץ לפתנו ידיים שלא ניפול מה"קלאַטקע" (גשרון הצר מעל הנהר ביידיש) לתוך הנהר. בחופשת בין הזמנים היינו הולכים אל ההרים והיערות ללקט אוכמניות, פטל ואגוזי ליבנה.

אמי זיכרונה לברכה, למרות שהיתה בת עיר, למדה להבחין בין עז לתיש, נהנתה לנכש את ערוגות הירקות מבלי לעקור את השתילים, אהבה ללטף את הפרה ולחלוב אותה בלי פחד. בידיה הברוכות, הפך הבית הכפרי למין ארמון דמיוני. בכל דבר טיפלה באהבה רבה. צחצחה אפילו את משקופי הבית וטיפחה את שבילי הגן. התפעלה מהכלים הפשוטים וממנהגיהם הישירים של הכפריים, יהודים וגויים. הבית היה תמיד פתוח לעצה ולשיחה. יום ששי היה יום של שמחה והכנה לקראת השבת. את פמוטי הנחושת צחצחה והבריקה והעמידה אותם על יד פמוטי הכסף שהביאה מבית אביה. שולחן השבת והחג קרן והקרין באור שבעת הימים.

עם שחר היתה קמה לטייל בשבילי גן הפרי. אהבה את רחש ענפי השזיפים והתפוחים. על קצה אצבעותיה היתה מהלכת ואוספת את הפרות השונים, שנשרו בלילה על מרבדי הדשא. באצבעותיה העדינות ליטפה את אגלי הטל

שהרטיבו את הפרי. הפתעה מיוחדת היתה לנו הילדים כשפקחנו את העיניים אחרי שנת הלילה והרגשנו את מגע ידיה שבתוכן צרור פרחי בר.

היתה מלאה התפעלות מההווי הכפרי המיוחד: איסוף התירס וקילופו ברוב משתתפים, הכנת השזיפים לקראת בישול הפובידיל בדוד מיוחד על מדורה בוערת כל הלילה, אפיית המצות לקראת הפסח, ניקיון הבית והכשרת הכלים, רקימת מפות וציפות לכרים, השכנות הטובה שבין היהודים והגויים, מראה השלג הבוהק בחורף ולבלוב העצים ופריחתם באביב, הנהר השוצף אחרי הפשרת השלגים. שכנינו הגויים התפעלו אף הם מהתערותה המהירה של אמא בחיי הכפר ובהליכותיו.

כחמש שנים לפני השואה זכתה אמי להיטמן בבית העלמין הכפרי על יד הסבתא שרה׳ל.

אבי, שמואל-זאב בן חיים-ישראל פרל, היה יליד הכפר שיף. סבו של אבי, אשר-אנשל, עלה לארץ-ישראל, לצפת, בהיותו זקן מופלג. לפי המסורת הרווחת במשפחה, לקח איתו צרור הגון של זהובים, חי עד גיל מאה וארבע, ונטמן שם, בצפת. בכפר שיף השאיר שלושה בנים: את סבי, חיים-ישראל, ואת שני אחיו, שמואל-דוד ועזריאל.

אבי התייתם בהיותו בן 17. סבי, חיים-ישראל, סבל ממיחושים בלב, והוחלט שיסע לעיר הבירה של הממלכה, וינה, להיבדק אצל פרופסור מומחה. הוא התנה את נסיעתו לשם בכך שאיש מבני ביתו לא יִתלווה אליו. היה עקשן ותקיף, כפרי בעל מזג סוער, אמיד, ובוטח בעצמו.

עד העיר סיגט נסע בעגלה, ומשם ברכבת לוינה. בנו הבכור יעקב ואחת הבנות נסעו אחריו, ללא ידיעתו. בחדר ההמתנה של הרופא מצאוהו ללא רוח חיים. בי״ב בתמוז תרע״ו (1916) נפטר, רחוק מכפרו האהוב. שם בוינה הביאוהו לקבר ישראל. כשמונים שנה לאחר מכן גילה קרוב משפחה את הקבר בבית-העלמין הישן של וינה. על המצבה עדיין חרוטות המלים: ״פ״נ חיים ישראל בן א״א (אשר-אנשל) פערל משיף... בן מ״ד שנים... כל ימיו עסק בתורה... מלחמו נתן לאביונים...״.

אבי, שמואל-זאב, נכנס לעול הבית, השדות, החנות ובית המרזח. סבתי שרה׳ל נותרה מטופלת בשני בנים וארבע בנות. אבא היה מעורה בחיי הקהילה, פעיל ומקובל על הבריות. תלמיד חכם, בעל-קורא, בעל חוש הומור ומזג טוב. כיליד

כפר מושרש, הכיר כל שביל וגיא באזור. שכנינו הגויים היו באים להיוועץ בו, ולשטוח בפניו סכסוכים וויכוחים על גבולות שדה ונחלה.

סבתא שרה נפטרה ב-1935. כשלוש שנים לאחר מכן נפטרה אמי שפרינצע-רחל, בת שלושים ושש שנים במותה. אבי לא היה אז בכפר. הוא עבד באותה תקופה כמלמד פרטי בסאסרעגן, והובהל הביתה. נותרנו חמישה ילדים: אני הבכור כבן 13 (חודשיים לאחר הבר-מצווה), ועוד ארבע אחיות מגיל ארבע ועד שנים עשר.

בקיץ 1939 נחת על ראשנו השבר השני: אבי חלה והובהל בפקודת הרופא אל העיר סיגט, לבית-החולים. דודנו הזקן נסע איתו, לעזור לו ולסעדו בחוליו. הוא נותח על-ידי ד"ר ברקו. דבר המחלה נודע לי בהיותי בישיבה בסטרימטערע. קרוב משפחתנו קרא לי, ובפנים עצובים שאמרו הכל, ביקש ממני לנסוע לסיגט.

מצאתי את אבי על ערש דווי. כנראה סבל מסבוכים שלאחר ניתוח. הוא היה חלוש, חיוור, כאוב, ומאוד מודאג. "מה יהיה עם היתומים הקטנים"? חזר ושאל. דודו הזקן, עזריאל, ישב על ידו, מחזיק את ספר התהילים, ודפיו סופגים את הדמעות. למחרת נערכה ההלוייה בבית העלמין של סיגט. נסתם הגולל.

הדוד ואני חזרנו אל הכפר שפופים ועצובים. הבעת פנינו הביאה את הבשורה. בגמר ה"שבעה" התפרק הקן החם.

כחמש שנים אחר-כך הגענו בנפרד אל גיא התופת של אושוויץ: אני ואחותי מלכה מגטו דראגומירעשט, אחותי אלקה עם הגטו של באיא-מארע בלווית משפחת דודתי מלכה ובעלה מרדכי גנץ, ואחותי חיה כבת 12, עם משפחת אחות אבי, דודתי רבקה ובעלה ברל גנץ מגטו ווישא. האחות הקטנה הדסה נשארה מעבר לגבול, ברומניה, וכך ניצלה.

# 2

# החדר

המוסד אשר הטביע את חותמו היהודי המיוחד על כל ילד בכפר היה ללא ספק ה"תלמוד תורה", אותו "חֵיידר" אשר סופרי כל הדורות תיארו אותו — מי בחרט אנוש ומי במקל חובלים, מי בזעם ומי בחיוך, מי בזיכרון כאוב ומי בגעגועים מתרפקים.

דמות המופת בה נתקל הילד מגיל ארבע, היה המלמד, ה"רבי" בפי הטף. הוא היה הצייר והקדר, והילד היה בידיו כחומר ביד היוצר. ב"חדר" בילה הילד את רוב שעות היום בקיץ ובחורף אף חלק מהלילה. ב"חדר" שיחק את משחקי הילדות הראשונים שלו, ושם חשב על עתידו כתלמיד חכם. בו חלם את חלומותיו בהקיץ. מיניה שמחותיו וביה יגונותיו.

על הספסל המתנדנד של המלמד התגעגע לחום האם, ועליו הזיל את דמעות הפרידה ממנה. בגיל ארבע כבר הרגיש את ה"נכר" ואת ה"גלות" כשקפץ לפניו כל יער האותיות הפשוטות והסופיות בבלבול ובסחרור.

החדר היה מקור הגאווה והתקווה של ההורים, אבן הבוחן וכור ההיתוך. כאן היתה המקפצה לשלבים הבאים: המלמד היה זה אשר הבחין בילד אשר לו "ראש טוב פתוח וקולט", או כביטוי השגור ביידיש: "ראש-סתום".

שני "חדרים" היו בשיף, שהשלימו זה את זה: חדרו של הרבי שלמה-יוסף אוביץ', והחדר של הגדולים, של הרבי משה אהרונ'ס וקס. שני מלמדים אלה היו דמויות מרשימות, הדורות פנים ומעוטרות בזקן ובפאות. הם היו מוסדות בפני עצמם ובזכות עצמם. עשרות בשנים טרחו, עמלו, גידלו והדריכו את הצעירים ואת המבוגרים שבילדי הכפר.

בחורף ישבנו סביב השולחן הגדול, חרוש החריצים, לאור עששיות נפט או נרות. האח המוסק הפיץ חום רב. הלימודים התחילו בחמש לפנות בוקר ונמשכו עד הערב, ובאמצע השתלבו הלימודים בבית-הספר הכללי. היו

הפסקות לתפילה ולאוכל. בקיץ, בחום המלטף וברשרוש של עצי השיטה והאורן, התפוח והדובדבן, בגשם המתדפק על רעפי העץ, ישבנו והקשבנו בפה פעור. המלמדים עמלו והרביצו בילדי הכפר תורה וחכמה, מוסר ודעת ללא לאות, מתוך שליחות של ייעוד.

החלוקה היתה טבעית: הרבי שלמה-יוסל קיבל את הילד הרך בגיל ארבע-חמש עד לגיל היאה ללימוד הגמרא, וממנו עבר הנער אל הרבי משה אהרנ׳ס, ואצלו למד עד שהגיע לבשלות של לימוד בישיבה.

הגיל המיועד לתחילת הלימוד בישיבה לא היה קבוע ומוגדר. ברגע שהרבי משה קבע, והשמיע את המלים המיוחלות בקולו הצרוד השקט והעמוק: ״אין לו לתלמיד מה לעשות אצלי יותר...״, חש הנער-הילד חשיבות מיוחדת, והחל להרגיש כאותו אפרוח רך המצמיח כנפיים לעוף והמחכה לדחיפה של אמא-ציפור. ההורים הטרודים והעמלים לא הסתירו את חיוכם המאושר. בעיניהם נצנצו דמעות גיל ובדמיונם כבר ליוו אותו אל הישיבה ל״זמן״ (מחצית שנת הלימודים) הקרוב.

היו תלמידים שנשארו אצל הרבי שלמה-יוסל עד ״זקנה ושיבה״, גם עד גיל חמש עשרה. על פי רוב היו אלה ״בלי תקווה״, שגורלם נחרץ להיכנס לעול הפרנסה והעבודה, ולמשוך בעול דרך ארץ.

שיטה מיוחדת היתה לו לרבי שלמה-יוסל להקניית ה״עברי״ כלומר הקריאה בלשון הקודש. את ה״תכשיט״ בן הארבע היה מקבל בארשת פנים רצינית. זקנו העבות היה מסורק ומשוך, פאותיו מקורזלות ומסודרות תלתלים-תלתלים, משקפיו במסגרת על אפו, וכל כולו מוכן ומזומן לקבלת הפנים. האם, שהובילה את הרך ביום הראשון, היתה מציצה מזווית העין לראות איך ייפול דבר ומתי יפרוץ הילד בבכי. המלמד היה מבליע חיוך, העיניים כאילו זועמות והלחיים מחייכות. ריסי עיניו העבותים היו מזדקרים כנשר דורסני ואילו מבטיו שמרו על הרך שלא יפרוץ בבכי.

לאט-לאט היה מוציא את לוח ה״אל״ף-בי״ת״ המודפס באותיות ענקיות, שחורות כזפת וגדולות צורה כחיות משונות, ומבטן כאותו המלאך בעל רבבות העיניים שבאגדה. ברגע שהרבי הבחין ברעד השפתיים הרכות, רעד של טרם בְּכי — היה לוקח את הילד על ברכיו ומלטפו ליטוף אבהי ומרגיע, מוציא את ה״טייטל״ — המחוה, מצמיד אותו אל הלוח, מחליף מבטים עם האם הרווה

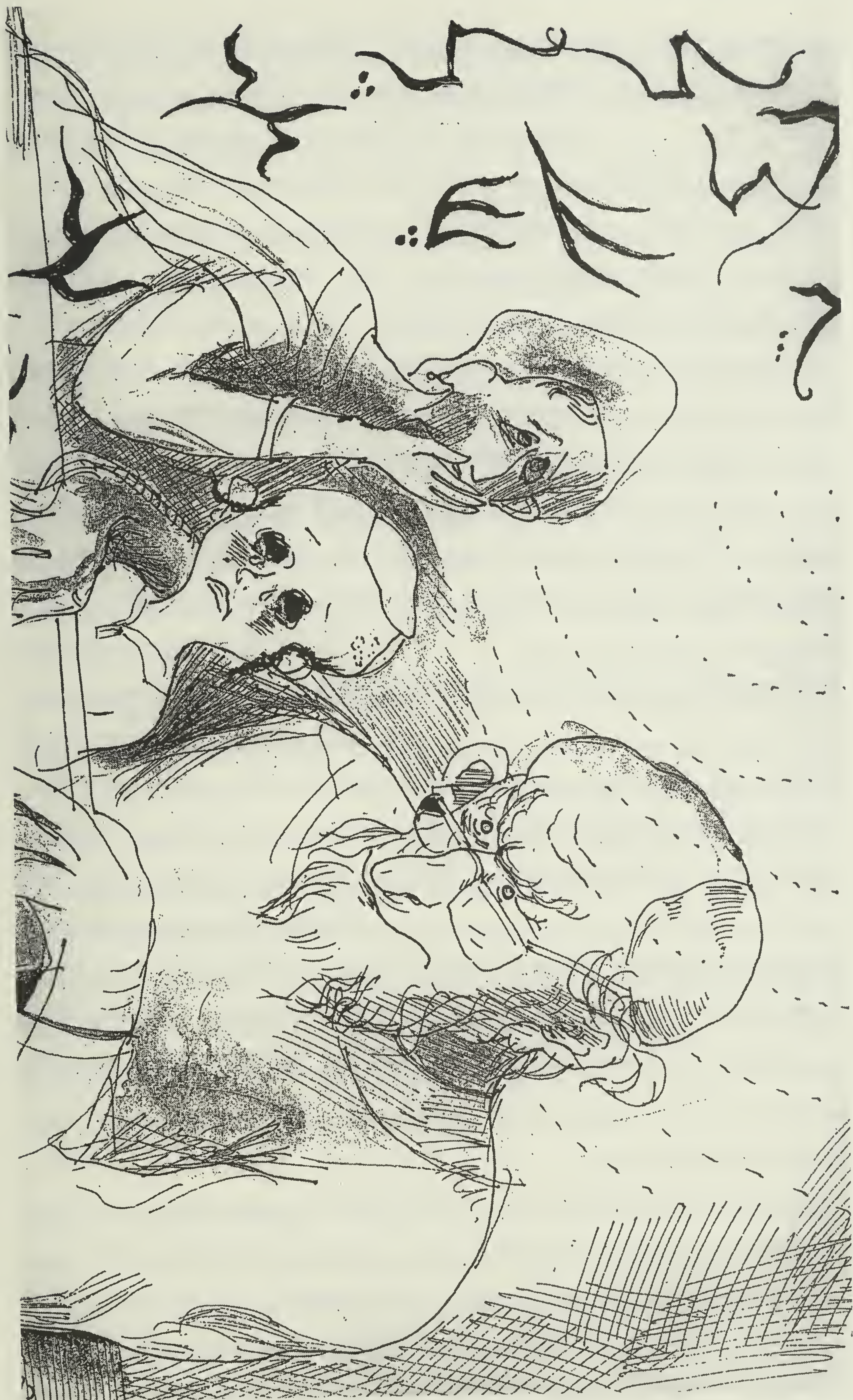
נחת-רוח מהילד, כולה מהופנטת מהמעמד, והרבי בקולו העבה מתחיל את השיעור הראשון: "נו, הבט כאן ואמור אלף. אאללף". והרבי אינו מרפה עד שהילד מוציא בקול רם "אלף" רפויה בלי פרץ של בכי.

הרבי שלמה-יוסל לא התעייף ולא התרגש, שוב ושוב חרש במחוותו את השורות השחורות של האל"ף-בי"ת, עד שה-"בחור" דנן, הנער הרך, כמעט שהטיל את מימיו במכנסיו. הרבי לא הרפה, והתחיל בתיאור האותיות: האל"ף המסכנה סוחבת על גבה אבן כבדה. הבי"ת דומה למזחלה של שלג, והגימ"ל דומה לפיסח שגוי גדול חתך לה את הרגל בגרזן ונשארה תלויה על בלימה... וכשהילד עמד לפרוץ בדמעות מרוב צערו הוא ומרוב צערה של הגימ"ל הפצועה — או אז נפלו סוכריות דמויות ירח בצבעים שונים על לוח האל"ף-בי"ת וכיסו במעטה של מתיקות את הלוח השחור. הרבי הפסיק לרגע את משנתו, היה אוסף את הדרדקים, מסדר אותם במעגל סביב התלמיד המתחיל ומכריז: "ככה ייעשה לילד אשר אוהב ללמוד. מלאך ה' ממטיר עליו סוכריות מן השמיים...".

ואז היה פוקד על האם ללכת הביתה ולהשאיר את הילד, כי מרגע זה "חדל סדר תינוק, וזה הקטן לגדול יהיה...".

על יד הלוח הוצב שעונו הנצחי דמוי בְּצָל-שטוח, מכוסה בזכוכית צהובה מרוב שנים כקלף עתיק. מתחת לזכוכית היה מונח לוח ספרות רומיות, ובו מחוג אחד המראה על השעות. מלבד הרבי עצמו, איש מילדי החדר לא ידע לפענח את חידת השעה הנכונה.

בחדרו של הרבי שלמה-יוסל למדו גם בנות. בדרך כלל התחילו הבנות ללמוד בגיל תשע-עשר, וכשהצליחו ללמוד קריאה וכתיבה, בעיקר בסידור התפילה וב"צאנה-וראנה", סיימו את חוק לימודי הקודש.



3

# סדר הלימוד וספרי הלימוד

את תלמידיו סידר לו הרבי המלמד לפי קבוצות:

הקטנים המתחילים – קבוצת אל"ף-בי"ת.

קבוצה שניה – "הלוחשים" (ה"אונטערזאָגערס" ביידיש): התלמיד אמר בלחש, או הרבי עצמו היה לוחש לו "קמץ אל"ף" והילד היה צריך להשלים בקול רם – "אָ". כשהגיעו לדרגה של לימוד הברות, היו לוחשים את ההברה ומסיימים בקול רם את כל ההברה. קבוצה שלישית – בני החומש ורש"י, והקבוצה הגדולה – לומדי משניות קלות, פרקי אבות ו"ברכי-נפשי", וסוגיות בגמרא, על פי רוב "אלו מציאות" או "המפקיד". הקבוצה האחרונה נקראו סתם "הגדולים". ומה גדלה יוקרתם בעיני הזאטוטים הקטנים, בעת השמעת הקריאה: "הגדולים לשיעור...".

בדרך כלל כשהרבי לימד קבוצה אחת, היתה הקבוצה השניה משננת את לימודיה בקול רם ובניגון עָרֵב. מדי פעם היה נכנס ילד לבקש רשות מהרבי ללכת לעשות צרכים, והיה מוסכם: "גדולים" או "קטנים" (צרכים לבית שימוש או סתם הטלת מי רגליים). בשעת רצון היה הרבי מרשה להפסיק את השינון ולצאת סתם לשחק.

סידור התפילה ופרשת השבוע היוו את חומר לימוד לגדולים ולקטנים, ילד-ילד לפי מידת יכולתו ותפיסתו. כתוספת להרחבת הדעת שימשו ספרים כגון: קיצור שולחן ערוך, פרקים נבחרים מן הסידור, תפילות בארמית כגון "כגוונא" ופרקים נבחרים מתוך מחזורי החגים.

גם הדרדקים שטרם הגיעו לדרגת הקריאה, למדו מפי הרבי את פרשת השבוע ואת תוכנה בקיצור. צובטי הלחיים היו מציקים לקטנים בשאלות מוזרות כגון: "מי זה 'תולדות', יהודי או גוי? ושמא היה ה'גלח'"? (לכומר קראו "גלח" בניגוד לרב שהיה תמיד מזוקן).

בדרך כלל היה משתדל הרבי ללמד את כל הפרשה עד יום רביעי. ביום חמישי היו משננים את החומר בצוותא או בחברותא, ואחרי הצהריים היה המבחן ("פאַרהער" ביידיש). מי שלא הכין ולא שינן כראוי היה מקבל ארכה עד יום ששי בבוקר.

יום החמישי, שהיה קרוב לשבת, היה יום של "עֶרֶב-שמחה" ריח החלות הטריות והמאכלים המיוחדים של שבת כבר נישא באוויר. אחרי המבחן היה מסתובב התלמיד בזחיחות דעת ובהרגשת שובע של כרס מלאה תורה. יום חמישי היה יום של סיפורי מקרא שזורים וקלועים באגדות חז"ל. הרבי, כיד הדמיון הטובה עליו, היה מוסיף דימויים משלו ומתאר את האירועים כאילו קרו אתמול או היום.

בימי החורף, כשהשלג היה מכסה את שבילי הכפר והקרח היה נדבק אל זכוכיות החלונות בציורי שתי וערב, היינו מצטופפים סביב השולחן והרבי היה ממיס את הקרח בהבל פיו תוך תיאור המאורעות בפרשת השבוע והאגדות הנלוות אליה. אני זוכר את שמחת יום החמישי בשבוע. כשרונו הסיפורי של הרבי, ויכולת תיאור המאורעות, היו אז בשיא. אחרי שהשמש היתה נוטה למערב ואחרי שחלפה מועקת הלב של המבחן השבועי, הכינונו את השולחן והספסלים לקראת סיפור פרשת השבוע. הזריזים שבינינו הביאו דלי מים זכים מתוך הבאר שבחצר, והיו מזלפים על רצפת החדר ומכבדים את האבק. אשת הרבי, פולה, היתה מושיטה את מטאטא הזרדים כדי להיות שותפה להרבצת האבק והתורה.

בנוסף לפרשת השבוע היו לומדים גם את המגילות ואת ההפטרות.

בקיץ היינו מהלכים בדרך כלל יחפים ונהנים ממגעה החם של האדמה. על בהונות אצבעות הרגליים היינו פוסעים ילד ילד אל מקומו, משתדלים להיות קרובים אל הרבי כדי לא לאבד מלה. הבנות המעטות היו מתיישבות על הספסלים האחוריים.

הרבי הוריד את מעילו העליון, ניגב את משקפיו, הוציא את שעון ה"בצל" בעל שרשרת הפליז, לקח את המַחוֶוה – והושלך הס. השתדלנו לא לנשום בקול. העיניים היו נשואות אל ה"טלית-קטן" הצהובה ואל פני הרבי. פניו היו רגועות ומאירות. הוא פתח את החומש, ואותה שעה היה דומה עלינו ככהן גדול הנכנס להקטיר לפני ולפנים.

הרבי הציץ לצדדים, ליטף את התלמידים במבטים אבהיים שלא כדרכו, דרך המלמד הקפדן של כל ימות השבוע, פתח את כפתורי חזייתו והוציא את קופסת הטבק מהכיס העליון הימני. ארבע הכנפות עם הציציות השתפלו על ברכיו בגון הגוויל של ספר תורה.

זיעת הרב היתה מושכת את הזבובים, ואילו אנחנו הרגשנו מעין ריח ניחוח של ספרים עתיקים. זמזום הזבובים והנשימה המאופקת, היו מבשרים את תחילת הסיפור. הרבי הוציא קמצוץ של טביקי מבושמת והחדירו לתוך נחיריו הגדולים בדחילו ורחימו. אחרי העיטוש הראשון ידענו שהסיפור ממשמש ובא. תוכן הפרשה היה משובץ במשלים מתוך ספר הישר והמדרשים. יעקב ובניו הפכו להיות קרובים, מוכרים וממשיים. ריחמנו על יעקב הזקן כשהודיעו לו: "טרוף טורף יוסף", כמעט שרצינו לגלות לו את הסוד...

חייכנו כשראובן הרגיש בשעת המעצר את אגרופיהם של מנשה ואפרים ואמר בלשון הקודש אל אחיו: אחים יקרים, אני מרגיש בגבי אגרוף של בית אבא... ("ברודערלעך, איך פיל די פויסטן פון דעם היים...").

שמענו את כינורה של שרח בת אשר המנגנת תחת חלונו של סבא יעקב: "דודי יוסף חי, דודי יוסף חי...", והרבי היה מלוה את המשפט בניגון מיוחד ("דער פעטער יוסף לעבט, דער פעטער יוסף לעבט" ביידיש).

הסיפור על בלעם ואתונו היה בפי הרבי כמין חומר ביד היוצר של דמיונו. אנו הילדים שהכרנו סוסים ולא ראינו חמורים, תיארנו לעצמנו את חמורו של בלעם כאותו סוסון רזה של יאסילי בעל העגלה מהכפר, סוס ששמע דברי מוסר כשהתקשה לסחוב את משאו בעליית ההר "בוטשקיוועל" בדרך לווישאָ.

אהבנו את ימי החמישי, כי בנוסף לחוויית הסיפור היינו קרובים ליום השישי. סדר הלימוד של ערב שבת היה קצר ביותר אחרי תפילת שחרית למדנו טעמי המקרא וחזרנו על כמה פסוקים או פסקאות. קראנו לזה "להעביר את הסדרה" ("מעביר זיין די סדרה"). בשעות הבוקר, אחרי גמר שעות לימודי החובה בבית הספר הגויי, היינו רצים הביתה בצהלה, להחליק על הנהר הקפוא בחורף, או לדוג דגים לשבת בקיץ.

בנוסף להרבצת תורה שהיתה עיקר עיסוקו של הרבי, הוא היה גם מעין "כותל-מערבי" לעצה טובה ולרפואה מנוסה ובדוקה. המלמד היה ידען גדול ומנוסה בכל מיני מחושים כגון: כאב בטן של ילדים, כאבי שיניים, ראש וגרון.

בקלות היה עוקר שן ורוקח נוזלים נגד כאבי אוזניים בחורף. בעת הצורך היה גם מְסַפֵּר שערות במכונת יד, והיה גם "בעל-מנגן" – היה מחבר מנגינות לזמירות של שבת. בדרך-כלל היה שר את היצירה בסעודה שלישית אצל ר' עזריאל אנשל'ס, בשעת אכילת דגים ממולאים או פשטידת שבת.

באייר תש"ד 1944, כשהיינו כלואים בגטו דראגומירעטש, סמוך מאוד לחיסול הגטו, הצצתי דרך חלון קטן לתוך מרתף אחד הבתים. הזדעזעתי לראות את מלמדי היקר, הרבי שלמה-יוסל ואשתו פוליע במלוא צערם, בדידותם ועליבותם. שניהם ישבו על הרצפה, מתחתם ערמת קש מכוסה בשמיכה דהה. פני הרבי היו עטופות במטפחת כדי להסתיר את חרפת גזיזת הזקן. בנו היחיד בערל היה מרוחק ממנו בלי שנודע משהו על גורלו. יומיים לאחר מכן הועלו הוא ואשתו אל קרונות הבקר. מורעבים ומותשים עמדו גם הם על הרמפה בכ"ו אייר תש"ד וחיכו להידחק לתוך ה"מקלחות" של אושוויץ, שם נגאלו מייסוריהם...

# 4

# החדר של רבי משה

כאמור, עלו התלמידים מהחדר של המלמד ר' שלמה-יוסל למדרגה גבוהה יותר, אל חדרו של רבי משה אהרונ'ס.

כאן היתה יותר עצמאות לתלמידים, והיחס של רבי משה היה כאל בחורים. כאן הרגיש הנער, שיצא מכלל אפרוח בעל נוצות הפלומה, והגיע לכלל בעל כנפיים ומעוף.

רבי משה היה איש גבוה, חסון, ובעל הדרת פנים. זקנו הלבן – תלתלים צחורים כגלי קצף, וריסי עיניו כגיזי צמר, מתולתלים ומקומרים. עיניו מוארכות כשקדים גדולים. מבטו היה מבט של רוך ונועם מצד אחד ומאידך גיסא הראה הקפדה ורצינות. בשעת הארוחה או בשעת התפילה בימות החול, היה חבוש מגבעת עגולה נוסח חסידי סאטמר, ואילו בשעת הלימוד עם תלמידיו – ירמולקה שחורה, דהויה מרוב שימוש, אבל מבהיקה על רקע ריסי עיניו הבהירים. השפם, הזקן והפיאות עיטרו את פניו הטובים. למרות קולו הצרוד תמיד, שימש חזן קבוע למוספי ימים-נוראים, שכן קולו העמוק והעבה המלא תחנונים וגעגועים, היה חודר עד לנימי הנפש.

לרבי משה היתה השפעה עצומה על תלמידיו. כל מוצא פיו היה עבורנו צו קדוש. הנהגתו היתה כמורה אל תלמידיו הבוגרים, שיש להכינם להיות אנשי מעשה ועסקים. שנינות לשונו שימשה לו כלי עזר להרבצת התורה. היה בקי בתנ"ך, בשפה הארמית ובפיוטים השונים. כמו כן היה "ספרא-רבא" ולימד אותנו ספרות הפיוט והבעה בכתב.

ה"גריזלעך" שלו ("גריסע" ביידיש, תוכן מסוים שהיה מכתיב לתלמידים כדי שיעתיקו אותו כמה וכמה פעמים וכך יתלמדו בכתיבה תמה ובכתיבת איגרות), היו לשם דבר, והיו מצטיינים במעוף רחב ולקוחים משטחי חיים שונים, כגון:

מסחר בבהמות, חכירת שדות, עסקי מסחר מעבר לים, ומסיפורי מעשיות של חסידים על רבותיהם.

לפני חג הפורים היה מוריד מעליית הבית, ה"בוידעם" בלע"ז, מזוודת קש קטנה, ובה ה"אוצר הגדול": עשרות חיבורים, מחזות פורים ("פורים שפיל"), שחיבר רבי משה בימי בחרותו. הוא הכיר את כשרונותיהם המיוחדים של כל תלמידיו, ולפי זה חילק את התפקידים כדי שיתאמנו כשחקני פורים ובבוא היום יְשַׂמְּחוּ את אנשי הכפר, כחוק היום, כשילכו "מחופשים" זוגות-זוגות להביא את משלוחי המנות עליזים, שמחים וטובי לב.

סדר היום אצל רבי משה היה גדוש מבוקר עד ערב. נוסף ללימודי הקודש היה מלמד גם חשבון והנדסה, כהמשך לארבע פעולות החשבון שלמדנו אצל המלמד הראשון.

מפרשת חיי שרה ועד פרשת תרומה היו לומדים גם בערבים לאחר תפילת מנחה ומעריב לאור עששיות נפט ולאור נרות פרפין. בחודשי החורף היינו מביאים עצים מהבית כדי להגביר את חום התנור שניצב באמצע החדר. האמהות והסבתות היו מכינות בגדים חמים, ובכללם כפפות בנות אצבע אחת סרוגות מצמר. ציוד החורף כלל פנס רוח דולק, וכובע פרווה מעור כבשים הגנה מפני הקור העז. תלמידי החדר אחזו בידיהם מקל עבה עם חוד ברזל בקצהו כדי להתגונן מפני כלבים משוטטים, ושלא להחליק בשלג ובכפור.

מלבד שני המלמדים הנזכרים, היו עוד בעלי בתים תלמידי חכמים שהתפרנסו ממלמדות.

בְּנוֹ של רבי משה, מרדכי, לימד בקהילה מחוץ לכפר. בצוק העתים והפרנסה, שימש גם אבי ז"ל כמלמד פרטי בסאַסרעגען תקופה לא ארוכה. גם בניו של משה-דוד והדס פריד, שהיו מתמידים גדולים בישיבות, לימדו תינוקות של בית רבן ותמכו בפרנסת הבית.

תקופת עבודתם של המלמדים נחלקה לשני זמנים: מאחרי החגים של תקופת תשרי – מחשוון ועד חצי אדר, ומאחרי פסח עד חצי אלול. לא היו שעות קבועות וקצובות למלמד. יומו לא התחיל בזריחת השמש ולא הסתיים בשקיעתה. המלמד השתדל לעמול בכל כוחו, כהגדרת הרמב"ם. בימי החול מחמש לפנות בוקר ועד שמונה בערב, עם הפסקות לתפילה ואוכל, היה זמנו קודש להרבצת תורה ומוסר. גם בשבת, בשעת התפילה ובשעת קריאת התורה,

ב"קדושה" וב"ברכו", הרגיש הרבי חובה לפקוח עין על התלמידים. בשבת אחרי צהריים היה אוסף את תלמידיו לשעה, לומר בצוותא "ברכי נפשי" בחורף, וללמוד פרקי אבות בקיץ.

המלמדים היו רחמנים בני רחמנים וראו במקצועם גם מצווה גדולה, שזכות הרבים תלויה בה. זה הקל על מיעוט השכר ועל הצורך ללמד בחינם את ילדי העניים.

# 5

# הרב

הכפר שיף היווה חלק ממחוז ריזאַווליע. הרב ר׳ משה קיזלניק היה רבה של ״ריזאווליע והגליל״. תחת מרותו היו הכפרים ריזאווליע, שיף, באטיזע ועוד.

המרחק מריזאווליע לשיף היה כשני ק״מ. בכל ענייני דין תורה, שאלות איסור והיתר, או סתם עצה, היו הולכים ברגל לשאול את פי הרב. על פיו ישק כל דבר. פעם-פעמיים בשנה היה הרב, מרא דאתרא דשם, בא אלינו כדי לערוך ביקור נימוסין ולפקוד את עדר מרעיתו. יהודי הכפר חיבבו אותו וראו לעצמם כבוד גדול להופיע בפניו. ביראת כבוד ובמלבושי שבת באו להושיט לו יד חמה ב״שלום-עליכם״ לבבי. בעלי הבתים ובעלי השדות, בעלי המלאכה והאביונים וכל פני הקהל היו עוזבים את הבלי העולם הזה, מתאספים בבית-הכנסת, ופעורי פה, בנשימה עצורה, שמעו את הדרשה – דברי תורה והטפת מוסר. למרות ששכרו היה מועט, הסיפוק היה גדול. הצאן היה מרוצה מהרועה, והרועה ראה ברבנות שליחות של קודש, וסוף השכר לבוא. החותמת העגולה ״אב״ד הרב ר׳ משה בהר״ב שמואל שמעלקא קיזעלניק דק״ק ריזאווליע והגליל יצ״ו״, השרתה סמכות ויראת כבוד.

רבה האחרון של ריזאווליע והגליל היה איש יפה תואר, גבה קומה, בקי בחסידות ובעל מידות שהסתפק במועט. פניו האירו במאור התורה, וביתו היה פתוח לרווחה יומם ולילה. הוא גורש עם משפחתו לגטו דראגימירעשט, ומשם לאושוויץ. עלה על המוקד עם הקהילה באייר תש״ד.

6

# בית-הכנסת

אי אפשר לתאר ישוב במרמורוש בלי הבניין ששמו בית-הכנסת. כשם שאצל חז"ל "היום", בה"א הידיעה, הוא יום הכיפורים, כך הבניין, בניין בית-הכנסת היה טבורו של הכפר או העיירה, מרכז החיים והפעילות. כאן נפגשו אנשי הכפר ושטחו את טענותיהם ובקשותיהם כלפי מעלה וכלפי מטה. זה המקום בו הרגיש כל אחד בן בית, בעל בעמיו. ה"שטאָט" (מקום הישיבה הקבוע) שירש מאבות אבותיו, היה מבצרו ומפלטו מעמל היום.

כאן עמדו בני הקהילה עטופים בטליתותיהם והתוודו על מה שעשו ועל מה שחטאו בהרהור הלב. עטורי טלית ותפילין לא היה ניכר שוע בפני רש. פעמיים ביום היו באים כמעט כל הגברים תושבי הכפר לתפילה, לשפוך שיחם בצוותא. איש כי נעדר, ידעו שיש דברים בגו והתעניינו בסיבה. החדשות שהגיעו עם העגלונים שחזרו מעיר המחוז, והישָנות שבפי זקני הכפר, נתערבבו ו"נתבשלו", הליכות העולם הזה והליכות העולם הבא, צרכי החיים וצרכי המתים – נחתכו בבית-הכנסת.

מקום זה היה בית וועד לכל הפעולות הקהילתיות. כל הששונות: ברית מילה, בר-מצווה, עליה של חתן, החופה – הכל נעשה בבית הכנסת ובחצרו. ולהבדיל – מבית הכנסת נפרד כל אחד בהגיע שעתו ללכת לעולמו. לכאן בא יענקל השמש, טיפס אל עליית ה"פאָליש" (פשפש קטן למעבר לעליית הגג) להוריד את מיטת המת, כלי הקבורה והטהרה, ומכאן יצאה ההלוויה לבית העלמין.

בית-הכנסת בשיף היה עשוי קורות עץ עגולות כלפי חוץ, מהוקצעות כלפי פנים ומטויחות בטיט. רוב הכפרים היו מוקפים יערות, ובולי העץ שימשו חומר בניין גם ליתר בתי הכפר. הגג היה עשוי רעפי עץ ("דראַניצעס"). החצר היתה מוקפת גדר עשויה נסרים רחבים. בית-שימוש לא היה. מי שנזקק

לנקביו, עבר את הכביש הצר ונכנס אל בית הכסא של ר' אלתר שמואל דוד'ס והשתמש בבית הכבוד שלו כדבר המובן מאליו.

בית-הכנסת היה מוגבה, והובילו אליו שש-שבע מדרגות עץ אלון ארוכות וצרות. שתי דלתות עץ אורן היו משני צדי ה"פאליש". בצד שמאל עמדה חבית מלאה מים לנטילת ידיים לפני התפילה, ובצד ימין נפתחה הדלת אל אולם בית-הכנסת. כאמור, שימשה עליית-הגג של בית הכנסת לאחסון כלי הקבורה בנוסף להיותה מקום לגניזת ה"שמות" והספרים הקרועים.

באולם בית הכנסת עמדו שורות-שורות של ספסלים ועמודי תפילה – סטנדים ("שטענדערס"), עשויים מעץ אורן או אשור. אחדים היו צבועים חום. בצד מערב עמד תנור עם ארובה. באמצע עמדה הבימה (ה"באלמעמער"). עליה היו שולחן הקריאה ועל ידו ספסל להגבהת הספר. הקיר המערבי היה מכוסה בארונות ספרים (ש"ס ופוסקים, ספרי מקרא ומגידות ודרוש) ושולחנות ארוכים ללימוד ולסעודות מצווה. באמצע קיר המזרח היה ארון הקודש, מגולף בידי אומן כפרי או נגר בעל חוש אמנותי, מכוסה בפרוכת רקומה בשמות התורמים. על אותו קיר, בין חלון לחלון, היתה תלויה המצה העבה, מצת ערוב-חצרות שהיו מחליפים אותה בכל ערב פסח. אנו הילדים היינו נלחמים לזכות בכזית ממנה, טרם שרפת החמץ. למרות האבק, השמש, קורי העכביש מסביב, הבצק היבש בן כמעט שנה – טעמה היה ממש כטעם המן, ערב וטעים.

מצד זה של ארון הקודש, על הקיר הפנוי שבין חלון לחלון, היו לוחות כגון: טבלת חברת משניות עם היארצייטן – ימי הזכרון – של החברים הנפטרים, הפרק "הודו לה' כי טוב", "כגוונא", "ויהי בנסוע", "מודים-דרבנן" ו"בריך-שמיה". מהתקרה הנמוכה השתפלו וירדו – תלויים על שרשראות ברזל – פמוטי פליז ופח, מגולפים ומקורזלים בפיתוחים שונים סביב החישוקים העגולים, כולם מעשי ידיו של ר' זלמן-לייב, בעל אלף המלאכות – הפחח-הכורך-השען-הזגג והכל-יודע.

קיר עץ ודלת רחבה סגורה הפרידו בין עזרת הנשים לעזרת הגברים. חלונות צרים מכוסים בוילונות מעשה רקמה, ידי נשים נדבניות, חצצו בין העזרות, אצל הנשים לא היו עמודי תפילה. כל אישה החזיקה את סידור התפילה או

ה"מענה לשון" ביד אחת, וביד השניה מטפחת לניגוב העיניים הלחות מדמעות גיל ואושר, ודמעות יגון ואסון.

גג בית-הכנסת היה מכוסה רעפי עץ. ברבות הימים העלה עשבים אשר צמחו וקמלו. הגג שימש גם כמרחב משחק לילדי הכפר היהודים. אחד המשחקים היה: זריקת כדור אשר התגלגל אט אט וכל הזריז ותופס זכאי לזריקה נוספת. הגג היה טעון תיקון ללא דיחוי, ושימש נושא דחוף לויכוחים ולהצעות. הויכוח היה מסתיים תמיד בדחייה לאחר הגשמים, "בשנה הבאה אי"ה...".

חצר בית-הכנסת שימשה כמקום עריכת החופות. המנהג היה לערוך את החופה ביום ששי, ובמוצאי שבת חגגו את הילולת החתונה בסעודה ושתייה כדת וכדין.

בחודשי הקיץ היו מפנים את עזרת הנשים, שכן שם התמקמו הכליזמרים של משפחת אוביץ'-שלומוביץ מריזאווליע (השוגערעניעס). הם ניגנו בכינורות, תוף בס וחליל. הבנות רקדו צ'רדאש (ריקוד הונגרי) או הורה-קוואדריל, ובשעת עריכת החופה וסידור הקידושין היינו אנו הזאטוטים יורים בפקקי פורים יריות של שמחה.

בחול המועד פסח, לעומת זאת, שימשה חצר בית-הכנסת למשחקי "זוג או פֶּרֶד" בגרעיני חרובים.

מקומות התפילה היו קבועים. רק במקרה של מצוקה גדולה היו מוכרים את המקום (ה"שטָאט"). בדרך כלל היה יורש הבכור את מקום מושבו של האב.

בבוקר היו שני מניינים לתפילה בציבור ובערב רק מניין אחד. אז היו חוזרים מהשדות וממקום העבודה. כל אחד השתדל להצטרף לתפילה בציבור. אחרי התפילה בבוקר, בשעת קיפול הטלית והתפילין, היו מתיישבים עוד קצת (שלא יהיו כתינוקות הבורחים מבית הספר), ומשוחחים על דא ועל הא. עול הפרנסה היה כבד. בכל בית היו פיות להאכיל, בנים ובנות הזקוקים ללבוש של כבוד, לשכר לימוד ולשידוך הגון, בנוסף לשאר צרכים. אחרי אכילת פת שחרית יצא כל אחד לעבודתו, לסדנתו, לבוסתנו – למלחמת הקיום – עד הערב. אז היו חוזרים כגיבורי מלחמה וכעטורי ניצחון. במגפיהם הכבדים, במלבושיהם המרוטים, נכנסו לבית צוהלים ושמחים בחלקם. נטלו ידיהם מהדלי שזה עתה הועלה מהבאר, ברכו וישבו לאכול במנוחה.

# 7

# סדרי הקהילה

בכל ליל הושענא רבה נבחרו בעלי התפקידים הקהילתיים לשנה הבאה, ונקבעו צרכי הציבור: נבחרו שני גבאי בית-הכנסת, ראש הקהל וגבאי הגחש״א (״גמילות חסד של אמת״, היינו חברא קדישא), הוקצתה הקצבה לקניית עצים להסקת המקווה והתקיימה מכירת ההקפות ו״אתה הָראֵתָ״. כמו כן, נקבע באותו לילה, בין אמירת הקטעים שבתנ״ך לבין אמירת תהילים, מי יהיו התורנים המטפלים במת המוטל לקבורה. מנהג היה בשיף שלא שכרו פועלים בשכר לכריית קבר. רק בחודשי החורף בהם היתה האדמה קפואה וקשה לכריה, הזדקקו ל״ידיהם של בני עשו״. הטיפול בגמילות חסד-של-אמת נעשה בתורנות, מתוך התנדבות ורצון לקיים את המצווה.

בשנים האחרונות שלפני השואה, היה תפקיד ראש הקהילה בידי דוֹד-אבי ר׳ עזריאל בר׳ אשר אנשל פרל, שהיה מגבירי הכפר, בעל אדמות רבות, ונשוא פנים גם אצל הגויים. ר׳ עזריאל פרל ואשתו חנהצ׳ע היו חשוכי בנים ובעלי צדקה. שניהם תמכו בנצרכי הכפר ביד נדיבה. כל דכפין בא ולקח לו כד חלב, קמח או תירס ושאר תוצרת חקלאית. שנים רבות היה ר׳ עזריאל גם גבאי החברא-קדישא אשר דאג לווידוי בשעת הפטירה, למניין של אומרי תהילים, לרישום בפנקסי הקהילה, ולכל צרכי הקבורה. עשרות בשנים ערכו בבית ר׳ עזריאל סעודה שלישית בהשתתפות כחמישה עשר איש. הדודה חנהצ׳ע היתה מכינה סירים עם צלי, פשטידות ומעיים ממולאים. לרבים מהמשתתפים היתה זאת ״סעודת-מלכים״ לה חיכו משבת לשבת.

# 8

# המקווה

בסמטה צרה, מרוחקת במעט מהמרכז, שכן המקווה. להבדיל מבית-הכנסת שהיה כולו לימוד, תפילה וקדושה, שימש המקווה, ששכן בחדר אחד גדול, מלבד היותו למקום טהרה וטבילה, מעין "בית ועד" ומפגש לשיחת חולין.

הירש הבלן היה גר עם אמו הזקנה בחדר הצדדי, שם היתה לו מתפרה לבגדי איכרים, ומעבר לקיר היה מחזיק את עצי ההסקה. את העצים היה מבקע לבד, ולפעמים היתה אימו הזקנה, כבת שמונים, עוזרת על ידו כרגילה וכמנוסה. כמעט בכל מוצאי שבת אחרי מעריב, היה הירש הבלן עולה על ה"באַלעמר" (שולחן הקריאה), דופק שתי דפיקות חזקות על השולחן, ומכריז ואומר: "אין יותר עצי הסקה!", ואם לא יוסיפו לו על התשלום, הרי הוא מודיע שאינו מסיק את המקווה. כמובן שהקהל לא הוסיף כי לא היה מאין להוסיף. ואילו הירש הרחמן ואימו המשיכו לדאוג לעצים, לחטוב אותם בגרזן קהה ובידיים מיובלות, לחמם את המקווה כדי לטהר את בנות ישראל מטומאתן, ואת בני ישראל מזוהמתם ומזיעתם.

פני סגפן היו לו ל"הירש-דער-בעדער" (הירש-הבלן). עיניים עמוקות, פיאות קצרות, וזקן שחרחר שזור באפור עיטרו את פניו. תמיד טרוד ובהול להשביע רצון ה"בעלי-בתים". אצל האיכרים הגויים היה ידוע כ"הירש-התופר". היתה לו מכונת תפירה גדולת ממדים בה היה תופר מכנסיים ומעילים מבד צמר עבה לקראת החורף. הגויים היו מביאים אליו גליל בד תוצרת בית, ועל פי טביעת עין של תלמיד-חכם, היה קובע ומסכם כמה זוגות מכנסיים ומעילים אפשר לתפור מזה. הכל נעשה בהסכמה ובנאמנות. גם המידות נמדדו באומד ובערך, והכל התאים בדיוק, ולא אמר איכר מעולם "צרו לי המכנסיים". כשהגוי בא לקחת את סחורתו התפורה והכל נגמר בכי טוב, היה הירש משלשל את מטבעותיו למטפחתה של אימו הזקנה, וזאת היתה צוררת אותן בצרור מיוחד

סמוי מן העין, הירש היה מלווה את הגוי ואומר לו: "דע לך שהמכנסיים תפורים בחוטים מיוחדים ממש חוטי ברזל ופלדה...".

אצבעותיו של הירש היו כפופות על פי מידת המחט העקומה מחט רפדים גדולה שקנה בכרך. גם לילדי ישראל היה תופר מכנסיים לפסח, לאלה שלא הספיקו להגיע אל ליבוביץ, "החייט מריזאַווליע", המומחה לחליפות.

בתוך בור המקווה היה תנור מיוחד לחימום המים, אשר הוסק בבולי עץ. ארבע מדרגות עץ הובילו אל בור הטבילה. ספסלים היו מסודרים לאורך הקיר, לשים עליהם את הבגדים, ומתחתם דליי עץ עם מטאטאי זרדים. שלוש אמבטיות גדולות מעץ אשור, היו מוכנות תמיד לשימוש הקהל. הגבירים שבכפר היו מזמינים לעצמם אמבטיה חמה, בה היה מקום להכניס גם ילד או שניים. הירש היה שואב מים חמים מהמקווה וממלא את האמבטיה לפי דרישת הרוחץ. כשהגביר יצא מהאמבטיה ונכנס לטבול במקווה, קפצו שניים-שלושה נערים והתיישבו בפנים בניחותא וטעמו טעמו של גביר. "עמך" היה מסתפק בכמה דליי מים חמים ובחבילת הזרדים. תוך כדי הישיבה קלחו הסיפורים והחדשות מהעולם הגדול, מארגנטינה ועד אמריקה, ומסיביר ועד פולין...

דמות מקוואית ידועה היה זלמן-לייב, בעל מלאכות הרבה, שעליו נתקיים הפתגם "א סאך מלאכ'ס און ווייניג ברוכ'ס" (הרבה מלאכות ומעט ברכות). היה לו כוח שכנוע וכשרון לספר סיפורים מהזיכרון. היה ספוג סיפורים מהעולם הגדול. דברים שקרו לפני שנים ועידנים הפכו אקטואליים וכאילו קרו רק אתמול. כשהירש רצה לזרז את הצעירים, היה לוחש לתוך זקנו ש"את הסיפורים האלה הוא שומע כל יום ששי...", ויוצא להוסיף תפר במכנס התקוע במכונת התפירה הענקית, לבקע עצים כדי להוסיף לחימום הדוד, לסתום אמבטיה שנוזלת, והעיקר היה יוצא ונכנס כל העת כדי שלא יתחמקו מבלי לשלם, ולכל הפחות שיבטיחו לשלם.

עם כניסת השבת, היה ר' הירש מחליף את הבגדים הרטובים, מיישר את שיער זקנו ופיאותיו, מוציא את הקפטן והשטריימל, ורץ לבית הכנסת להצטרף למניין ולהתכונן למנוחת השבת והסרת הדאגות, עד מוצש"ק.

# 9

# החנויות בשיף

חמישה חנוונים היו בשיף. החנות המפורסמת והמגוונת ביותר היתה של ר' לייזר יעקב'ס ואשתו רעכל (רחל) אוביץ'.

ביתו הכפרי עמד ברחבה בקרבת בית הכנסת. הבית היה עשוי קורות עצי אורן, ובו חמישה או שישה חדרים. שני החדרים הגדולים שימשו כחנות וכבית-מרזח. בדרך כלל אפשר היה למצוא שם סחורות מכל סוג ומין, כגון: מאכל ומשתה, יין כשר ליהודים, יין נסך לערלים, יי"ש וסליבוביץ, לבוש ונעל, כלי עבודה וכלי מטבח, מיני סדקית ותבלינים, מחטים וחוטים לתפירה ולרקמה, תבואה וקמח, נפט ועטרן, מסמרים ועורות לסנדלרים, מכשירי כתיבה, סיגריות וטבק ממתקים ופירות יבשים: צימוקים תמרים ותאנים ל"חמשה-עשר" (ט"ו בשבט), וחרובים ואגוזים לפסח.

רעכל אשת ר' לייזר היתה אישה חרוצה ומסורה. עד שבעלה היה חוזר מבית-הכנסת, טיפלה היא בקונים הגויים, ולא התביישה לזרוק את השיכורים לרחבה שלפני בית-המרזח, שיתפכחו מיינם. בעזרת הנשים ישבה בשורה הראשונה ושם הפגינה את ידענותה בסידור התפילה ובסדר קריאת הפרשיות. היא היתה מעין "פורזאָגערן" — מראָה מקום ומדריכה לנשים שאינן בקיאות כל כך באותיות זעירות. שני הבנים, הירשל ומרדכי, עזרו על יד ההורים והרחיבו את העסק גם למסחר בתפוחי עץ ובייצואם למרחקים. הבת היחידה, אסתר, התחתנה עם בן טובים מיוחס — ר' זונדל פוגל מהכפר סיטשעל. הוא "ישב" בבית ר' לייזר ואכל "קעסט", כלומר למד ואכל כדי לְזַכות את כל בני הבית במצוות לימוד התורה. כולם נספו ולא נשאר מהם שריד.

מול חנותו של ר' לייזר היה בית-המרזח של ר' צבי הירש (הירשל) ואשתו אסתר מושקוביץ.

הוא היה איש עדין, נמוך קומה ובעל קול ערב. חייכן וערני היה ובעל תפילה מחונן. אסתר היתה בת לסוחרי בקר ובעלי בוסתן. והיא אשר ניהלה את החנות הקטנה ואת בית-המרזח. בימי ראשון היו מתאספים האיכרים יחד עם נשותיהם לשתות "לחיים". כטוב ליבם במשקאות חריפים וביין, היתה מסתובבת כשוטרת, משליטה סדר ומקפידה על תשלום. כשהגויים החלו לשיר את זמירותיהם בנדנוד הראשים ובהברקת עיניים, היה הירשל בעל הבית מסתלק לבית הכנסת, ואשתו אסתר סידרה את העניינים על הצד הטוב ביותר.

היו להם שני בנים ובת. הבן יעקב למד בחדר אצל הרב שלמה-יוסל, וכינויו היה "ינקעלע הכַּנָר". מהאיכרים ומהצוענים שניגנו בבית המרזח למד לנגן בכינור דוֹינות ומנגינות עממיות וחסידיות. למחרת הסלקציה נשאר רק יעקב שהיה כבן שבע עשרה. הוא השתחרר בברגן בלזן, הגיע עם הצלב האדום לשבדיה, ומשם היגר לאמריקה והקים שם משפחה.

# 10

# החנות של רייזע מנדל ורצברגר

מול ביתו של דודי ר' עזריאל אנשל'ס התנוסס בית כפרי יפה. הבית של ר' מנדל ורצברגר.

אשתו רייזע היתה בתם של רחל לאה ואלתר ברקוביץ, המכונה "רייזע מנדל'ס". עיקר המרכולת בחנות היה יינות כשרים לקידוש ולארבע כוסות. כל מיני סדקית, וטבליות של סוכר מלאכותי. את המצרך האחרון הם החזיקו במחבוא מחמת עינא-בישא של פקחי האוצר. בעלה של רייזע נסע שנים לפני כן לאמריקה ושם מצא פרנסתו כ"כלי קודש" באחת הקהילות. בכפר השאיר את אשתו רייזע וששה הילדים: איציק, וולף, זיידל, הבת הקטנה מרים, ועוד שתי בנות שאינני זוכר שמותיהן.

רייזע, אישה נמוכה, סבלה ממיני מחושים וחולאים לא מוגדרים. תמיד ישבה על המיטה המוצעת בכרים וכסתות. בעיניה הגדולות פיקחה על הליכות החנות. היו לה פנים עגולות, לחיים סמוקות וחריצי חיוך סביב השפתיים. הבנים למדו בישיבות והבנות ניהלו את החנות ואת משק הבית. לקראת החגים, ובעיקר לפני פסח, היתה תכונה גדולה בחנות, כמעט כל אנשי הכפר קנו שם את היין הכשר.

לא פעם הלכתי בשליחות הורי להביא את היין ל"ארבע כוסות", וזוכר אני את ההכנה המיוחדת: הייתי צריך להחליף את "בגדי-החמץ", לשטוף היטב את הידיים ולחפש אם לא נשאר בכל זאת פרור באחד הכיסים. עטפתי את הבקבוק הענק במטפחת בוהקת "כשרה לפסח", ושיננתי כל הדרך: "אבי מבקש חמישה ליטרים יין אדום כשר לפסח".

בצעדים בוטחים עליתי במדרגות הרחבות שלפני החנות של רייזע-מנדל'ס, פתחתי את דלת העץ המשובצת שלבים וריבועים של זכוכית צבעונית. ועם פתיחת הדלת צלצל פעמון נחושת והודיע: "הנה בא קונה".

קולה של רייזע נשמע בלחש דרך הדלת המפרידה בין החדר לחנות. "בוא בוא ילד נחמד...". רייזע התאוששה, ישרה את הכרים והחלה לחקור אותי אצל מי אני לומד, ומה אני לומד, ומה שלום הבית. בחיוך אימהי חם הוציאה סוכרייה כשרה לפסח והושיטה לי. כאן ארבה לי ה"סכנה": אם אתאפק ואברך קודם, או ח"ו אכשל ו"אזלול כעשיו", כהסברו של המלמד: "ויאכל" — בלי "המוציא", "וישת" — בלי "שהכל"... אחר כך נתנה רייזע פקודה לבנה זיידל למזוג את היין ולשלוח פתק ובו רשום המחיר.

משפחת מנדל ורצברגר נחשבה אמידה, כי ר' מנדל היה שולח מדי פעם מכתבים "ממש", כלומר מכתבים עם "תוכן", ובהם שטרות של טולרים (דולרים) . כשפטר, הדוור הגוי, היה חוזר מריזאווליע עם הדואר, וילדי החדר עזרו לו לחלק את המכתבים (הדוור לא ידע קרוא וכתוב), הם זיהו כבר את כתב ידו המסולסל של ר' מנדל, את הבול של אמעריקע, ועל פי המישוש ידעו ש"יש דברים בגו", ורצו ראשונים להודיע לרייזע.

אחת לכמה שנים היה ר' מנדל בא מעבר לים לבקר את זוגתו תחי'. זוכרני את הציפיה לביקורים ואת החגיגיות שאפפה את כולם. כל אנשי הכפר לבשו נקיים ויצאו לקבל את פניו של ר' מנדל. בקצה העליון של שיף, בדרך המלך בין סיגט לביסטריץ, מול הצלוב (ה"צלם" ביידיש), חיכו לבואו.

בדרך כלל היה בא בכרכרה ממלון האורחים של הנאטעכע בסיגט, והיה נרגש מקבלת הפנים. פעמוני הסוסים ליוו את זמזום התהילים ואת הלמות הלב. נהמת הסוסים וצהלתם בישרו על בואו. ר' מנדל היה יורד בניחותא וכל הגברים היו מושיטים לו יד חמה ל"שלום עליכם". מכאן ועד למדרגות הבית ליווהו בזמרה. היתה זאת הכרת התודה של עניי הכפר ועסקניו, על ההשתדלויות שלו כמשולח המתרים את היהודים באמריקה ל"מעות-חיטים" ולכספי צדקה למען הנצרכים.

רייזע ובנותיה חיכו בפתח הבית. היא בשביס של שבת, והן מסורקות ולבושות בשמלות של חג לקבלת פני האורח — האב והבעל.

בפסח תש"א, כשלוש שנים לפני השואה ביקר ר' מנדל בכפר, ולא ידע שהפעם הוא נפרד מכולם לעולמים. ר' מנדל חזר לאמריקה, ורייזע אשתו וכל בני הבית הובלו לגטו דראגומירעשט, מיד לאחר פסח תש"ד-1944.

מהרמפה של מנגלה, שרדו וולף והבת הקטנה מרים, אותה ראיתי בליל ה-10 במאי 44, אחרי הסלקציה. שערותיה המקורזלות מגולחות ועיניה הגדולות מביטות בפחד. מבטנו הצטלב. היה לה חיוך כאוב – ייאוש ותקווה גם יחד. ברגעים ההם עלתה אמה רייזע על המוקד, מתוך תקווה שמנדל בוודאי ידאג למשפחה. אחרי שחרורי בברגן בלזן, ב-1944, כתבתי מכתב ל"פדרציית יהודי מרמורוש" שבאמריקה ובו בקשתי שישלחו לי תשמישי קדושה. התפילין הראשונות שזכיתי להניח אחרי המחנות, היו תפילין גדולות ומשומשות שר' מנדל ורצברגר שלח לי מעבר לים.

11

# ר׳ אלתר פרל

השכן הקרוב ביותר לבית הכנסת היה ר׳ אלתר שמואל דוד׳ס פרל. היתה לו חנות קטנה עמוסה בכל מיני סחורות. הוא היה יהודי מפוחד, עדין נפש ותמים, והיה היחיד שפחד להחזיק משקאות חריפים משתי סיבות: פחד ממפקחי האוצר שחיפשו אחר משקאות מוברחים, ושאט נפש מניבול הפה של הגויים השיכורים ומריבותיהם. נתן בהקפה לבני ברית ושאינם בני ברית. תמיד מלמל פרקי תהילים ולא עמד על המיקח. הוא ואשתו נֶחָה גידלו ששה ילדים.

את כל ענייני הרָשות, ענייני המועצה והביקורות של הז׳נדרמריה, סידרה נחה במרצה הרב. בעלה אלתר היה מלווה אותה בתפילה חרישית. ר׳ אלתר או ככינויו ״אלתר-דאר-מוז׳דאַר״. כמעט שלא עזב את כפרו. הוא פחד מסכנות הדרכים ומכלבים נובחים הרצים אחרי עגלות וסוסים. פעם אחת הצטרף אל קבוצת חסידי ספינקה שנסעה אל הרבי שֶׁשָבַת בווישאָ וקרתה ״תקלה״: אלתר שכח לרשום ב״קוויטל״ אצל הרבי את שם אחד הילדים. חבריו הלצים צחקו והקניטו אותו כל הדרך, אבל הבטיחו לו שלא יספרו לנחה אשתו.

מהמשפחה שרדו שני בנים: הבכור שמואל-דוד שחזר מעבודות כפיה בצבא ההונגרי, ואחיו הצעיר זיידל-משה פרל שהשתחרר בדורה-נורדהאוזן.

12

# זליג שיינצע'ס

בתוך הנוף העגום של חלכאים. מוכי גורל ובעלי פרנסות דחוקות, השתלבה חנותו-פינתו של זליג. בחור רווק נשען על שני מקלות כפופים, כשגבו גחון ומוטה כקשת מתוחה. אפשר היה לראותו מדדה כשרגליו, הצמודות מלידה, נשרכות על הארץ, ראשו ופניו כלפי מטה, כחצי מטר מעל השביל המוליך אל בית הכנסת וממנו.

אחותו, שיינצע, היתה מבשלת את תבשיליו ומכבסת את בגדיו הדלים. היה יושב מכווץ בתוך כסא נצרים כשפניו מופנות לאיש שיחו. זקנו המחודד בצבע חלודה, לחייו מלאות ותפוחות וזיפי זקנו משתרגים בפאותיו המקורזלות. עיניו המבריקות היו מקרינות טוב לב והשלמה עם גורלו.

שיינצע האלמנה ובתה היחידה בינה היו שוקדות על ניקיון הבית הדל, בעל שני החדרים והפרוזדור. בחדר הגדול עמד תנור לחם בנוי מלבנים, תנור פח לבישול ולחימום, הכסא של זליג וספסל-מיטה ("באנק-בעטל" ביידיש). מאחורי שולחן ועל ידו, היתה אצטבה ועליה ה"החנות".

אנו ילדי החדר, בדרך הביתה, היינו מתעכבים ליד הנפחייה של אליה הנפח, מול ביתו של זליג. הוא היה לוקח את שני מקלותיו, מסדר וממקם אותם בתוך כפותיו, מצמיד את אצבעותיו סביב הכיפוף – ומתחיל לשרך רגליו: יורד בזהירות. ספק בהליכה ספק בזחילה, מרים את פניו ותר אחר תלמיד המוכן לשוחח עמו. עיקר השיחה נסבה תמיד על קניית טלה לשבת, שחיטתו והפשטתו, מכירת חלק מהבשר בריווח הגון, וכן טיב המאכלים ששיינצע הכינה לשבת.

היה לו רצון ודחף חזק למסחר ולכן טרחו ראשי הקהילה ועשו ככל יכלתם כדי שיוכל למצוא את לחמו בכוחותיו המוגבלים – הם הטילו מס מיוחד במינו, על פי תקנה שהתקינו, והוא: נרות לשבת ושמרים לאפיית לחם וחלות

קונים רק אצל זליג. כילדים היינו בטוחים שאם יהודי קונה נרות לשבת או שמרים לאפיה במקום אחר, כמו אצל הנכרים, הוא נכשל באיסור חמור של "טריפה".

בנוסף לכך, היתה שיינצע אחותו אופה חלות גם באמצע השבוע ומוכרת אותן לאיכרים שהובילו עצי הסקה מיערות באטיזע, והיו באים לפרזל את הסוסים אצל אליה הנפח. בין לבין היו עולים אל הגזוזטרא של שיינצע, מפטמים את המקטרת בטבק גס ולועסים חלה טרייה שקנו אצל זליג.

בימי ראשון, כשהאיכרים היו יורדים עם המשפחות למרכז הכפר, ללכת לכנסיה או לשתות בבתי מרזח, היה זליג מכין את מרכולתו, ומאיץ בשיינצע להסיק את התנור עוד פעם, כדי לספק חלות לכל קונה.

בתה של שיינצע, בינה, ניצלה, עלתה לארץ ישראל, והקימה משפחה בירושלים.

# 13

# נפחים יהודיים

בשיף היו שני נפחים: אליה הנפח (אוביץ'), המכונה אליה רייצע'ס (אליה של רייצע או רייזע), וברוך-מענדל בתיה'ס (של בתיה).

שניהם היו גברתנים וגבוהים, בעלי זרועות ששריריהם משתרגים ומתנפחים עם הרמת הקורנס. בשעת יצירת הפרזולים וכיפוף הברזל לפרסות הסוסים, היו הופכים השרירים לגידי פלדה ממש, ורשפי אש היו ניתזים לכל צד. אליה היה נוגס בזקנו בשעת מעשה, ומחזיקו בין שיניו כשהוא מכה ביד אחת בפטישו, וביד שניה מחזיק בצבת המיוחדת הלופתת בברזל המלובן המחליף את צבעו מצהוב לוהט לאפור שחרחר. שמחה גדולה היתה לילדים כשאליה הרשה להם ללחוץ על המפוח וללבות את הגחלים. שעת רצון כזאת היתה כשחזרנו הביתה מה"חדר" אחרי תפילת ערבית. אז היה משלב את ידיו ומסתכל על הזאטוטים בחדווה. הוא הרשה לנו לאסוף את המסמרים המקוצצים מפרזולי הסוסים ואנחנו היינו מרחפים אל על יחד עם גצי הרשפים, העולים למעלה למעלה ונעלמים אי שם מתחת לתקרה המפויחת של הנפחייה.

שני הנפחים היו ממשכימי וממעריבי בית-הכנסת. בשבתות חבשו שטריימלים לראשם וקפטנים לגופם. הם הכניסו בסוד המקצוע את בניהם. אליה, בעל הזקן הקצר והעבות, ראה שבנו אהרון לא ראה ברכה בלימודו. רבי שלמה-יוסל שהיה קרובו, יעץ לו שבפרזול סוסים יעשה יותר חיל מבלימודו, ועצתו נתקבלה. ברוך-מענדל הכניס לנפחיה את בנו הבכור דוד.

שני הנפחים ראו ברכה בעמלם, כי איכרי הסביבה סיפקו עבודה רבה: תיקון עגלות וגלגליהן, חישוקים לגלגלים, פרזול הסוסים, תיקון מחרשות וכל מיני כלי עבודה של הבית ושל השדה — הכל עבר דרך הנפחיות של אליה וברוך-מנדל. תוצרת חקלאית שימשה כתשלום, בנוסף למזומנים.

# 14

# עגלונים

שלושה עגלונים היו בשיף, אשר עיקר פרנסתם היה הובלת משאות ויבול משדות הכפר אל העיר, והסעת נוסעים לעת מצוא. העברת מטלטלין ואיסוף יבולי השדה – נעשו בעגלות רתומות לסוסים או לשוורים. בנוסף לעגלות היה קו תעבורתי נוסף בין העיר סיגט לעיר ביסטריץ שבמחוז טרנסילבניה: אוטובוס של חברת "נאסאדעאנה" ובו כארבעים מקומות ישיבה וגג מיוחד להעברת מטענים, היה עובר פעם ביום ואוסף נוסעים מן הכפרים אל העיר וממנה.

יוסלה בעל העגלה היה יהודי נמוך קומה, מלא בדיחות כרימון, פניו מעוטרות זקן אפרפר מקורזל, עיניו מבריקות, מגפיו צמודים לרגליו הקצרות והפרגול מוחזק מתחת לזרועו. תוך כדי קשירת היצולים והמושכות היה משוחח עם סוסתו החומה כדבר איש אל רעהו. היה מספר לה לאיזו עיירה עומדים לנסוע, והיה מתחנן לפניה שתמשוך את העגלה באמת ובאמונה, והסוסה החומה היתה מהנהנת בראשה תוך כדי גירוש הזבובים ולעיסת קלחי תירס.

אחיו, אייזיק-מנדל טובל היה שכנו מעבר לסמטה. גם הוא היה עגלון, ולו סוסה גדולה לבנה בעלת כתמים חומים משני צדי הבטן. זקנו הלבן של אייזיק-מנדל היה מתמזג בצבע האפור של זנב הסוס, שהיה מתנפנף אילך ואילך לגרש את הזבובים הטורדניים. אייזיק-מנדל היה ההפך הגמור של אחיו יוסלה – סגור, שתקן ועקשן.

אנו הילדים אהבנו להסתכל עליו בשעת התפילה, ובעיקר בשעת הוידוי של "אשמנו בגדנו". היה גוחן וגונח על סידורו המכורך "בית יעקב", מקמץ את אגרוף ימין, מבליט את אגודלו, ואחרי כל מילה מכה על ליבו בעוצמה רבה, כאחד המקבל על עצמו את כל האשמות הבגידות והגזלות של כל הדורות. כמו

כן היה מקפיד מאוד לקבל "מלקות" בערב יום כיפור ברצועה רחבה, והיה גונח וכואב ונהנה מעוצמת המכות — כַּפָּרָה לשנה החדשה.

העגלון השלישי הצעיר בעגלונים, היה בנו של הנפח ברוך-מנדל, דוד ברוך-מנדל'ס, הוא שילב את שני המקצועות: עזר לאביו בנפחיה ועסק בעגלונות. הוא בנה לעצמו עגלה חדשה בעלת גלגלים גדולים מעץ מהוקצע, ובה שלוש שורות של ספסלים לישיבה. שני סוסים זכרים חומים, רתומים למושכות עור, שזנבותיהם קשורים בשרוך, היו נושפים ורוטטים ומחכים לרחש השוט של בעליהם.

העגלונים הובילו סחורות מהעיר סיגט אל הכפר, כשלוחי הסיטונאים. בחורי ישיבה נסעו בעגלות אל הישיבה וממנה. חסידים השתמשו בהן להגיע אל הרבי. איש כי חלה והיה צריך להבהיל את הרופא מריזאווליע ("יאָרקע דער דאָקטער"), ריפדו את העגלה בקש ובשמיכה והביאוהו בבהילות. כך גם הובאו התרופות מבית המרקחת.

העגלות שמשו גם בעת שמחה, כמו בחתונה, וכשהיה צורך להסיע את המחותנים והמארשעלעק (הבדחן), הכינו את כל העגלות שבכפר, גם של הגויים, קישטו את רעמות הסוסים בפעמונים, קשרו סרטים צבעוניים בזנבות הסוסים ו..."היידע" לקראת החתן והכלה. משפחות אוביץ'-שלומוביץ', ה"כלי-זמרים" המפורסמים מריזאַווליע, הגיעו בעגלות משלהם עם כל הכבודה, הכינורות, התופים ושאר הכלים.

# 15

# הנגר והמיילדת

שתי מלאכות בבית אחד. הוא היה הנגר הידוע בשם עזריאל חנא'ס ואשתו ה"באבע-פערל", היתה המיילדת היהודיה ולהבדיל מהמיילדת הַגוֹיָה (ה"מאָשע").

עזריאל ואשתו פרל גרו בבית כפרי ארוך. אגף אחד שימש נגרייה, והאגף השני למגורים. עזריאל היה איש גבוה, כפוף במקצת ורזה, זקנו קצרצר, ופאותיו מקורזלות ומפוזרות לצדדין. על הרצפה בביתו היתה מפוזרת תמיד נסורת של עצי אשור או אלון. ידיו היו מיובלות וחזקות. הוא היה מומחה לעשיית שולחנות, מיטות ושידות. רוב המזמינים היו איכרים אשר הביאו לו את הקרשים מהמנסרה, ובידיו האמונות הפכו קרשים אלה לשולחנות רחבים, מיטות ענקיות ושידות.

סדר יומו היה קבוע: קם עם שחר, יורד לבית הכנסת, גומר את התפילה ואת ה"חוק", וחוזר הביתה. כאן היתה מוכנה הדייסה מקמח תירס (המאַמאַליגע), ועל השולחן היה מזומן לחם תירס אפוי מעורב בגבינה ובצל. הוא היה אוכל, מברך ברכה קצרה, מקנח את הזקן מפירורים, חוגר את סינרו הכחול המרוח בצבע ובדבק נגרים, משחיז את המַקצועה ואת המשור – וניגש לעבודה. הריהוט היה עובר מדור לדור, ואת הטעון תיקון היה הסבא עזריאל מתקן במחיר השווה לכל נפש. את ריהוט בית-הכנסת – הספסלים והעמודים – היה משפץ מתקן וצובע לשם מצווה. בין כך היו רק מבטיחים לו תשלום, ועל כן היה מוותר מראש ומסתפק ב"שכר מצווה – מצווה".

אשתו, הסבתא פרל, או כפי שכינוה הגויים ה"מאָשע", היתה אם כל הכפר. היא יילדה מאות ילדים, יהודים וגויים, והכל בלי לחייב בתשלום. היהודים היו מכירים לה תודה, בדרך כלל בצירוף מתנה צנועה. האיכרים היו שולחים

לה מתנה מיבול השדה, ביד נדיבה ובהכרת תודה, והיא החזירה לכולם חִיוך מבוייש.

את הזיידע עזריאל אני זוכר מהימים של ערב שואה, שאז למדתי אצל שוחט הכפר ר' צבי זַקס ז"ל, שכנו של הנגר. לעת זקנתו עמדו כלי הנגרות שוממים רוב היום, כוחותיו עזבוהו. הוא חלה בדרכי השתן וסבל ייסורים גדולים. ומכיוון שהרגיש צורך ודחף להכין "צידה לדרך", הזמין אצל איכר בול עץ אלון והשכיב אותו בחצר ביתו. בשארית כוחותיו הקציע את שלושת צדדיו, ועל המשטח האמצעי צייר מנורה ומגן דוד ומעליהם רשם: "פ"נ". גם את שמו "עזריאל-בן-חנא" חרט. והשאיר רווח לתאריך ולשבח צנוע כגון: "כל ימיו נהנה מיגיעת כפיים באמונה". את חריטת תאריך הפטירה השאיר לידיים לא מאומנות.

שבועות רבים לפני הפטירה היה יושב רכון על לוח העץ, בידיו החלושות והרועדות החזיק מפסלת עץ ופטיש עץ, וחרט אות אחר אות, כשהזיעה הנוטפת מפניו מהולה בדמעה, וממלאת את שקע האותיות, כאותה כוס של דמעות שבאגדה. הלמות הפטיש התמזגה עם גניחת הסבא ועם נשימותיו המהירות שעלו וירדו בקצב של רץ אל הרכבת האחרונה. הוא זכה ונקבר בקבר ישראל בבית העלמין של הכפר כשבניו ובנותיו, נכדיו ונִיניו מלווים אותו. מצבתו מעשי ידיו התנוססה מעל לתלולית העפר.

ה"באבע-פרל", הובלה לאושוויץ בגיל תשעים ושלוש, ושם נספתה עם ילדיה, נכדיה ושאר אנשי הכפר, בחודש אייר תש"ד-1944.

16

# סנדלרים

שני סנדלרים היו בכפר: חנא ברקוביץ בעלה של אלטע-מלכה, מומחה למגפי איכרים, ולייב הסנדלר (מושקוביץ), שהשתקע בשיף אחרי שעזב את כפרו ריזאַווליע. האחרון עסק בתיקון נעליים והיה מומחה לנעלי איכרים, אשר השתמשו במין נעל רומאית מיוחדת דמויית סירה (לסוג זה של נעלי איכרים קראו "אָפינצ'עס" – "פוסטעלעך" ביידיש). משני צדי נעל זו היו חורים, שדרכם היו משחילים רצועות עור שנכרכו סביב הרגל, מהקרסול ועד מתחת לברך.

כל בן איכר אשר דיברו בו נכבדות, היה מזמין מגפיים מקושטים מעור צבעוני, בעלי עקבים מחודדים, פרזולים סביב העקב, ומסמרים ("ראש עכבר") תקועים סביב לסוליה. מתחת לעקב המגף תקעו חתיכת פח שהיתה משמיעה רעש מיוחד תוך כדי פסיעה או ריקוד.

בלילות החורף הארוכים היו יושבים הסנדלרים על דרגש נמוך, חגורים בסינר, מסמרי עץ לבנבנים וקצרים בפה, פטיש סנדלרים ביד ימין ומרצע לסמן חורים ביד שמאל. נר או עששית נפט דלקו באמצע השולחן הנמוך שעליו הונחו כל כלי העבודה: המסמרים, צנצנת הדבק, כדור הזפת למריחה חוטי התפירה. האימומים היו פזורים על הרצפה, וקול הפטיש היה חותך ומבתר את החושך והשקט של ליל החורף הכפרי.

לפני כניסת ההונגרים לאזור, היגרו חנא ואלטע-מלכה עם כל המשפחה למחוז אחר, ואילו לייב הסנדלר ומשפחתו נלקחו לגטו דרגומירעשט, ומשם לדרכם האחרונה – אושוויץ.

# 17

# הרבה מלאכות ומעט ברכות

כורך-ספרים, שען, זגג, פחָח, סַפָּר, מתקן-קדרות – כל המקצועות האלה היו בידי איש אחד בשיף: הלא הוא זלמן-לייב בעל החטוטרת ("דער האָרב" ביידיש).

איש נמוך קומה היה, בעל חטוטרת שבלטה על גבו כתלולית של נמלים. היה מהלך לאיטו מהורהר וזעוף עיניים, מתחת לבית-שחיו תיק טלית ותפילין. היה זריז ובקי בכל המקצועות שמניתי, ובכל זאת עני מרוד ותמיד עסוק באחת המלאכות הרבות. שנים רבות ניהל דין-תורה עם אשתו שעזבה אותו.

סיר חרס רווי שמן ושנים, סיר ה"טשולנט" (החמין) שהתבקע – זלמן לייב היה מתקן מיד במלקחיו המשונים, באצבעותיו הזריזות היה מותח חוטי ברזל שתי וערב, ותוך כמחצית השעה היה הסיר מזומן ומוכל לבישול הטשולנט לכבוד שבת המלכה.

ימיו הגדולים היו בהתקרב חג הפורים, שכן היה מומחה גדול לייצור משרוקיות פח לקריאת המגילה. השריקה שלהם הממה את המן של כל הדורות. סידורי תפילה של נערי בר-מצווה כרך בכריכת עור אדום ("שפיגל-באנד" ביידיש), והטביע את שם הילד, מעשה-אמן. היתה לו מכונת תספורת ידנית ובעזרתה היה מספר את הילדים בזריזות, בהשאירו להם את הפיאות בגובה המצח והפדחת.

בחורף היה בונה פנסי רוח מיוחדים מפח ומזכוכית כדי להאיר את השבילים המכוסים שלג וכפור עבור לומדי החדר וההולכים לבית-הכנסת. שם, בבית-הכנסת הכפרי מתחת לתקרת העץ, היו תלויים פנסי היארצייט ופמוטים מיוחדים מעשה ידיו של זלמן לייב, מקושטים מעשה שבכה ועשויים בפטיש אומן, ממש כפתור ופרח.

שנים על גבי שנים לא נלאה מלספר נסים ונפלאות מעיר הבירה בודפשט. את ההשראה לסיפורי העולם-הגדול והקסום שזלמן-לייב ראה בינקותו, היה מקבל תוך כדי ישיבה באמבטיית העץ בבית המרחץ – המקווה. שם היה מגולל כל מה שעיניו ראו ואוזניו שמעו בביקורו עם אימו אצל הפרופסורים, כדי להיוועץ בהם בענין החטוטרת שצמחה על גבו הכפוף.

בערב שבת ומועד היה זלמן-לייב יורד לטבול לכבוד היום. בדרך כלל רק נגידי הכפר הרשו לעצמם להזמין אמבט עץ מלא מים חמים בתוספת חבילת זרדים להרבצת הגוף. כשהגביר גמר את שפשוף הגב וסיבון הגוף תוך כדי אנחת הנאה, וטרם הספיק לחלץ את הרגל השניה מהאבמט, מיד היו קופצים שני נערים שארבו לו, ומתיישבים בהנאה מרובה בתוך המים הפושרים. אחרי שאלה ספגו את מנת ההנאה שלהם והוסיפו קצת מים מחוממים מהמקווה, נטו חסד לזלמן לייב שחיכה גם הוא, ופינו לו את מקומם. אט אט שקע זלמן לייב במים החמים. מיקם את גבו וחטוטרתו בעקומת האמבטיה, פשט את רגליו הארוכות, טבל את ידיו הרזות במי סבון, החליק את זקנו ופאותיו, גנח גניחות של הנאה ושמחה – והסיפורים החלו לזרום כשכל האוזניים כרויות אליו. גם כשהסיפורים חזרו ונשנו, הם נשמעו באזנינו חדשים ממש בתוספת גוון וצליל, בבחינת "בכל יום יהיו בעיניך כחדשים".

# 18

# הבנאי

שכנו של זלמן-לייב היה יעקב השמש. גם הוא שימש ב"שני כתרים" – שמש בית הכנסת ובנאי התנורים.

ר' יענקל ויזל היה מומחה לבניית תנורי אפיה וארובותיהם. כומר הכפר סמך את ידו עליו, והטיל עליו לתקן את הפשפשים השונים ואת חדר הפעמונים של כנסיית העץ שבמרכז הכפר. לשם כך קיבל היתר מיוחד מהרב להיכנס ל"תיפלה" – (הכנסייה), לתקן את הטעון תיקון וליהנות מהשכר. את שאריות העץ שהיה מנסר היה מביא ל"חדר" של רבי שלמה-יוסל להסקה ולחימום, כדי ש"טומאתם" תטוהר בהבל פיהם של תינוקות-של-בית-רבן. לעומת זאת הרב לא התיר הסקת בית הכנסת בשאריות אלה.

ליענק'ל השמש היה זיכרון מופלג לסיפורי מעשיות על צדיקים. בסעודה השלישית של שבת אחרי תפילת מנחה, כשהחמה שקעה והאפלולית החלה להתמזג עם חשכת הלילה, החלו להתנגן ניגונים דכסיפין של הסעודה החפוזה. היהודים טבלו את החלה בציר דגים וקינחו בצלי, ואחרי השיר "ידיד-נפש" השתררה דממה ויענקל ויזל השמש החל לחרוז את מחרוזת סיפוריו של הבעש"ט ושאר אדמו"רי חסידים, כסגולה למוצאי שבת, המבדיל בין קודש לחול, מתוך הצלחה וברכה. כולם עמדו צפופים ופעורי פה, מטים אוזניהם שלא להפסיד מילה. התארכות השבת וההוספה מהחול אל הקודש הרחיקו את דאגות השבוע הממשמש ובא.

שני השכנים, זלמן-לייב ויענקל ויזל, עלו על המוקד בכ"ו באייר תש"ד.

# 19

# רועי צאן ומשגיחים

שני רועי צאן היו בשיף: האחד, ר׳ אהרון-לייב הירשל׳ס (מושקוביץ), שברשותו היה עדר צאן, והיה מצטרף אל הרועים הנכרים כדי להשגיח על עדרו. והשני, מרדכי-שמואל יעקב׳ס. ביתו של זה היה בקצה הכפר, קרוב לַצָלוּב. בנו, אלתר-ראובן, היה מטפל במשק הבית ואילו אחיו משה׳לה, היה רועה האווזים של הכפר.

באביב היו אוספים, יהודים וגויים, את כל הצאן, ועל פי מסורת והסכמים היו מוסרים אותם לרועים נכרים, והיהודים היו מצטרפים אליהם כמשגיחים. כיוון שכל השדות שבסביבות הכפר היו חרושים וזרועים, היה צורך להוביל את עדרי הצאן למרחקים לאזור היערות והמרעה, מרחק של עשרות ק״מ, ביערות באָרשע ווישאָ. שם היו מקימים בקתות וסוכות לרועים ומכלאות לצאן ולכלבים. שם היו חולבים יום יום את הצאן, ובמקום היו מחבצים ומגבנים את החלב לגבינות מיוחדות, ״ברינזה״ ו״אורדה״.

תפקידם של הרועים היהודיים היה להשגיח על כשרות החליבה ו״לשים עין״ שלא תהא ״שליחות-יד״ והערמה. המשגיחים נקראו ״כשראַרים״. בתקופת שלושת-השבועות, בין המְצָרים, בה נוהגים לאכול מאכלים חלביים, היו מצטרפים בני המשפחה של בעלי הצאן היהודים אל ה״כשראַרים״. הבקתות בהרים, העצים והדשאים, יערות העד, זרם הנחלים בגאיות ומעיינות המים המינרליים — הפכו את כרי המרעה ומִסתורי היער למקום הבראה ונופש.

משכורתם של הרועים הנכרים היתה לפי מסורת מדורות — לכל עונה סכום מוסכם במזומנים, כך וכך חפיסות טבק, שתיים-שלוש חליפות בגדים של איכרים, וסנדלים-נעליים ״פאַסטעלעס״. היהודים המשגיחים קיבלו שכר במזומנים ובכמות של ״ברינזה״ ו״אורדה״ כשרות, הכל לפי הנוהג וההסכם.

# 20

# קצבים בעלי אטליז

בשיף היו אטליזים רבים סוחרי הבהמות והצאן היו גם קצבים. במשחטה של הכפר שעל יד הנהר, בדרך לריזאווליע, היה השוחט שוחט את הבהמה, וממנו היה כל קצב לוקח את בשר השחיטה, מנקר ומכין את הבשר למכירה למשפחות, כהכנסה צדדית נוספת.

אני זוכר כמה בעלי אטליז פעילים: הירשל מאיר׳ס (מושקוביץ), אברהם מאליק – על יד בית-הכנסת לצד דרום, ר׳ יעקב אפטר שהיה גם סופר סת״ם, אבא משה׳ס – מול ביתו של הרבי שלמה-יוסל, וזליג שיינצ׳עס הנכה. חלקי בהמה שהיהודים נמנעו מלאכול בגלל בעיות ניקור, היו מוכרים לשכניהם הגויים.

21

# ר' משה עושה הציצית

מול ביתו של ר' עזריאל אנשל'ס פרל, ראש הקהל וזקן הקהילה, עמד ביתו של רזיאל ויזל. היה זה בית כפרי גדול ממדים, מוקף גינה גדולה שגבלה בביתם של אבא ופרידה ליברמן. בחצר היתה באר עמוקה עם גלגל עץ ענק, שרשרת ברזל סביבו. ודלי עשוי פח קשור אליה. רזיאל ואשתו חוה היו שניהם נמוכי קומה וחרוצי מעש. הוא, במגפיו הכבדים, היה דואג לעבודת הבוסתן שמחוץ לכפר. לזריעת השדות ולאיסוף היבול – והיא, חוה, סובבה בבית ובגן וטפלה בערוגות הבצל, השום והגזר ושאר ירקות. גם חליבת הפרה והאכלתה נעשו בידי עקרת הבית, ואילו עבודת השדות במרחבי הכפר רבצה על כתפיו של רזיאל. זכה רזיאל להשתדך עם בן טובים ותלמיד חכם מפורסם – עם משה קליין, בנו של ר' שלום מהולמין. לעומת הכפר הנידח שיף, היתה העיירה הולמין "קרית-מלך ועיר מלוכה". שם דיברו יידיש-הונגרית, וכאן יידיש-בסרבית מתובלת במלים אוקראיניות. כאן חסידי וישניץ וספינקה, והוא – החתן המיוחס חסיד סאטמר.

לא עברו שנים רבות, ור' משה קליין התאקלם יפה והיה כאחד האיכרים: החל להכיר בין צנון ללפת, בין תיש לכבשה, בן שור לפרה. ר' רזיאל חותנו היה לוקח אותו לשדות ללמדו מה הם חרישה וזריעה, קטיף תירס וקציר חיטה, קטיף תפוחי עץ ואיסוף שזיפי שגיב לעשיית ריבת פובידל. החותן היה משרך את דרכו במגפיים לתוך הבוץ שלאחר הגשם, ור' משה חתנו אחריו בנעליים חצאיות, גרביים לבנות ושולי המכנסיים תחובים בתוכן. יחדיו צעדו בשבילי השדות, זה כרגיל ומנוסה, וזה כחסיד המתבונן בפלאי הטבע.

ר' משה ואשתו איטה הקימו בית מפואר. בין הילדים שאני זוכר: שרה, אלקה, נחמיה, מרים, בלומה, אסתר'ל, ומאיר'ל ה"מז'וניק" (בן הזקונים).

ר' משה ואשתו איטה היו בעלי חסד וצדקה. איטה בחיוכה המבויש ובדיבורה הלחשני, תמיד מוכנה ומזומנה לעזרת הזולת. ר' משה היה בעל זקן מחודד בצבע חום אדמדם. עיניים מבריקות וחודרות, מצחו חרוץ קמטים ועיניו מחממות כקרני שמש. היה חופן את זקנו האדמדם, מהרהר ומשמיע אמרה חסידית או דבר-תורה בשם הרבי. תמיד רץ ונחפז שלא להפסיד חס וחלילה קורת רוח של עשיית מצווה לשמה. מצרור המזומנים שהביא הביתה, היה מפריש צדקה לאלמנות הנחבאות בבתים המטים ליפול, כדי לעודדן ולחזקן.

כשאמי זיכרונה לברכה כרעה ללדת שלא בזמנה, בליל שבת בחודש מר-חשוון תרצ"ט, והיתה על סף עילפון וכלות הכוחות משטף דם – צירי הלידה גברו בשל הפלה – הזעיקו את ר' משה קליין. הוא נכנס לבית במהירות הבזק, הוריד את השטריימל ואת הקפטן של שבת, וניגש ישר אל התנור. העמיד סירים מלאים מים והצית את האש תוך מלמול זמירות שבת. נרות השבת בפמוטי הנחושת הממורטים דלקו, ולהבות הקודש שלהם התערבבו בחולין של אש התנור. הגרביים הלבנות החסידיות של ר' משה ושרוולי חולצת השבת, הוכתמו בדם החיה-היולדת. זיידל, אחד מילדי השכנים, רץ אל הכפר ריזאווליע להזעיק את הרופאה, ואנו, חמישה ילדים קטנים, הבטנו חסרי אונים באנשי הכפר הבאים לעזרה, שכן אבינו היה מחוץ לבית בעסקי פרנסה.

דודי הטוב, ר' עזריאל אנשל'ס הזקן ור' משה קליין, ידידו של אבי, החזיקו באמא היולדת בצאת נשמתה, ובקול בוכים פנה דודנו הזקן אליה ואמר: "שפרינצה רחל, ראי על מי את משאירה את ילדייך...".

להשלמת הפרנסה, בין זריעה לקציר, בין לבלוב עצי הבוסתן לבין קטיף הפרי, היה ר' משה עוסק בייצור חוטים לציצית. הוא הקים לעצמו בחצר הבית, בית-מלאכה ביתי. מרים, אלמנת משה-הירש ויזל ושכנתה היו טוות את הצמר, שכרן היה מעט מזומנים בעין, והרבה שכר מצווה. וזה מעשה "בית-החרושת": מִתְקָן מאולתר כמין חי"ת מצד אחד, ומולו במרחק כחמישה-עשר מטר, מִתְקָן בעל גלגל עץ ענק, שהיה סובב על ציר ברזל. החוטים השזורים באצבעותיהן המאומנות של הטוות היו מתוחים וקשורים בין שני המתקנים במרחקים מקבילים. על ידי הנעת הגלגל, היו נשזרות ציציות כפול שני חוטים, או "כפול שמונה".

סיבוב הגלגל והנעתו, היו אטרקציה גדולה לילדי החדר. בחודשי הקיץ, בימי ששי, או בסתם יום חופש, היינו הולכים אל חצרו של ר׳ רזיאל ועוזרים על יד ר׳ משה בעבודת הקודש. כשהעבודה יצאה מושלמת והחיטים היו מוכנים לקציצה, היה ר׳ משה מוציא כמה פרוטות לקניית ממתקים, בנוסף להבטחה ששכרנו משולם וישולם מיושב במרומים עבור המצווה ששקולה כנגד תרי״ג המצוות, הלא היא מצוות ציצית. בשעת מסירת הצמר לטוויה, לא שכח ר׳ משה להתנות תנאי בל יעבור – שלפני התחלת העבודה תגדנה הטוות: ״לשם מצוות ציצית״. במשך הזמן נדבק לר׳ משה שם נוסף: ״ר׳ משה דער ציצי׳ס מאכער״ – ״ר׳ משה עושה הציצית״. בזמנים הפנויים מעבודת האדמה, היה ר׳ משה מעמיס את צמד השקים (ה״סאַקוועס״ ביידיש) מלאים בספרים ובציציות, ומחזר בכפרים ובעיירות כדי למכור את מרכולתו. המכירה התקיימה בבתי הכנסת שבעיירות, בין מנחה למעריב.

ר׳ משה זכה להינצל בסלקציה של מנגלה, והשתחרר ממחנה דורה-מיטלבאו (KZ Mittelbau-Dora) שעל יד העיר נורדהאוזן. שתי בנותיו ובנו, חברי נחמיה, עלו לארץ ישראל. לעת זקנה התגורר ר׳ משה במאה שערים, עסק בתורה ובמצוות, ונטמן בשיבה טובה בירושלים.

22

# הטוחן היהודי
# (לייב-דער-מילנער)

שלוש טחנות קמח היו בשיף: העליונה, האמצעית והתחתונה.

"די אונטערשטע מיל". בעל הטחנה התחתונה היה איכר גוי, אשר שכר את לייב להיות נאמנו בהפעלת הטחנה. שכר הטחינה היה חלק מהחיטה או מהתירס. שק החיטה היה נקרא "זיפט", והכלי בו היו מפרישים את שכר הטירחה – "קאנע". גובה השכר היה לפי ראות עיניו של לייב-הטוחן, ולפי מצבו הכלכלי של בעל ה"זיפט". הטוחן ברצותו אוחז בהרבה, וברצותו מסתפק במעט. בעל הטחנה היה נותן לטוחן חלק בתבואה ובמזומנים.

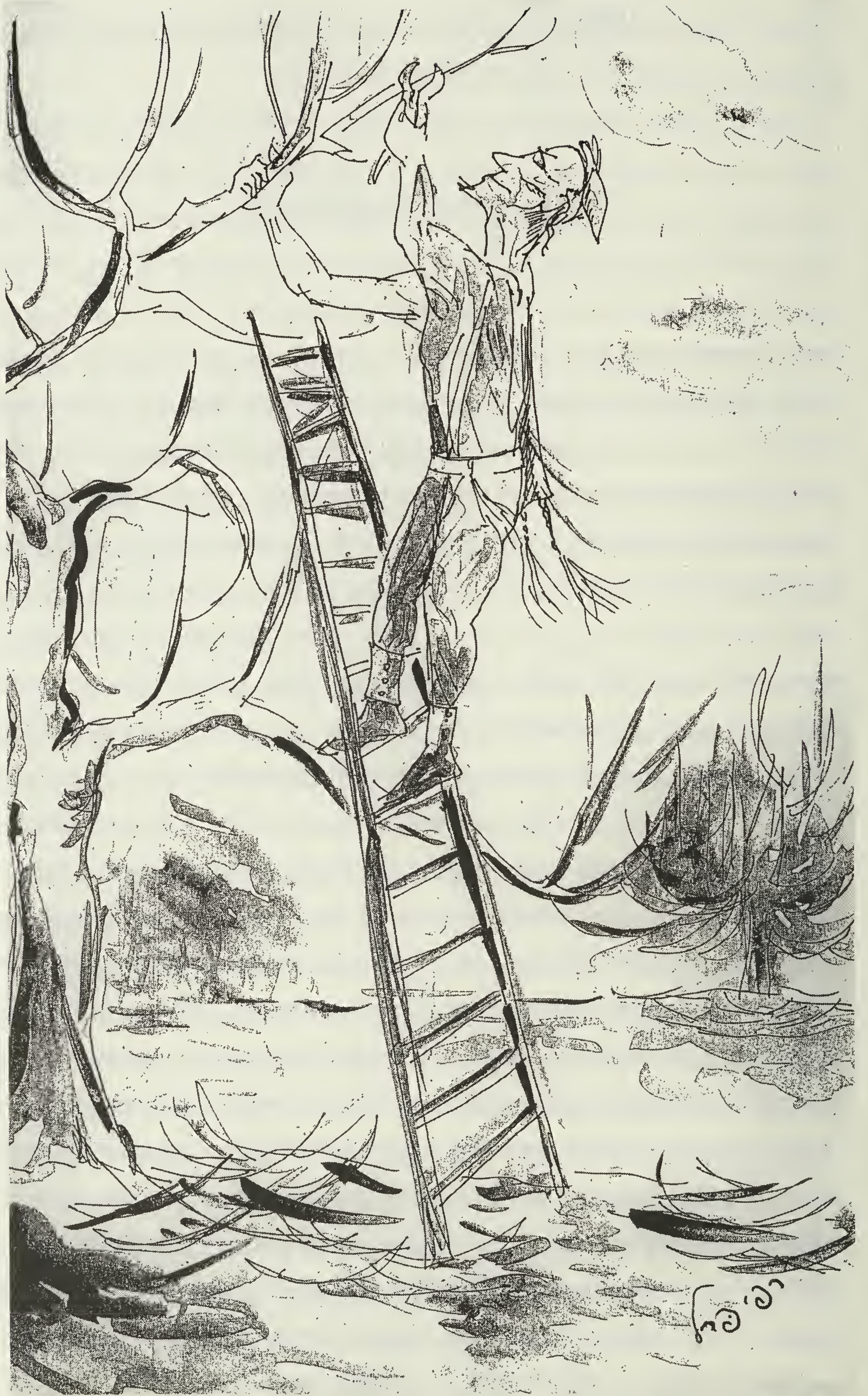
בדרך כלל היו באות לטחון איכרות עקרות-בית, זקנות שאינן עובדות בשדה, או איכרים באים בימים שזמנם היה פנוי. בפתח הטחנה ניצב ספסל עץ עתיק, על ידו היו מניחים את השק ומתיישבים לנוח מעמל ההליכה. האיכרים היו פותחים את צקלוניהם, מוציאים את המקטֶרֶת, דוחסים קמצוץ טבק לתוך ה"פיפע", ועל ידי שפשוף חתיכת פלדה מיוחדת באבן בזלת היו מתיזים ניצוצות אש לתוך חתיכת מוך או פטריית עץ יבשה כדי להדליק את המקטרת ולהעלות עשן.

הטחנה היוותה אצל האיכרים הגויים מעין בית-וועד, מועדון, מקור לחדשות העולם ולאירועי הכפר. שם נקבעו לפעמים שידוכים, נעשו עסקאות של החלפת סוסים או שוורים, סיפרו סיפורים על שטפונות וכדומה. טחנות הקמח מילאו אצל הגויים את תפקיד ה"מקווה" אצל היהודים, כמקור מהימן לחדשות ולשמועות.

כמובן שהיתה זו הטחנה היחידה ששבתה בימי חג ושבת. עם כניסת השבת, היה לייב הטוחן מטה את המים של הנהר לערוץ צדדי. גלגל העץ הענק עצר את סיבובו, ואיתו נדמו גם אבני הרחיים. לייב ניער מבגדיו את האבק הדקיק

של התבואה הטחונה, סרק את זקנו מסיבי מוץ, החליף בגדי חול בבגדי שבת, חבש את השטריימל, והלך אל בית הכנסת לקבל פני שבת המלכה.

בשנות הארבעים עזב לייב את הכפר והיגר עם אשתו וחמשת ילדיו לעיר אחרת.



23

# סוחרים זעירים

פרנסה מיוחדת, מתישה ומפרכת היתה המסחר בתוצרת הכפר. פירות הבוסתנים – תפוחי עץ ושזיפים, צאן ובקר, תבואה וירקות נסחרו ועברו מיד אל יד, מהכפר אל העיר ומשם למקומות מרוחקים.

האיכרים גרו במרחקים גדולים זה מזה, בתיהם היו פזורים בעמקים בהרים ובגאיות, ותוצרתם חיכתה לסוחרים הקטנים. האיכר היה עסוק בעיבוד השדות ובמרעה הבהמות, ועל כן שמח מאוד כשהסוחר היהודי הגיע אל בקתתו ובכיסו מזומנים.

עם הסוחרים בשיף נמנו אבא ליברמן, אליה-לייב וקס, דוד-אהרנ'ס מושקוביץ, ואיציק-לייב ובנו יוסף פופוביץ' ("דער-טורש"). כולם היו סוחרי בהמות וצאן. הם הובילו את עדרי הבקר לשווקים שבערים, מלווים על ידי שומרים גויים. שם נמכרו הבהמות לעבודה או לשחיטה.

סוחרי התבואה היו מעמיסים את מרכולתם על העגלות ההולכות לעיר ווישאָ (דעווישעוועס), או לסיגט, ושם מכרוה לסיטונאים.

עסק בפני עצמו היה הסחר בתפוחי-עץ. סוחרים אלה היו סובבים בבוסתנים מיד עם הופעת ניצני הפריחה על העצים. אז העריכו את כמות היבול הצפויה, והקניה נעשתה בתקיעת כף ובמתן דמי קדימה. ברצות השם, כאשר פסקו הברד והרוחות ומזג האוויר התבהר, זכו הסוחרים בעצים עמוסי פרי. ובחודשי ספטמבר-אוקטובר החל הקטיף, והגיע גם יומם הגדול של בני הישיבה. הבחורים הגדולים שהיו בחופשה, זכו בימים רבים של עבודה ששכרה בצידה.

קטיף התפוחים נעשה בידיים מאומנות ובמקטפה חדה, שלא לפצוע את הפרי. קודם היו קוטפים את הפירות מהענפים הנמוכים, ואחר כך מהענפים הגבוהים תוך טיפוס על סולמות. קבוצה אחת עורמת ערמות, והשניה מובילה

את הפרי לתוך החדרים הפנויים בבתים, שם היו אורזים כל תפוח ותפוח בנייר דק ומכניסים אותו לתוך ארגזים לשקילה ולהובלה.

בכפר היו כמה בוסתנים גדולים אשר סוחרי המקום והסביבה היו מחזרים אחרי בעליהם. מפורסם היה הגן של איציק-לייב דער-טורש (פופוביץ׳) ואשתו חיה-רבקה. הגן היה במרכז הכפר, וביתם של הבעלים בפאתי הגן. היה זה גן רחב ידיים, ובו סוגים רבים של עצים. מלבד עצי התפוחים והשזיפים, היו שם אגוזי מלך, דובדבנים, שיחים של ריבֶץ, ״אגרעשען״ ו״מידלעך״ – מיני פירות שהיו עושים מהם ריבות ומעדנים.

אנו, ילדי החדר, אהבנו להתגנב לגן דרך הגינה של האלמנה אלטע-אהרון׳ס דוידוביץ׳, ולברוח כל עוד נפשנו בנו כשחיה-רבקה הזקנה הרגישה ב״גנבים״. היה לה קול אדיר, ומחרוזות של קללות הדהדו מקצה הגן ועד קצהו.

הגן של בריש הלפרט, והבוסתן של רזיאל ויזל, ה״פריסאַקאַ״, היו גם הם מבוקשים על ידי הסוחרים. כך גם הגן של מנהל בית הספר הממשלתי לויאָש והגן של מיקלה ושל גֶנגֶה, משועי הכפר, בעלי השררה והכוח. לשלושה ״פריצים״ גויים אלה היו גנים מפותחים ומעובדים. שלושתם היו נמכרים לקטיפת הפירות לסוחרים יהודים, ובשעת הקטיף יכולנו להציץ לתוך ״קודש-הקודשים״ של הפריצים הללו, כי בכל ימות השנה לא דרכה רגל יהודית על מפתן בתיהם.

זוכרני סוחר יהודי מיוחד מהכפר דראגימירעשט, שהיה קונה את היבול של הפריץ גנגה. שמו היה ״דוד-דער-לוי״ – הלוי. מנשירת הפריחה ועד לקטיף התפוחים – למעשה כל האביב וחלק מהקיץ – היה גר במלונה בתוך הגן כדי לשמור על הפרי. בשבתות היה מתארח בבתי הכפר כ״אורח לשבת״. בלילות היה מסתובב מתחת לעצים. מקל ביד אחת ופח ריק ביד השניה, מתופף וצועק. ״טיע וויד״. ברומנית פשוטה, ״אני רואה אותך״. הילדים היו עוברים במיוחד על יד הגן לזרוק צרור או חתיכת עץ על אחד הענפים ואז היה הלוי נחרד, מתחיל לתופף ״ראיתיך, ראיתיך...״ פטנט בדוק ומנוסה נגד גנבי הפרי.

בגמר העונה ולאחר קטיף הפרי, היה דוד הלוי אורז את מטלטליו, הסיר והכלים שהיה משתמש בהם באמצע השבוע, הקפטן והשטריימל ונעלי השבת – שם הכל בזוג שקים, מפשיל אותם מאחוריו, הולך לנשק את המזוזה של מארחיו בשבתות, וחוזר אל כפרו עד לשנה הבאה אי״ה.

24

# השוחט של שיף

שוחט הכפר היה ר׳ הירשל סַקס. איש גבוה בעל מצח חרוש קמטים. עיניים נוצצות, פנים מצומקות, וזקן מחודד עטור בשתי פאות המציצות מתחת ל"ירמולקה", מהפדחת עד קצות הלחיים. בהיראכיה של "כלי-הקודש" היה השוחט מעין ממלא-מקום של הרב או הדיין. בשאלות ובספקות שהתעוררו תוך כדי השחיטה וההפשטה, היה פוסק ר׳ הירשל. הוא היה תלמיד חכם, זריז ובקי בשחיטת בהמות דקות וגסות, כל זמנו הפנוי היה קודש ללמוד תורה, ש"ס ופוסקים. היה לו קול ערב, ולעת מצא היה בעל תפילה ובעל קורא. אנו, ילדי החדר, אהבנו ללכת לבית השחיטה של הכפר (ה"שלאכטבריק" ביידיש), ולהתבונן במעשה השחיטה, בעיקר שחיטת הבהמות הגסות. בעל האטליז היה קושר את הבהמה בארבע רגליה, שתיים-שתיים אחזו בראש הבהמה העקודה כשזאת פתחה שתי עיניים עגולות, גדולות ולחות, מתחננת ובוהה סביב. ר׳ הירשל שו"ב היה מוציא את החלף הגדול בעל הלהב המבריק, וקת השנהב בצבע חום בהיר, יד אחת אוחזת בה, ובצפורן אצבע היד השניה מחליק הלוך ושוב על חוד החלף, לוודא שהסכין כשרה ואין בה פגם חס וחלילה. את נרתיק החלף היה ר׳ הירשל סוגר בדחילו ורחימו כשהסכין תקועה בין שיניו. את קצות הקפטן היה תוקע באבנטו, סוגר את עיניו ומברך ברכת "על-השחיטה". השוחט היה מצטייר בעיני כאברהם אבינו בעקידת-יצחק בציור של דורֶה. בפניו הבעה עצורה ומתוחה. שפתיו היו נעות בתפילה חרישית שחס ושלום לא ייכשל בשליחותו במלאכת הקודש – שחיטת הבהמה כדת וכדין. משכורתו כשוחט הקהילה היתה זעומה, ולא הספיקה לפרנס חמישה בנים ושתי בנות, ועל כן היה הולך לשחוט גם עבור הקהילות של באָטיזע ופוליען-גלאד, מרחק של שבעה-שמונה ק"מ. בקיץ ובחורף היה עושה את עבודת הקודש ללא לאות. בקור של עשרים מעלות מתחת לאפס, בשלג טובעני ובוהק, היה הולך ברגל.

כובע פרווה של עזים – קוטשמע – לראשו, מטפחת צמר סביב צווארו, כפפות חד-אצבע על ידיו, לבוש קפטן דק ומעליו מעיל ארוך. רגליו כרוכות בסמרטוטי צמר בתוך מגפיים גבוהים – כך היה פוסע לבד. מהאשמורת השניה של הלילה ועד אור הבוקר – משיף לבאטיזע, כדי להספיק לשחוט עבור הקהילה בשעות הבוקר, ולחזור לשיף ל"מנחה-מעריב".

אשתו בריינה היתה עקרת-בית למופת. היא שמרה על משק הבית הקטן: גן ירקות, קצת עצי שזיפים, דוגרת על אפרוחיה, עדר קטן של אווזים לפיטום ופרה חולבת ברפת. היה נהוג שהשוחט מקבל חלקים מסוימים כ"כמתנת-כהונה" – מעיים, קורקבן וטחול, מהם עשתה בריינה מטעמים לבני המשפחה: אסתר, משה, ישעיה, מנחם-פסח, שמואל-לייב, דוד, ובת הזקונים ה"מעז'ונקע", בינה.

בריינה היתה ידועה בכפר בצניעות הליכותיה. מהמאכלים שבישלה היתה מפרישה ומביאה לנצרכים. אנשי הכפר ידעו: כשבריינה השוחט'קע עוטה מטפחת גוף גדולה, לראשה השביס של שבת, וידיה מוסתרות מתחת לצעיף הענק – סימן שהיא מביאה תבשילים מוכנים לנצרכים.

אסתר, הבת הגדולה, עלתה לארץ ישראל בשנות השלושים כחלוצה. על כורחו מכר ר' הירשל את הפרה כדי שיהיו לבת הוצאות נסיעה. אחרי השואה של תש"ד שרדה הבת החלוצה אסתר, שהיתה מושבניקית ברמת ישי. בן אחד, מנחם, חזר מהשבי ברוסיה, והבת הקטנה בינה הגיעה מברגן-בלזן לארץ ישראל. שלושתם היכו שורש והקימו משפחות בארץ-ישראל.

# 25

# אלמנות בכפר

הרבה נשים נשארו באלמנותן כמעט עד סוף חייהן. בדרך כלל השאיר אבי המשפחה את אשתו מטופלת במספר רב של ילדים. הגדולים עזבו את הבית וחיפשו את מזלם בערים הגדולות שבמחוזות הסמוכים, ופרנסת היתומים נותרה מוטלת על כתפי האלמנה, מתוך תחושת שליחות ומתוך הרגשת צוואה, היתה מוסרת את נפשה כדי להמשיך את הליכות הבית כמימים ימימה. לעתים רחוקות התחתנו אלמנות מחדש, הכפר היה קטן, המבחר לשידוך היה מועט, עול הפרנסה היה כבד, ולא נשאר זמן פנוי למחשבות על נישואין מחדש.

עוניין של האלמנות היה גדול. הקהילה לא יכלה לפרנסן כיאות. כל אחת חיפשה מקור פרנסה ומחיה כדי להקל על עצמה. היו ביניהן טוות צמר לציציות ולסריגה, מורטות נוצות למילוי כרים וכסתות, רוקמות ותופרות, עוזרות וטבחיות לעתות שמחה, כגון: ברית מילה או חתונה. רובן היו מטפלות במשק קטן של חמישים-ששים אווזים לפיטום. ילדים יתומים למדו בחינם או כמעט בחינם. כסף הצדקה שנאסף בין אנשי הקהילה אומנם היה מתחלק בין הנצרכים בגלוי ובסתר, אבל הקומץ לא השביע את הארי.

מנהג היה בשיף – בכל יום חמישי היה רבי משה המלמד מסדר ארבע קבוצות תלמידים מבוגרים שיסובבו על פתחי הבתים היהודיים לאסוף מצרכי מזון עבור הנזקקים לשבת. כצדקה היו מקבלים כל דבר העובר מיד ליד, ולא דווקא מזומנים: קמח חיטה, קמח תירס וקטניות וכדומה. התלמידים ידעו אל מי לגשת ואיך לגשת – להניח את חבילת המצרכים בצנעה וכמתן בסתר.

בתוך הבקתות והגגות הדולפים, בבדידות, בעיניים דומעות ובלב מלא תקווה, היו יושבות האלמנות ומחכות לבואם של הילדים מהחדר ושל הגדולים מהישיבה, ותפילה שבלב היתה מלווה אותם – שלא יביישו את הוריהם כאן ושם...

כשהיתומים גדלו ועזבו והקימו בתים ומשפחות או אז זכרו את מצוקת המשפחה בכפר, וכמובן, נרתמו לסייע בפרנסה.

26

# הצדקת הודס (הדס)

דמות מיוחדת ומסתורית היתה הודעס (הדס) אשתו של משה-דוד פריד דוידוביץ, מעין "צדיקה-נסתרת". היתה נערצת מאוד על ילדי החדר של רבי שלמה-יוסל. היא גרה עם בתה הקטנה פרידה בביתה הגדול. החדרים כולם היו גדושים אצטבאות ספרי-קודש וספרי דקדוק של הלשון העברית. אחד מבניה, חיים, היה מחובבי העברית המודרנית.

ארבעת בניה למדו בישיבות והיו מהתלמידים המצטיינים. הבן הגדול, מרדכי פריד, היה מתלמידיו המובהקים של ר' יואלי"ש מסאטמר. כינויו היה — מרדכי שיוער, כלומר מרדכי משיף. הוא הגיע להיתר הוראה ולהוראה. כאמור, גם אחיו, אייזיק, חיים ולייב, למדו בישיבות והצטיינו. היו גם שתיים או שלוש בנות אשר עבדו מחוץ לכפר כמנהלות משק-בית ועזרו בפרנסת האם. בעלה של הודעס, משה-דוד, עזב את הכפר והיה חוזר לעתים רחוקות, בעיקר כדי לבקר את אימו הזקנה רבקה אהרונ'ס. ריננו שהבעל משה-דוד, עזב את אשתו, כי הקפידה יותר מדי במצוות, ואילו הוא נתפס להליכות העולם הגדול...

כאמור, היה הבית של הדס בית-מסתורין. הדס היתה יושבת מאחורי וילונות על יד הספרים הקדושים וממלמלת תחינות ותפילות. הבית היה גבוה משביל העפר, ארבע או חמש מדרגות עץ הובילו אל הגזוזטרא, ומשם אל שתי דלתות גבוהות, משובצות משבצות עץ וזכוכית, צבועות ירקרק בהיר. דרכן היתה הדס מציצה ומלווה את ילדי החדר בתפילה חרישית בלכתם אל החדר, ומחכה להם בגמר הלימודים.

הדס התפרנסה בדוחק והסתפקה במועט. היא טיפחה את גן הירק וערוגות הפרחים, וגידלה קצת עופות לצריכה היום יומית. כל זמנה הפנוי שלאחר עבודת הבית היה קודש לתפילות חרישיות מתוך ספרי הקודש שלה: ה"צאנה

וראינה" ה"מענה-לשון", ה"תחינה", וסידור "קורבן-מנחה" בעברי-טייש. שם היה המפלט לגעגועים למצוקות, לתפילות הפרט ולצרכי הכלל.

ה"כתל-המערבי" שלה היה הקיר המפריד בבית-הכנסת בין עזרת הנשים לאולם הגברים, ביראת קודש היתה נכנסת – ראשונה בין הנשים, עטופה בשביס של שבת, שמלה שחורה מקטיפה על גופה הרזה, הממחטה בתוך הסידור העבה – וכולה דרוכה, מוכנה ומזומנה לתנות תפילותיה. מדי פעם היתה פורצת בבכי עצור ודמעותיה זולגות. קולה היה חודר דרך קיר העץ עד לספסלי הגברים. דמותה המיוחדת עומדת לפני עיני, כְּחַנָה בתפילתה, בשפתיה הנעות ובקולה החרישי.

אנו, ילדי החדר של רבי שלמה-יוסל, זכינו ליהנות מחמימות לבה, מרוך עיניה וממאפה ידיה. היתה "אורבת" לנו מאחורי הדלתות הגבוהות והצרות. לפני שהספקנו להגיע אל הגשרון הצר (הקלאַטקע), היתה קוראת לנו בחיבה גדולה ובעיניים מלטפות, ובידיה תופינים (פּאַלצ׳יקלעך) טריים וחמים שזה עתה נאפו. בלב מלא נחת, היתה שואלת אותנו בלחש מה למדנו והאם אנו יודעים את הברכה שמברכים על עוגיות. היתה מושיטה לכל אחד ואחד תופין חם מבוזק בגרגירי פרג וסוכר, ובעיניים דומעות היתה מבקשת: "קינדערלעך, ילדים, ברכו בקול רם מלה במלה..." ובאושר אין קץ היתה עונה "אמן" בדבקות גדולה.

עלתה על המוקד מתוך אותה דבקות, כשרף וכמלאך בליל כ"ו אייר תש"ד. שניים מילדיה שרדו: ר׳ מרדכי פריד "שיווער", נפטר במושב בית-מאיר בהרי ירושלים, שם כיהן כרב וכמורה-הוראה. אחותו הצעירה פרידה, עלתה גם כן לארץ ישראל, התחתנה והקימה משפחה.

27

# הירשל'ע-דער-לאַנגער (הירש הארוך)

בשיף, כמו בהרבה כפרים ועיירות במרמורוש, היו מוכי גורל שהתמזגו בנוף האנושי הכפרי והיוו חלק ממנו. לא היו כלים להתמודד עם החריגים והמפגרים. ועל פי רוב נעזבו לגורלם. היו כאלה אשר המשפחה דאגה לצרכיהם הבסיסיים היום-יומיים, וכאלה אשר אנשי הכפר סעדו אותם בלחם צר, מים לרחוץ ובגד ללבוש. בדרך כלל סיפקו יוצאי דופן אלה "תעסוקה" ובידור לליצנים שצחקו על חשבונם.

הקבצן המפורסם בשיף ובסביבה היה הירשל'ע הארוך. (וביידיש: "הירש דער לאַנגער"). בעליה לתורה קראו לו בנימה של חשיבות: "יעמוד ר' צבי בר' חנוך הלוי".

כשלמדנו אצל רבי שלמה-יוסל על עוג מלך הבשן ועל הנפילים שהמרגלים נתקלו בהם, מיד קפצה לנגד עינינו דמותו של הירשל'ע והמחישה לנו איך נראו הענקים ההם... הירש-דער-לאנגער התנוסס לגובה של למעלה משני מטר. ראשו גדל-מידות, שפתיו בשרניות ועבות, עיניו שחורות, אפו סולד ושיניו גדולות ובולטות כשיני סוס. משני צדי המצח השתפלו פאותיו החלקות, שחורות כזפת, וזקנו הרחב והקצר עיטר את פניו. זיפי שערותיו כשערות זנב סוס. על ראשו מגבעת דהויה ומקומטת. בגדיו היו צרים וקטנים ממידת גופו המגושם, כי הבגדים המשומשים שקיבל מנדיבי הכפר לא התאימו לאבריו הגדולים. לפעמים היה הירש החייט מרחם עליו, מבקש את מעילו המרופט של הירשל'ע, ומתאים לו תוספת שרוול ותוספת טלאי לשם מצוות צדקה.

כפות ידיו הרחבות של הירש היו מבצבצות מתוך השרוולים הקצרים כמשוטים רחבים. רגליו הכואבות, המחותלות בסמרטוטים, נתחבו ונדחסו לתוך נעליים ענקיות. חנא הסנדלר הכין עבורו אימום מיוחד, וסביבו תפר והתקין מעור גס, נעליים ענקיות לפי מדת כף רגלו של הירשל'ע. הפרזולים

בְּעִקְבֵי הנעליים היו מעשי ידיו של הנפח אליה. לעומת מידותיו של הירשל׳ע, היתה אשתו רחל (רוחצ׳ה) ממש היפוכו הגמור: רזה, נמוכה, חיוורת, גוה כפוף, רגליה עקומות מלידה, מגמגמת בדיבורה, ותמיד עטופה מטפחת ראש צבעונית ולבושה שמלה פרחונית. בחזרם יחד על פתחי הבתים לקבץ נדבות, היו מכנים אותם "שבת-הגדול ויום ששי הקצר".

הם גרו בבית עץ ישן מול הנפחייה של אליה הנפח. רצפת ביתם היתה מטויחת בחימר צהבהב, וסביב כרכוב תנור האפייה היתה רוחצ׳ה מסדרת צנצנות ובקבוקונים ריקים לקישוט הבית.

בבית הכנסת היה הירשל׳ע יושב על הספסל האחורי על יד ארון הספרים. עטוף בטלית ענקית מצהיבה כקלף, היה ממלמל את תפילתו כשהוא נרדם על סידורו. היתה אז "שעת-רצון" לשובבי הנערים והיו מפזרים טביקי חריפה מתחת לנחיריו של הירשל׳ע. כשהטביקי החל לפעול, היו הילדים מתרחקים מעט מהירשל׳ע ומחכים לסדרה של עטישות שהיו דומות לרעידת אדמה. הירשל׳ע היה נושף ומשפשף את אפו, מתעטש בקולי קולות, עד שנזדעזעו קורות העץ שבתקרת בית הכנסת. כבר בעטישה ראשונה הבין שהתבדחו איתו, ואז היה מתרומם כנשוך-נחש, ומחלק מ"מתנת-ידו" הרחבה דחיפות וסטירות עד שנרגע. בנפילת "כורעים" בתפילת מוסף של יום-כיפור, היינו מחכים לראות איך הירשל׳ע הענק כורע ונופל גם הוא. תמיד חיכה שהקהל יקום ואז התפנה מקום גם בשבילו. היה משתטח מלוא קומתו על הקש המפוזר, על כמחצית רצפת בית הכנסת, ואז היתה הזדמנות לנערים השובבים להתפרע, להידחק, לתפוס ולדחוף ילדים קטנים ולהרכיבם על כתפיו. הירשל׳ע היה מתרומם ומנער מעליו את הקש ואת הרוכבים כמו גוליבר בארץ הגמדים.

הבדיחה הקבועה היתה בליל-הסדר: שכנו של הירשל׳ע, בנו של ר׳ לייזער אוביץ׳ (צבי לייזער׳ס), היה ליצן גדול ואהב להתבדח על חשבון הירשל׳ע הארוך. צבי אוביץ׳ זה היה מתגנב בליל הסדר לפני דלתו של הירשל׳ע ומחכה שהלה יפתח את הדלת בקטע ה"הגדה" "שפוך חמתך", כמנהג. או אז היה משחיל עז לבנה שהיתה גועה ומנענעת את זקנה, ופוסעת ישר אל מלכת "ליל הסדר", הלא היא רוחצ׳ע. הירשל׳ע בעלה ה"מלך" היה מרגיע אותה עד שפסקה להשמיע קולות מפוחדים. הירשל׳ע ידע מי עשה זאת וסלח לו. מבן החנווני

הזה, הליצן, היה זוכה לקבל נדבה הגונה ודווקא במזומנים, כשהיה מחליף את אביו בין מנחה למעריב על-יד דלפק החנוונים.

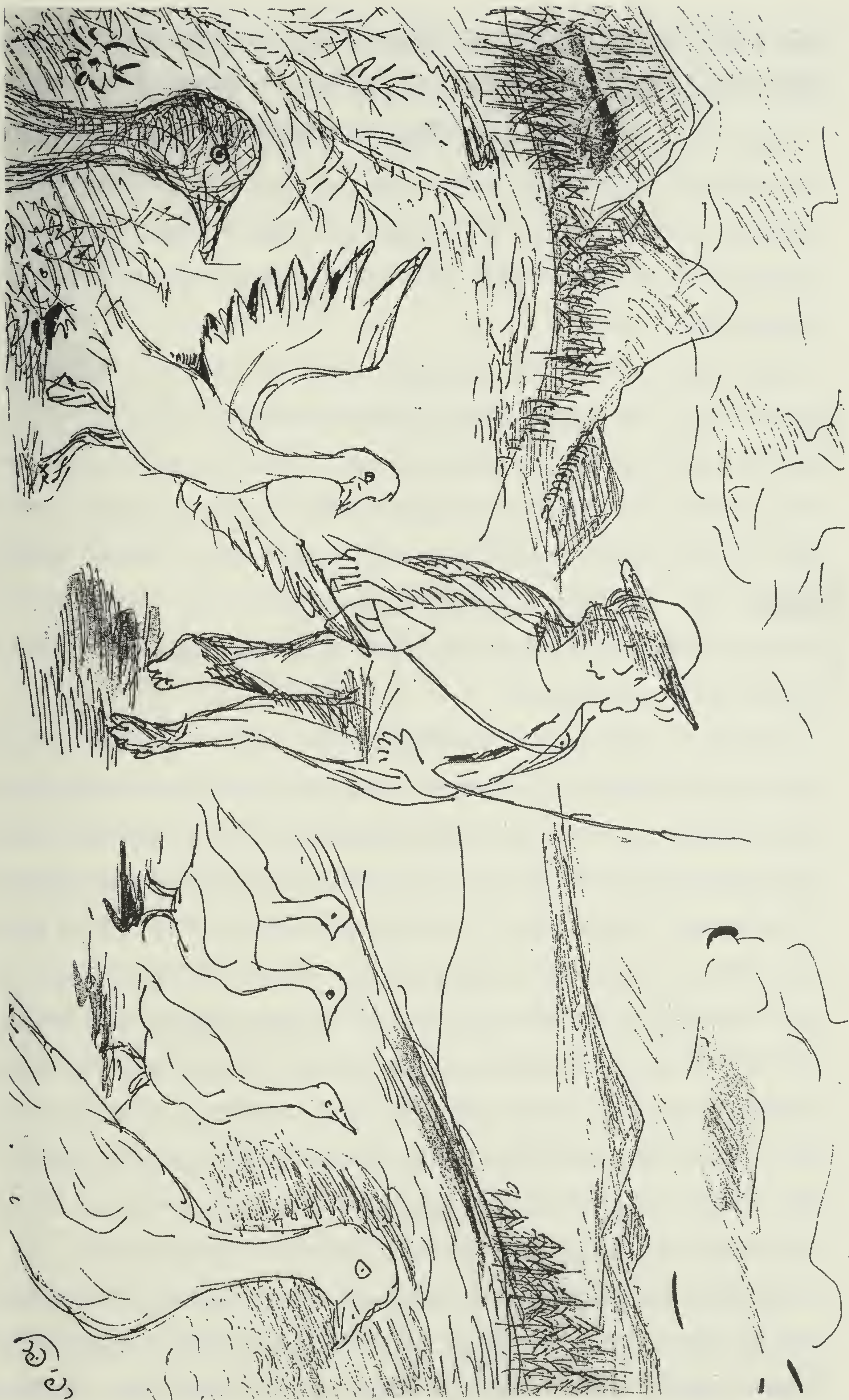
מנהג היה בשיף להשאיר את ההקפה "עוזר-דלים" בליל הושענה-רבה לקבצנים. בדירוג של הכיבודים היתה נחשבת הקפה זו לסוג ב', בגלל המלים הפותחות את החרוז: "עוזר דלים הושיעה נא", וכאן היה מקום לליצני הכפר להוסיף שמחה על ששון ולמתוח את הירשל'ע: למה ומדוע מקפחים רק אותו בהקפה "פחותת ערך".

זוכרני שמחת-תורה אחד, כשהגבאי הכריז: "ר' צבי בר' חנוך מכובד ב'עוזר-דלים'", קפץ מיד הירשל'ע אל עליית הגג שמעל לפוליש, הוריד משם את כלי הקבורה ורץ בזעם רב אל הגבאים, לנקום את עלבונו מהם. והיה "שישו ושמחו" עד שהזעיקו את רוחצ'ע מעזרת הנשים, ומגמגומה המיוחד הבין הירשל'ע שצריך להפסיק. הוא נרגע כשראה את ר' עזריאל אנשל'ס המכובד לוקח ספר תורה ומצטרף גם הוא להקפה, רוקד בהתלהבות ושר: "עוזר דלים הושיעה נא" ו"פודה ומציל הצליחה נא", וכל קבצני הכפר מוחאים כפיים ורוקדים עם הירשל'ע.

הירשל'ע זה, סבל מפצעים מוגלתיים ברגליו. בשנות הארבעים, בתקופת המלחמה, נפל למשכב. רגליו הכואבות והנפוחות לא החזיקו את גופו המגושם. נשות הכפר היו עוזרות לרוחצ'ע לסעוד את בעלה, להחליף לו תחבושות ולנקות את הבית. כשנפטר, התקשתה הקהילה ובעיקר הגחש"א (חברה קדישא) לערוך לו את הטהרה כנהוג וכמקובל. ר' משה קליין הולמינ'ר, נתגלה במלוא עצמת רוחו. ליטף את זקנו המחודד, קימט את מצחו וניגש אל מלאכת הקודש: לקח שני דליים והלך לשאוב מים מהמקווה, לקח את קרש הטהרה, נכנס אל ביתו של הירשל'ע, התגבר על הצחנה, ובעצמו הפשיט את הנפטר מבגדיו הבלואים והמרופטים, קִלף את תחבושות רגליו הדבוקות והצמודות בדם ובמוגלה, ורחץ וטיהר את כל גופו בהתלהבות ובפנים לוהטות של זכייה במצווה עצומה. ר' משה עטף את גופתו של הירשל'ע בתכריכים נקיים שהביא איתו. סוף סוף זכה הירשל'ע הארוך, הקבצן הענק לבגד חדש, לבן ונקי – לפי מידת גופו.

כשהוציאו את המיטה הכבדה, נדחפו כולם לזכות במצוות הלוויית המת. רוחצ'ע פסעה ברגליה העקומות והכושלות אחרי נושאי המיטה, הזילה דמעות ומלמלה משהו. כולם ליוו את ר' צבי בר' חנוך הלוי עד לקצה

הכפר – ל״פאדערעס״ – לבית העלמין הכפרי, בשם הקהל הקדוש ובשם החברה קדישא ביקש ר׳ משה מחילה וסליחה מהנפטר על כל מה שעשו לכבודו, אם פגעו בו ביודעים ובלא יודעים.



28

# משה'לע רועה האווזים

לעומת דמותו הענקית המגושמת והמגודלת של הירש הארוך, הסתובב בכפר ספק נער ספק איש – משה'לע שמואל-יעקב'ס הגוץ, רועה האווזים. הילדים היו בטוחים שהוא "גלגול של נשמה" מין דמות מסתורית שֶׁיָּרְדָה ממקור הנשמות, לתקן משהו בעולם נפסד זה.

אביו של משה'לע, שמואל-יעקב, היה רועה צאן ומשגיח כשרות על חביצת גבינות עזים וכבשים. אחיו של משה'לע, אלתר-ראובן, אשתו ובתם היחידה, ראו בבן המשפחה המוזר עונש וזכות כאחד. ביתם היה הבית הקיצוני בגבול העליון של הכפר, קרוב לדרך המלך שבין סיגעט לססטשעל, שם התנוסס ה"צלם", פסלו של הצלוב שכונה בפי היהודים "יאָסעלע-פאנדרי".

משה'לע רועה האווזים נולד עם פיגור שכלי. למד בחדר לקרוא "עברי" בסידור התפילה, וכשראו שלא יגיע ל"תכלית", החליטו הוריו להעסיקו כרועה להקות האווזים של המשפחה ושל הכפר.

נמוך קומה היה, בעל פנים עגולות מפוחדות ועצובות. עיניו הבוהות הציצו מתחת למגבעתו המרוטה. בימי החול היה לבוש בכותונת ארוכה, או בחולצה רחבת שרוולים, ומכנסיים מטולאים. רגליו הקצרות היו יחפות ובצקות. בימי הקיץ הארוכים היה נודד מקצה הכפר לקצהו לחפש שטחי מרעה לאווזים. תרמיל רועים היה תלוי על כתפו באלכסון, ובתוכו מנת לחם התירס. תחת בית השחי אחז שוט דק, בעזרתו היה משגיח על העדר שלא יתפזר. בידו השניה – מקל נודדים להפחיד את ה"שְׁקוֹצים" – ילדי הגויים, והכלבים המשוטטים. כך הוביל את אווזיו יום יום.

בעליית גג הבית, על יד הארובה החמה, שם היה מקום משכבו. שם חימם את גופו בלילות הקרים, ושם אכל את ארוחותיו – שיירי המזון של המשפחה. שפתו וחיתוך דיבורו היו בלתי מובנים. אנו, הילדים, התרגלנו לצורת הדיבור

שלו ולפי שברי המשפטים הבינונו את צרכיו. הוא פחד מאד מ"מלאך-המוות". כנראה היה מושפע מהקברים שבבית העלמין – ה"פאָדערעס", לשם היה מוביל את האווזים למרעה, ושם נפגש בהלוויות. "מלאך-המָוות" נצטייר אצלו כאיש ההורג אנשים... תמיד היה חוזר על משפט מגומגם: "כשמלאך המוות יבא אל משה'לע לקחת, אני אברח לסמטה של הגוי ז'ק...". ז'ק זה היה גר בסמטה נידחת והיה ידוע כגנב סוסים...

המקום האהוב עליו היה השטח שבין הנהר הגדול שחצה את הכפר, ליובל צדדי של הנחל, שהיה מניע את גלגלי העץ של טחנת הקמח התחתונה של לייב הטוחן. היה שם שטח הפקר רחב ידיים מכוסה עשב ירוק, וכאן ישב משה'לע לנוח על האבן הגדולה, נשען על מקלו היה מתבונן אל הנהר ואל להקת האווזים. מדי פעם היה קם, אוסף את להקתו המתפזרת, מסיט את שולי מגבעתו מהמצח, ומתבונן לשמים אם יש איזה בז או נץ האורב לטרוף אפרוח רך. אנו היינו רצים הביתה ומביאים לו פרוסת לחם בחמאה או סתם מאכל מבושל, והרגשנו סיפוק של מעשה חסד.

היום הגדול של משה'לע שמואל-יעקב'ס היה יום הכיפורים. כאותו בן-כפר בסיפורי החסידים שנכנס לבית הכנסת ביום הכיפורים וראה שכל הקהל מתפלל, והוא בהתלהבותו, אך בבורותו, מוציא מצקלונו את חליל הרועים ומתחיל לחלל, והרבי מפסיק את תפילתו, ניגש אליו ופונה לקהל מתפלליו: "'תפילת החליל' של הנער הרועה שאינו יודע להתפלל, פילחה את שבעת הרקיעים ונתקבלה תפילתנו בזכותו...". היינו בטוחים שגם במשה'לע מסתתרת נשמה קדושה שפועלת למען הכלל.

לקראת יום הכיפורים היו הוריו של משה'לע מלבישים אותו בבגדים נקיים, בגדי חג. התאימו לו נעלי לבד לרגליו הבצקות והשרוטות, והיו מורידים אותו לבית-הכנסת "להתפלל" ולהיות ער כל הלילה. משה'לע חלץ את הנעליים והיה מתבונן סביבו. זמזום התפילה והניגונים של החזן הממו אותו. שלהבות הנרות בתוך פחי החול ריצדו על הקירות ועל הטליתות. וסילי הגוי הממונה על ההדלקה והשמירה של הנרות, התיישב מדי פעם על יד משה'לע הרועה. משה'לע היה מתבונן סביבו ומרגיש כ"אחד-העם", יחף בין יחפים ושווה בין השווים. קטע התפילה "וכל מאמינים שהוא רך לרצות השווה ומשווה קטון

וגדול..." קיבל משמעות מיוחדת, כשמשה'לע הרועה עמד על יד הירש'לע הארוך, יחד עם נדיבי ונגידי הכפר בתפילת היום הקדוש.

הקש המפוזר על רצפת בית-הכנסת הזכיר לו את מקום משכבו בעליית הבית. זמזום התפילה היה דומה עליו כגעגועי אפרוחי האווזים. אווירת החמימות בבית-הכנסת, עוררה אותו להצטרף גם הוא, בשפתו הדלה, אל תפילה זכה כאחד הקהל.

כשנתיים קודם השואה, בשנת תש"ב, אחרי חורף ארוך, כפור ושלגים, חלה משה'לע ומת. בעליית הגג בין רעפי העץ וארובת התנור, עלתה נשמתו השמיימה בבדידות ובאין רואים. אביו, שעלה בַסולם להביא לו את מנת דייסת התירס (הממליגה) החמה, מצאו קפוא על משכבו, וצבע עורו כחול-אפור. אחיו אלתר-ראובן רץ אל ר' עזריאל אנשל'ס פרל, ראש הקהל והחברה-קדישא להודיעו – "משה'לע נפטר". הזעיקו את ר' משה בר' שלום קליין, שרץ מיד אל קצה הכפר, טיפס על הסולם ובמאמצים גדולים הוריד בעזרת האחרים את הנפטר. הפעם זכה משה'לע לשכב בתוך הבית על רצפת העץ הרכה, מכוסה בשמיכה דלה ונרות דולקים סביבו, ומניין אנשים יושבים וממלמלים פרקי "צידוק-הדין" ווידוי.

ר' משה עושה הציצית והמצוות הוריד את קפטנו, תחב את ציציותיו וארבע הכנפות לתוך אבנטו, הפשיל את שרווליו וניגש לגמילות חסד של אמת. בדחילו ורחימו הוריד את השמיכה הדהויה מעל המת. את הבגדים, ש"צמחו" וגדלו יחד עם הנפטר, היה קשה להוריד. ר' משה קליין לא התעצל: פקד על העוסקים על ידו להעמיס את הגופה על מיטת המתים, ולהובילה למקווה-טהרה. הוא ביקש מהקהל רשות לטפל ב"מת-המצווה" המיוחד הזה, שכן הבין שאין הרבה קופצים על המלאכה בשל ריח הריקבון. ביקש מהירש החייט, בלן המקווה, לחמם מים חמים, וכאם המטפלת בתינוקה הרך והחולה ניגש ר' משה קליין אל עבודת הקודש – הטהרה. הירש הושיט לו את מספרי-החייטים, ומשה גזר את הבגדים הצואים הצמודים אל גוף הנפטר, והספוגים בצואה, בקיא ובדם. את גופו רחץ במים חמים שלא זכה להם מעת לידתו. גזז את שערות ראשו ואת ציפורני ידיו ורגליו. משה'לע זכה לבגד פשתן לבן נקי ורך שכיסה כל גופו, כולל הרגליים היחפות הנפוחות. על כפיים נישא, כל אחד ואחד נדחק לזכות במצווה. כך נפרד מהדשאים ומהכיכרות הירוקים, עליהם הוביל את להקות

האווזים למרעה, בכל כוחו ובאמונה שלמה. אנשים נשים וילדים ליוו אותו בתפילת "יושב בסתר עליון..." ובדמעה עצורה.

שנתיים לאחר מכן, נשאר משה'לע מתחת לתלולית העפר בבית העלמין של שיף, ואילו קרוביו-מלוויו הגיעו לאושוויץ, לדרכם האחרונה.

כל אחר מהשמות שנגנזו כגוילין קדושים – אני מזכיר מתוך זיכרון ילדותי. זכר אחר לא נשאר. אהבותיהם, שמחותיהם וכאביהם בתוך גופם הדווי, עדיין צבורים בערמת האפר על מזבח השרפה והעקידה של אושוויץ. עולמות של געגועים נגדעו, דמעות של גיל ופחד יבשו בלהט הכבשנים ההם. יהי זכרם יד-ושם שלא ייכרת לעולם.

29

# ההווי הכפרי והיחסים עם השכנים הגויים

למרות הדאגות היומיומיות לקיום הפיזי והרוחני זרמו החיים, ואיתם השמחות והיגונות, באפיקיהם הקבועים. לפעמים הופתעו על ידי מלחמה רחוקה או קרובה, ואחר-כך חזר הכל למסלולו הקודם. הנכים הגויים שחזרו מהמלחמות וסיפרו על פציעותיהם בקרבות, תיארו עוד שנים רבות את הרפתקאותיהם. בימי ראשון או יום איד אחר, בשעת שתיית היין והיי"ש, הפליגו בסיפורי הגבורה בתוספת גוזמאות, על ההרואיות שבמסירות נפשם למען המולדת.

בשיף היה יון הקדר, קטוע רגל, שנשען על רגלו האחת. גדם הרגל היה נתון בקב עץ, כשמקטרתו העשנה בפיו היה מגרד את ראשו בציפורניו השחורות, ומעלה זיכרונות על הקרב בו נפצע מתותחי האויב ומכידוניו. על ספסל מתחת גדר הכנסייה היה שוטח כלים חרוטים ומגולפים מעצי הצפצפה, כגון כפות ומזלגות וקעריות, ומוכר אותם כדי שיוכל לקנות טבק ויין.

חיי היהודים, שבתותיהם וחגיהם, היו מעין לוח-שנה חי עבור שכניהם הגויים, ועל פיו התאימו את סדר יומם. מחזור הטבע, הגשמים והשלגים, הפריחה והקמילה, הזריעה והקציר, היה משולב, קשור ושזור בחיים הפרטיים והקהילתיים של היהודים והלא-יהודים. האיכר התרגל לראות בשכנו היהודי חבר לעבודה בשעת הצורך, ואף היו נעזרים זה בזה. בעונת הפשרת השלגים הטו כתף להטיית הנהר השוצף. כולם היו יוצאים אל אפיקי הנהרות כדי לנתץ את גושי הקרח שצפו על גלי הנהר, לנווט אותם ולדחוף אותם לכיוון הזרימה. אחרי גשמים עזים, היו יוצאים כולם לתקן את הדרכים שהשתבשו.

אומנם הגויים לא סלחו ליהודים על "הריגת יש"ו הרחום". בצאתם מהכנסייה, ב"יום חמישי הגדול", אחרי שהכומר תיאר את "צליבת המשיח", הולדתו ומותו – היו זורקים אבנים על גגות בתי היהודים. אבל "מצווה" לחוד, וחיי מעשה לחוד. מסחר ועבודה לחוד, ו"הריגת ישו ונקמתו" לחוד. שני

התחומים לא נגעו זה בזה ממש. היתה מעין "שביתת-נשק" והסכמה שבלב. זה הלך לבית-הכנסת להשמיע קול יעקב, וזה לחיי השדה והצייד, הכומר היה ממונה על חיי הדת של איכריו, הז'נדרמים שמרו על החוק, ולהבדיל, הרב היהודי ניווט את קהילתו בשבילי מסורת האבות.

בימי החגים הנוצריים המיועדים לפורענות, השתדלו הז'נדרמים להבליט את "טוב-ליבם" ושמירתם המעולה, דווקא בסמטאות היהודים עבור "מצוות שמירת-הסדר" קיבלו את שכרם בהאי עלמא, בכסף ובשווה כסף. היהודים קראו לזה: "דמי לא יחרץ".

בשיף, כמו בכפרים אחרים, היו באים הגויים להתדיין אצל הרב היהודי, או אצל הבעל-בעמיו (ה"גאַזדא" בלשונם), ראש הקהילה. בשיף הם באו אל ר' עזריאל אנשל'ס פערל, ככינויו "איזדראַילה" שהיה ראש הקהל ונשוא פנים. הם היו באים גם אל ר' בן-ציון שטרן, שהיה בקי גדול בחוקי המדינה, והיה נאמן על שכניו הגויים כבורר וכפוסק. דווקא בגלל אדיקותם של היהודים בדת, שמירת מצוות שבת ומועד, הימנעות משכרות ונאמנות לחיי המשפחה, העדיפו האיכרים להביא את סכסוכיהם ומריבותיהם אל שולחן שכניהם היהודיים. כטוב-ליבם של הגויים ביי"ש וביין, היו פורצות מריבות מלוות בסכינים ובגרזנים, והיהודים היו אלה שהפרידו והשכינו שלום עד יעבור זעם, עד למריבה הבאה.

ה"שַבֶּ'ס גוֹיטֶע" (גויה של שבת) ידעה לבוא מעצמה בשבת לפנות בוקר בימי החורף המושלגים והקרים כדי להסיק את תנור החימום. בנות האיכרים שעבדו בבתי היהודיים, היו בקיאות בכל דיני הכשרות, חלב ובשר ומאכלות אסורים. לפעמים עזרו לילדים הקטנים שהתקשו איזו ברכה לברך, או שכחו לקרוא "שמע-ישראל" לפני השינה. הפתגם הידוע: "עוזרתו הגויה של הרב יודעת לפסוק הלכות", היה אמת פשוטה ומציאותית. אשת הדוור סיקה, המומחית לטיוח תנורי האפייה, ידעה יידיש.

ילדי האיכרים ישבו בבית הספר הממלכתי על ספסל אחד עם הילדים היהודיים אלה לצד אלה. זה במעילו המחוייט העשוי מאריג עדין, וזה בבגדי הצמר העבים מעשה ידי האיכרים. הילד היהודי בירמולקה ובפאותיו, וחברי הנכרי בקוצ'מה מוקף ראש ופאה. התרוצצנו והתגוששנו בהפסקות כאויבים וכחברים, כמו יעקב ועשיו, בנשיכות ובנשיקות. בחג הפורים, גם ילדי

הגויים היו מתחפשים כדי לזכות ב"דברים-טובים" ובדמי פורים, ולהבדיל, בחג המולד היינו הולכים אל השכנים הגויים לשיר את ה"קולינדאַ" (ביידיש "קולינדעוועך").

אני זוכר כמה מלים, מין פרודיה ברומנית וואלוכית על הקולינדא הקדושה – "תרנגולת שחורה יושבת מתחת לגג ומקרקרת: סבתא טובה תני כעך, אם לא תתני יותר לא אשיר..." – ברומנית-איכרית היה זה חרוז. השלג והקור אָפַף וכיסה את היקום, ואנו חכינו שהאיכר או אשתו יצאו ויתנו לנו תפוח-עץ או חופן אגוזי לבנה. בימי חנוכה היתה עונת שחיטת האווזים המפוטמים. חברי הגויים היו באים להציץ איך ר' הירשל שו"ב שוחט ומניח את העופות המדממים על השלג הלבן, ואילו אנחנו ילדי החדר, הלכנו אל המשטח הקפוא בין שני הנהרות לראות את נחירת ה"דבר-אחר", החזירים, לכבוד חג המולד.

לא היינו מקנאים בהם כשקיבלו את זנב החזיר החרוך או את בדל-האוזן הצלוי בשעת הפשטת החיה הטמאה ההיא. כל אחד ידע את תחומו ואת גבול המותר והאסור.

בשעת הקטיף והאסיף, בעת חלוקת היבול בין בעל האדמה היהודי לבין אריסו הגוי, היה מקובל שבעל הקרקע בורר לו את חלקו, אחרי שהאיכר ערם את ערמות קלחי התירס, אלומות החיטה והשעורה, התבן והתלתן. החלוקה היתה על פי רוב שני שליש לבעלים ושליש לאריס. לא היו סכסוכים או מריבות.

בתקופת השובע והאסיף הדהדה שמחת ה"נושא ברינה אלומותיו". היתה זאת שעת רצון וסיפוק. עגלות רתומות לסוסים ולשוורים מלאות פירות ותבואה זרמו אל בתיהם של בעלי השדות בגמר יום העבודה הארוך.

איסום היבול לקראת החורף ותכנון הזריעה לעונה הבאה דחקו הצידה את חשבונותיהם של המסיתים בשם הדת ובשם המולדת לפגוע בשכנים היהודיים.

בתום מלחמת העולם הראשונה, היה במועצת-הכפר של שיף מזכיר יהודי בשם ר' בן ציון שטרן. איש גבוה, עבדקן, ירא שמיים ולמדן גדול שהיה בקי בדינא-דמלכותא, בעיקר בנכסי דלא ניידי. כמו כן ידע רומנית והונגרית על בוריין. היה לו כתב יד מסולסל ומדויק. בדרך כלל כינוהו "ר' בן-ציון

דער-נאָטער" (ה"נוטריון" ביידיש). בביתו נמצאה מפת הקרקעות של הכפר וחזקותיהם.

כשהשלטון הרומני התבסס, עברה ההגמוניה של ענייני הכפר לביתו של ר' עזריאל פרל. שם שכנה מועצת הכפר, והוא שימש לראש המועצה הכפרי, הגוי, מעין יועץ בבעיות השוטפות השונות.

בתקופה מסוימת שימשו שני יהודים כמפקחי הכפר, שהתמנו על-ידי השלטונות וראש המועצה. ביידיש נקראו – "באכטערס" (שיבוש של המילה הגרמנית באויבעאכטער (Beobachter) – מפקח), והם היו נלווים אל גובי-המס של מועצת הכפר. כשהצטבר חוב גדול של מסים, ארנונה או מסי קרקעות, היו ממשכנים מיטלטלין: אצל היהודים היו לוקחים את הכרים והכסתות ופמוטי השבת, ואצל האיכרים את בעלי-החיים – כלחץ לתשלום מיידי של החוב. הגובים היו רושמים את המיטלטלין המעוקלים, וה"באכטערס" היו קושרים את החבילות בסדינים ומעבירים אותם לאחד החדרים הריקים של מועצת הכפר. ברוב המקרים לא יכלו המפקחים הרחמנים, הגויים או היהודים, "לעמוד" בפני הבכי והדמעות של האם היהודיה שלא יהיו לה פמוטות לשבת, או כסת לכסות את הילדים. ואז, דרך החלון הפתוח לחצר, היה המפקח מושיט את המשכון לבעל-החוב, תמורת "מתנת יד" – שתי חפיסות טבק למקטרת, ומצלצלים ללבלר הכפר, והכל בא אל מקומו בשלום עד טקס העיקול הבא.

30

# פטר הדוור

בכפר שיף לא היה דואר. בית הדאר היה בכפר הסמוך ריזאווליע, על אם הדרך שבין סיגט לסיטשעל, מרחק כשני ק״מ משיף. פטר הדוור היה גוי קטן וצנום, לא יוצלח לחקלאות, שמחמת חולשתו וגופו הרזה, לא עבד בעבודות קשות. אשתו היתה אשת חיל, ידעה יידיש ולא בחלה בשום עבודה: עזרה בעבודות-בית בבתים היהודיים, בכביסת הסדינים ובגידול הילדים. היתה מומחית בטיוח תנורי האפייה, ובחודשי החורף הקרים והמושלגים הסיקה את תנורי החימום בבתים יהודיים בשבת. כך נשאה בעול הפרנסה. לשניהם היו שתי בנות שהיו מיודדות עם בנות היהודים. פטר זה היה מעין ״קוני-למל״ גוי. היתה לו ״מעלה גדולה״ שבגללה כנראה נבחר להיות נאמן המועצה להביא את דברי הדואר מריזאווליע לשיף – הוא לא ידע קרוא וכתוב. תרמיל עור היה תלוי על כתפו, לתוכו היה מכניס את חבילת המכתבים, ובמדור מיוחד תחב את חפציו האישיים, כולל המקטרת, הטבק וכלי ההצתה: חתיכת אבן בזלת שחורה, פטריית עץ מיובשת, חתיכת פלדה מלוטשת. על ידי שפשוף הפלדה באבן סמוך למוך הפטרייה, המהודקת בבוהן לאבן הבזלת – נוצרו ניצוצות שהדליקו את המוך ואחר כך את הטבק שבמקטרת. פטר היה לבוש בקיץ ובחורף במעיל צמר עבה וארוך, כובע עור מפרוות גדיים (״קוטשמע״ בלשון האיכרים) שמוט עד אמצע המצח, ומקל כפוף מעץ הלבנה בידו. כל בוקר, חוץ מימי שבת וראשון, היה הולך ברגל משיף לריזאווליע דרך שביל הטחנה התחתונה של לייב ״דער מילנער״, וחוזר לקראת הצהריים לסיים את מלאכת היום – חלוקת הדואר. בשובו היה פוסע בניחותא, מהורהר כפילוסוף, נושם ונושף את עשן המקטרת, מקלו הכפוף ביד אחת, ותרמיל דברי הדואר מתחת לבית השחי. כדי להפיג את השעמום היה מעביר את המקל הכפוף מהיד, ותולה אותו על עורפו. אז היה משכל את ידיו מאחוריו וצועד לאיטו, מעשה

"בעל-הבית", אל הכפר, לחלק את הדואר. אנו, ילדי החדר, היינו מציצים לכיוון הגשר לראות אם פטר מגיע. גם אנחנו היינו סקרנים לדעת למי וממי הגיע מכתב. כמובן שכולם הכירו את כולם, ושמחת מקבלי המכתבים היתה שמחת הכלל והבטיחה "חדשות-היום".

וזה סדר חלוקת המכתבים אצל פטר: כאמור לא ידע קרוא וכתוב, ועל כן שמח מאוד שאנו ילדי החדר היינו לו לעזר.ואף סלח על "קבלת-הפנים" החגיגית והנלהבת שערכנו לו. כשמצב רוחו של בן הנפח אליה היה מרומם, היה תופס את פטר הצנום והעייף, מרים אותו כמו תרנגול כפרות, מניף אותו מעלה-מעלה ומורידו כשק תפוחי אדמה לקול צחוקם של האחרים. פטר הטוב היה סולח לו, מוריד את כובעו מהראש, מנגב את הזיעה ויורק יריקה עסיסית.

אט-אט, בזהירות, היה פותח את ילקוט הרועים, ומנער ממנו את המכתבים יחד עם שאריות הטבק. אנו הילדים היינו ממיינים עבורו את המכתבים שנמענו אל היהודים ואל הגויים, ופטר החל לתת בהם סימנים, מכתב מכתב וסימונו, כדי לזכור למי הוא שייך. של "לאַזאַר" שם במדור מיוחד בתרמילו. של פייגה האלמנה — בחגורתו הרחבה. וכך ביתר המקומות: בכיס המכנס מאחור, בין מכסה המקטרת למקטרת, בתוך קפל הקוטשמע מבפנים, ביד ימין וביד שמאל, וכך היו מגיעים המכתבים לתעודתם ללא תקלות...

כשפטר הביא "בשורה של ממש" כגון "א ריציפיסל" (הודעה על קבלת כסף) מאמריקה הרחוקה, או מקרוב מקומי — היה מקבל פרוסת חלה של שבת וכוסית יי"ש. לא פעם קרה שמכתב היה מתגלגל, נשכח, בתחתית התרמיל של פטר, עד שהילדים ערכו לו "בדיקת-חמץ" יסודית, והאבדה נמצאה.

בנוסף לתפקיד הממשלתי החשוב הזה, היה פטר גם כרוז הכפר המעביר הודעות ופקודות של המועצה לתושבי הכפר. כל הודעה ממשלתית או מקומית הגיעה לאוזני תושבי הכפר, הרחוקים והקרובים, באמצעות פטר. כמכשיר כריזה שימש תוף קטן שאליו התלוו שני מקלות דקיקים חרוטים ומגולפים מעץ אלון, ובהם תופף על עור החזיר המתוח על עיגול התוף משני עבריו.

בהישמע התיפוף המיוחד בשני המקלות בבת אחת בקצב של מתופף בתזמורת צבאית, יצאו הכפריים לפתחי בתיהם וכרו אוזניהם בסקרנות גדולה לשמוע את "דבר המלכות". פטר היה סוקר את קהל שומעיו כגנרל המקבל את מסדר

חייליו. תפקידו קיבל משמעות. היה מרים את כובע הפרווה שלו מעל למצח ומכריז בקול רם כהאי לישנא: "להווי ידוע לכם אזרחים נכבדים...", וההודעות היו מגוונות כגון "לשלם את הפורציה..." — מס תקופתי, או: "בכפר פלוני יהיה יום שוק", או: "סוגרים שטח מרעה אחד ופותחים שטח מרעה אחר". וכן מי גוייס לתיקוני הכביש שהתקלקל בשיטפונות, או לשבירת הקרח על הנהר בעונת הפשרת השלגים וכדומה — הכל הודיע התוף של פטר.

מלבד המשכורת הדלה שקיבל ממועצת הכפר, היה מקובל מקדמת דנא, שהדוור-המתופף גובה מכל ארובה (בית אב) "קאַנע" (כלי קיבול של כשלושה ליטר) של קמח או חיטה או תירס או קטניות, בכל עונה. כמו כן היה נהוג שבכל יום ששי קבל פטר מהבתים היהודיים לחמנייה או חלה קטנה שנאפתה משארית הבצק שגורדה מעריבת הלישה. למאפה זה קראו "אויסשאָבעכץ" ביידיש, כלומר: בצק מגורד מתחתית הכלי. על פי הקבלה, המאכל המגורד מתחתית הסיר או המחבת "קשה לזכרון", כלומר גורם לשכחה, והיהודים נזהרו שלא לאכל מזה, ומהניסיון ידעו שלפטר ודאי לא יזיק אם יאכל את ה"אויסשאָבעכץ"...

בכל יום ששי היה פטר מחזר על פתחי הבתים היהודיים ואוסף ב"טארבע" (מין שק של איכרים) את הלחמניות הטריות, המשוחות בחלמון של ביצה ובזוקות בפרג. במשך השבוע היו פטר ואשתו סיקה ושתי השיקסות הנחמדות, בנותיהם, טועמים טעם גן עדן בחלותיהם של היהודים הרחמנים.

באפריל 1944, לאחר פסח של תש"ד, לפני עקירת יהודי הכפר וגירושם אל הגטו, "זכה" פטר המתופף והדוור, להודיע את הפקודה הגורלית והסופית שהתייחסה לתושבים היהודים בשיף.

עדיין מהדהד באוזני קולו של התוף ההוא, של פטר, כקול השופר התוקע בעיר והעם נחרד. קול התוף הדהד מסמטה לסמטה בשבת קודש והיהודים בקפטנים של שבת יצאו לשמוע את הכרוֹז: "להווי ידוע לכם יהודים, שכל המשפחות מתבקשות להתאסף תיכף ומיד בחצר בית-הכנסת ומשם נוסעים לפלשתינה...". היה זה תרגום חופשי של פטר לפקודה שקיבל מהז'נדמריה ההונגרית — פקודת הגירוש.

בקיץ 1945, כשחזרו שרידי המחנות אל הכפר, בתקווה למצוא עוד מישהו מהמשפחה, עוד היה פטר בחיים. אשתו והבנות קיבלו את השרידים בדמעות.

לשיף חזרו שלוש-ארבע בנות צעירות בגיל 16-15 וכמספר הזה בנים. הבתים היו שוממים, בזוזים וריקים. השרידים ניסו איכשהו להתלקט ולהתחבר עצם אל עצמו, כדי להתחיל בבניית חיים חדשים על קברות האבות שבבית העלמין ועל ערמות האפר משם.

בין החוזרים היה גם בן הנפח. כתגובה על הסתר הפנים והשואה, הוא ניתק את קשריו עם ריבונו-של-עולם והתחיל לנהוג מנהג "שייגעץ": לבש בגדי איכרים, שתה "לחיים" בבית-מרזח, אכל את מאכליהם, ובשלב מסויים רצה להשתדך עם אחת מבנותיהם של פטר וסיקה.

אשתו של פטר זכרה חסד יהודיה והסכימה לשידוך, וכנראה ששאלו את פי הנערה והיא אמרה "אלך"... ואז קם פטר הצנום והתייצב מלוא קומתו השפופה, שם את קוטשמתו על ראשו הקרח, ירק שלוש פעמים על הרצפה מעשה גבר שבגוברין, ובשום פנים ואופן לא הסכים לשידוך. את דעתו הנחרצת הסביר בזו הלשון: "שמע חביבי בן הנפח, אם היה חוזר מפלשתינה (האיכרים חשבו שהיהודים גורשו לשם) לכפר, בנו של לאזאר יאנקוס (אחד מהיהודים המכובדים – ר' לייזער-יעקב'ס) או ישעיה בנו של השוחט (בחור ישיבה יפהפה ולמדן גדול), הייתי מסכים בכל לב, אבל אתה לובוס-שובב שלא רצית ללמוד אצל שלמה יוסילה המלמד וקיבלת מכות ממנו ומאביך – אינני מתחתן איתך בשום פנים ואופן...".

בן הנפח עזב את הכפר, הגיע לארץ ישראל, והקים משפחה לתפארת.

# 31

# ואסילי של גאזדה פנחס

חמישה ילדים היינו כשנתייתמנו מאימא. אני הייתי הבכור, והאסון ארע כחודשיים לאחר בר-המצוה שלי. בסטרימטערע, כפר הסמוך לשיף, היו לנו קרובים וסדרו לי "ימים" – טעג ביידיש, כלומר סעדתי בימים קבועים על שולחנם של בעלי-בתים שונים. לנתי אצל דודה זקנה כבת תשעים, שגרה עם בתה האלמנה. נתקבלתי לישיבת "בית-אהרון" בראשותו של מרא דאתרא הרב ר' צבי הירש כהנא הי"ד, שנרצח במחנה ריכוז בדורה שעל יד בוכנוואלד.

בשבתות אכלתי אצל ר' פנחס הוז. הוא היה אחד מחמישה אחים שגרו בכפר, כולם מעורים בחיי האיכרים – בעבודות השדה ובגידול בהמות וצאן. ר' פנחס היה איש חזק, גבוה, בעל גוף מרשים, זקנו בצבע נחושת מחודד בקצהו, הסיגריה הבוערת בפיו היתה משירה אפר על הזקן העבות, ותמיד טרוד. היו לו חמש בנות ושני בנים.

הייתי בחור ישיבה "רציני", כבר בן-מצוות. התיישבתי ליד השולחן בראש מושפל בצד הבנים שהיו יותר קטנים ממני. הצצתי בנרות השבת, בבעלת הבית שכמעט לא פצתה פה, ואילו הבנות, מהן כבר גדולות שדברו בהן נכבדות והקטנה רייזל, הגישו את המאכלים. השתדלתי להציץ לתוך הצלחת, כדי לשכוח את ה"טעג". התגעגעתי לשולחן הביתי ולמאכליה של אימא. התביישתי, כי היה נדמה לי שרייזל הקטנה מסתכלת דווקא עלי.

בחודשי הקיץ אהבו הנערות, בנותיו של ר' פנחס הוז, להשתזף בשמש החמימה, דווקא בזמן שאבא פנחס היה בבית-הכנסת עטוף בטלית גדולה. הן הסתתרו מאחורי הרפת והגורן, סמוך לגדר הגבוהה שהפרידה בינם לבין בית שכנם הגוי. קרני השמש חדרו מבעד לכותנות הלילה הרקומות וחיממו את גופן הצנוע. כיאה לבנות ישראל מיוחסות, דאגו לגלות טפח ולכסות טפחיים, שחס וחלילה לא תחדור עין זרה לתחום שבינן לבין עצמן.

אחרי תפילת שחרית של שבת השתרכתי אחרי המארח עם עוד שניים-שלושה בחורי ישיבה שהתארחו כמוני אצל ר' פנחס, כשהוא צועד מעדנות בטליתו המעוטרת, והשטריימל שמוט על ראשו. בהעדר ערוב, ילדיו הקטנים טלטלו עבורו את סידורי התפילה והחומשים. אנחנו הלכנו אחריו כנועים ורעבים, לבושים בגדי שבת ומגבעות לראשנו. החמין נתן ריחו למרחקים וקיבתי הגיבה בהתאם...

אחרי "קידושא-רבא" על יין שרוף, היה בעל הבית נוטל ידיים ואנחנו אחריו, מתיישב על כורסא רחבה, פורס את החלה הגדולה ומברך בקול רם וחגיגי. מנהגו של ר' פנחס היה כזה – את מורת רוחו כנגד השיזוף ביטא בזה שלא חיכה לבנות לקידוש, ומיד לאחריו החל לחלק את מנות ה"נעדרות". למבוגרים שבינינו פנה: "בחור, אתה רוצה עוד מנה?" מיד הושיט לו אחת המנות של המשתזפות. אני הייתי הצעיר ואלי פנה: "יינגעלע (נער) – אתה אוהב בצל קצוץ בכבד אווז?..." ונתן לי עוד מנה. התפללתי בסתר לבי שלא ייתן לי את מנתה של רייזל, כי איתה למדתי בכיתה אחת בבית הספר הממשלתי, שם השלמתי את לימודי היסודיים, והיינו משוחחים בחופשיות, מתוך ידידות והנאה של "מים גנובים"...

ר' פנחס בר' אלתר-שמעיה-אשר-זליג הוּז, זה היה שמו המלא, היה בעל קרקעות ובוסתנים, ועליהם היה ממונה ואסיליקע. משרת זה היה עובד שבעה ימים בשבוע, טורח ברפת ומשגיח על עבודת הפועלים הַשְׂכורים בשדה. תמיד היו ידיו מלאות עבודה בחריש ובקציר, בכיסוח התלתן והשחת ובקטיף התירס ופרי העץ. ר' פנחס היה בשבילו "גאַזדאַ פענהעס" כלומר, אדון פנחס. הוא כבר ידע בעצמו את רצונותיו ומחשבותיו של בעל הבית, הכיר את כולם בכפר, וכולם הכירו אותו, ממש כאותו עץ המושרש באדמה, שאיש אינו זוכר מי נטע אותו.

היה לו סוס קטן וזריז, עליו היה פורס שק כפול ממולא קש במקום אוכף, ועליו היה מתיישב כששתי רגליו בצד אחד, גופו זקוף, המושכות ביד ימין ומקטרתו בזוית הפה. בעיטה קטנה בבטנו של הסוסון, וואסיליקע דהר לכל מקום אליו נשלח על ידי גאזדא פענהעס.

לפעמים היה פנחס עצמו רוכב על הסוס. הסוס המסכן היה מרגיש מיד את כובד גופו של בעל הבית. הבהמה המסכנה היתה מתנשמת ומתנשפת בכבדות, כשרגליו של הרוכב כמעט נוגעות בכביש ובאבני הנגף.

לוואסיליקע לא היו קרובים בין הגויים. כנראה שהתייתם בצעירותו, ומאז, עשרות בשנים, היה משרת את האדון ר' "פענהעס". מקום משכנו היה באסם שבעליית הרפת. שם אכסנו את התלתן ואת השחת למאכל הפרות ושם היה מקום לייבוש התירס המקולף. בארובת העשן היו תולים בשר מתובל לעישון, ובשל ארובה זו היה שם חם בחורף. באסם היה לוואסיליקע מזרן קש וארגז גדול, בתוכו היה מחזיק את חפציו האישיים.

כמנהג הכפר, היה מקבל את כל צרכיו מבעל הבית: מכנסי קיץ ומכנסי חורף, בגדי איכרים, נעליים דמויות סירה – "פוסטעלעך" ביידיש – לפי הצורך, מעיל פרווה מעור כבשים לחודשי החורף הקפואים והמושלגים וקוטשמע גדולה על הראש. את האוכל היה מקבל כמובן מהמטבח המשפחתי, וכן שתי חבילות טבק לשבוע לפיטום המקטרת וסכום כסף כמקובל וכנהוג במדינה.

היה מובן מאליו ש"גאזדא-פענהעס" היה האיש הנאמן עליו ביותר ואצלו החזיק את החסכונות שחסך במשך השנים. הוא היה שונה מיתר בני הבית במלבושו הגויי, באי שמירת שבת ובהליכתו לכנסיה הכפרית כל יום ראשון כדי להשתתף בתפילה עם שאר האיכרים. מלבד זאת, היה כאחד מבני המשפחה, בן בית ממש. הוא לא ידע קרא וכתב ואיש לא זכר אם ביקר אי פעם בבית ספר. הוא בעצמו לא ידע את גילו במדויק. אף פעם לא נזקק לשום תעודה ממשלתית. כל זמן שהסוס הקטן סחב את הגוף המצומק של ואסיליקע, הכל הלך למישרים.

בחורף של שנת 1942, חלה ואסיליקע. פנחס הביא את הרופא הכפרי והלה נתן לו מרשם לתרופה. בנות פנחס אקה, שושה, מאטל ורייזע השתדלו להקל על שיעולו החזק. בחדר שעל יד המטבח סידרו לו משכב חם עד יעבור זעם, יבריא ויחזור לאיתנו ולעלייתו. השקו אותו בחלב חם שזה עתה נחלב, תרופה בדוקה נגד שיעול, בישלו לו מאמליגע בשמנת, מרק עוף בתקוה שזה יעזור.

כל זה לא עזר. החלה הפשרת השלגים. מהגגות נטפו טיפות מי-שלג והאדמה קלטה את קרני השמש. צצו ראשי האגמונים הירוקים וביניהם נראה נצנוצו של כרכום החורף, וואסיליקע הלך והחוויר.

כשהאכילה כבדה עליו והשיעול גבר, קרא ר׳ פנחס לבתו מאַטל, והטיל עליה לטפל בכל ענייני ואסיליקע הגוסס. מאטל היתה נערה יפה, בת 18 זריזה ובריאה וראתה בואסיליקע מעין ״מת-מצווה״ שלא יהיו לו קוברים ר״ל. קודם כל רצה לומר לכומר שיבוא ויטפל בעניין הווידוי. ביידיש קראו לטכס הווידוי – ״סְפּוועדע״. הכומר הגיע בליווי השמש (הדיאַק), כל אחד בגלימתו המיוחדת, בכלי הקטורת והלבונה, בשני דגלים של קדושים מצויירים, ובצלב עץ גדול. למחרת הווידוי, בשעת השקיעה, נפח ואסיליקע את נשמתו.

פנחס רץ אל הרב לשאול אם מותר לשלם לכנסיה עבור חלקת הקבר ועבור כורי הקבר – שלא ייראה כנותן כסף לאחזקת הכנסייה, ו״מחזיק ידי עובדי עבודה זרה״.

כמנהג הנוצרים נקבעה ההלוויה ליום השלישי לפטירה. מחמת כבודו של ואסיליקע, לא השתמשו לגביו בביטוי ״התפגר״, כמקובל לגבי גויים, אלא ״נפטר״. השמועה שואסיליקע של פנחס מת, הגיעה לכל תושבי הכפר הנוצרים, וכל הכפריים התכוננו להלוויית המת. התעוררה בעיה שלא חשבו עליה קודם, והיא: מי יקונן עליו. האיכרים נהגו ללוות את המת בקינות מיוחדות, נשים היו מלוות את הנפטר בחרוזים והיו מבכים אותו בקריאה ובענייה – אחרי כל חרוז מאולתר של מקוננת, היתה עונה מקהלה של מלווים: ״אוי לנו ואוי לחיינו...״ מאטי בת ר׳ פנחס החליטה שהיא בעצמה תקונן עליו מכיוון שאין לו חברים בין הגויים, וידידיו הקרובים ביותר הם בנותיו של ״גאזדע-פענהעס״.

בעיה שניה שהתעוררה – האיכרים נהגו לערוך סעודת הבראה גדולה מיד אחרי הקבורה. לסעודה הזאת קראו ״פיעטרע קאַנע״. גם כאן היתה מאטל בת השמונה עשרה מוכנה ומזומנה כמאמר חז״ל: ״המתחיל במצווה אומרים לו גמור״.

מעבר לכביש היה לר׳ פנחס הוז בית נוסף ששימש כממגורה לתבואה בשעת הקציר. היתה שם אכסדרה רחבה וארובה, ולכאן היו באים האיכרים הצעירים ביום ראשון ובימי חג לשחק כדורת: פנחס סידר משטח עץ עלון, ובסוף המשטח היו מעמידים שנים-עשר פסלוני עץ חרוטים, בחמש שורות מדורגות, אותם הפילו בעזרת כדור עץ גדול. מאטל פינתה את האכסדרה של הכדורת, והעמידה שם שורה של שולחנות. במטבח שפתה סירים כשרים, מלאים בשר כבש, כרוב ממולא ותפוחי אדמה מבושלים בכרוב חמוץ, הכל כמנהג האבלים

הגויים. את אחותה שלחה לשאול קעריות וכפות עץ מדימיטרי ציצול, נכה בעל רגל העץ, שהיה מומחה לעשיית כלים מעץ הצפצפה.

הכל היה מוכן ומזומן לסעודה. על כל שולחן הכינו מספר ככרות לחם, כפות וקערות עץ. מאטל הורתה לעוזרת הבית לשמור על השולחנות מפני ארחי-פרחי לא קרואים, כלבים וחתולים וסתם אורחים בלתי רצויים מילדי האיכרים.

אלתר הנגר הכין ארון עץ מקרשים מהוקצעים, ומשני צדי ארון הקבורה – מראשותיו ומרגלותיו – קישוטים מנוסרים ביד אומן, כבארונות הקבורה של הפריצים. הכומר הגיע לחצרו של ר' פנחס בגלימתו השחורה, הרקומה בשלל צלבים בחוטי כסף וזהב ובראשי תיבות של "אותו האיש". שַׁמָשׁוֹ הדיאק עם נושא כליו, הביאו את המים ה"מקודשים". מחתת הלבונה העלתה ריח עשן חריף. איכרים עזרו לשאת את דגלי האיקונות הקדושים וצלבי העץ, וארבעה גברתנים העמיסו על כתפיהם את הנפטר. התהלוכה-הלוויה נעה לכיוון גן כנסיית הכפר, מקום הקבורה.

מאטל הצעירה עטפה את שערותיה הארוכות במטפחת אדומה פרחונית כמנהג נשות האיכרים, פילסה לעצמה דרך בתוך שורות המלווים עד שהגיעה סמוך לבר-מינן, וקינת מאטל על מות ואסיליקה החלה. ברומנית ואלוכאית חרזה חרוזים שהפליאו את כל שומעיהם.

על הסוס היתום שנשאר בלי רוכב נאמן...
והאיכרות ענו כנגדה בתאניה – "אוי לנו ואוי לחיינו".
על בגדי הקיץ ובגדי החורף שנשארו
מקופלים ואין לובש אותם – "אוי לנו ואוי לחיינו".
על המקטרת שנשארה מלאה טבק ואין
עשן יוצא ממנה... – "אוי לנו ואוי לחיינו".
על עטיני הפרות מלאי החלב ואין חולב
אותם... – "אוי לנו ואוי לחיינו".
על הרוח הנושבת בין הענפים ומחפשת
את ואסיליקע – "אוי לנו ואוי לחיינו".
על הפרי הנושר ואגלי הטל עליו ואין
מי שירים אותו – "אוי לנו ואוי לחיינו".

על הפרחים שיצוצו מתחת לשלג הנמס
ואין דורך עליהם – "אוי לנו ואוי לחיינו".
על הקוטשמע שנשארה יתומה כשהראש
בקבר – "אוי לנו ואוי לחיינו".
על הפרות הגועות והבוכות למגע היד
הרחומה שלו – "אוי לנו ואוי לחיינו".
על ואסיליקע וטוב ליבו, שהלך לקבר
ואותנו השאיר לאנחות – "אוי לנו ואוי לחיינו".

התהלוכה עם ארון המת התקרבה לחצר הכנסייה, וה"מקוננת", מאטל הוז, נסוגה מתוך הקהל (אולי כדי שלא תיכשל בקירבה יתירה לגויים, עליהם נצטוינו כידוע "שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא").

כל המלווים הגיעו לחלקת הקבר, ונושאי הארון העמידו אותו על שפת הבור. הכומר התיז מים קדושים על הארון ועל המלווים. גושי העפר האחרונים כיסו את הקבר לקול צלצול פעמוני הכנסייה.

מאטל נשמטה והלכה הביתה. היא הוציאה מהמטבח בעזרת השכנים הגויים את סירי האוכל. לאט לאט חזרו המלווים והסבו סביב השולחנות לסעודת ההבראה לזכר נשמת ואסיליקע, ירחמוהו האב הבן ורוח הקודש... האיכרים הסירו את כובעיהם מהראש, כמנהג הערלים האדוקים, עשו סימן צלב לברכה – והסעודה החלה. מאטל הסתובבה בין השולחנות העמוסים, והאיכרים השביעו את רעבונם בלעיסת בשר ובלגימת מרק תפוחי אדמה בכרוב חמוץ במצמוץ שפתיים קולני, וקינחו בכוסית יי"ש. מכיכרות הלחם הם קרעו חתיכות-חתיכות בידיים מיובלות ובצפורניים כהות מרגבי עפר, וטבלו אותם במרק המהביל. כולם שיבחו את זריזותה של מאטל בת פענהעס, את מאכליה הטעימים, ובמיוחד שבעו נחת מהקינות והנהי אחרי מיתת המת. זמן רב לא ראו לווייה כזו ולא שמעו קינות כאלה.

שנתיים לאחר מכן גורשו יהודי הכפר אל הגטו בדראגומירעטש, משם הובלו בקרונות הבקר לאושוויץ. באייר תש"ד עלו בעשן המשרפות. על ספסלי העץ, בצל חומת הכנסייה, המשיכו האיכרים הנוצרים לספר סיפורים על מלחמת העולם הראשונה, על לווייתו של ואסיליקע ועל נועם קינותיה של מאטל הוז היהודיה.

# 32

# ר׳ איציק בראש העדר (רופטולסטערפעלאר)

כשלוש שנים רצופות למדתי בכפר סטרימטערע הסמוך לשיף לאחר שנתייתמתי ו"אכלתי שם ימים", כאמור לעיל.

בימים ראשון ושני אכלתי אצל דודה רבקה ודוד משה לייב שטרן, שהיה אח של סבתי שרה'ל. ביום שלישי – אצל בן דוד של אבי, ר׳ יעקב שטינמץ. ביום רביעי אצל רבקה רוזנברג, אשת ר׳ יעקב רוזנברג שישב דרך קבע באמריקה. וביום חמישי אצל איציק הוז ואשתו מעצע, שהיו חשוכי ילדים. ביום ששי אצל הדודה חנה חייק'עס, אחות סבתא, ובשבתות התארחתי לסירוגין אצל דוד משה לייב שטרן ואצל ר׳ פנחס הוז.

בדרך כלל, כללה "אכילת-ימים" רק ארוחת צהריים דשנה. לגבי ארוחת בוקר וארוחת ערב, כל בחור ישיבה הסתדר איכשהו בעצמו. היו קונים ככר לחם ודג מלוח, תה וכוס חלב, וכך היו שוברים את הרעב.

את תפילת שחרית היינו מתפללים בבית הרב, מורנו ר׳ צבי הירש כהנא, ראש ישיבת "בית אהרן". המתמידים שבינינו היו חוזרים למקום המגורים ומתיישבים מיד ללמוד בהתלהבות. הלימוד בצוותא היה משכיח את הרעב. התקווה לאכול ארוחת צהריים דשנה אצל נותן ה"יום" עזרה להעביר את השעות תוך הרגשת שובע וסיפוק.

חברי הטוב, קרובי פייבוש שטיינמץ, היה החברותא שלי בישיבה. היינו נפגשים בבית דודה חנה, ואחיו הגדול שמעיה שהיה למדן ושקדן, עזר לנו והיה מורה-דרך ומדריך. בישיבה קראו לבחורים המבוגרים ששיננו עם תלמידים יותר צעירים "חאזער-בחור", בחור שחוזר על השעור עם חניכיו.

ביום החמישי אכלנו, שלושה בחורי ישיבה, אצל ר׳ איציק ומעצע הוז. איציק זה היה בעל בעמיו, והשתדל להראות את תמיכתו בעסקי הישיבה ובלומדי התורה. היה לו בית כפרי גדול. תרנגולות ואווזים טיילו בחצר הרחבה. סוסים,

פרות ושוורים היו קשורים באורווה וברפת. במכלאה שמאחורי הגן היה עדר צאן גדול וכוורות דבורים. בחדרים היה ריח חריף של גבינות עזים וצמר כבשים; איכרים היו נכנסים ויוצאים. שיחות בשפה הרומנית היו מהדהדות תוך כדי טפיחות על השכם בגמר מקח וממכר. כדים מלאים חלב וקערות מלאות חלות דבש היו עומדים למכירה ולצריכה.

מעצע - אישה שקטה וצנועה, עטופה בשביס שחור המסתיר את שארית שערות הראש ואת סיבי שער הסנטר - תמיד קשובה למוצא פיו של בעלה. ר' איציק הוז היה בעל לב חם ועיניים מבריקות. זקן אדמוני מחודד היה מעטר את פניו; תמיד עסוק ובהול בעיסוקיו עם הקהילה ועם האיכרים הגויים.

לא היו להם ילדים. בכפר קבעו שעקרותה נתנה את סימניה בסיבי השערות שבצבצו מדי פעם בלסתה למטה. ר' איציק וזוגתו ראו בבחורי הישיבה אוכלי ה"ימים" מעין ילדים מאומצים. בסתר לבם קיוו להיבנות גם הם בזכות המצווה.

אהבתי לאכול אצל איציק כי היה משרה אווירה של ביתיות. אהב לבדח אותנו בשאלות "למדניות" כיודע וכמבין; מה לומדים ובאיזה דף עומדים. מאיזה כפר אנחנו וכמה דפי גמרא אנו יודעים כבר על פה.

הריח המיוחד של השפע בבית איציק היה ממלא את נחירינו. הכל ניתן בהרחבת הדעת ובכל הלב. באין מוקדם ומאוחר.

על השולחן הרחב היתה פרושה מפה לבנה רקומה ועליה כל טוב: טשולנט של שבת, קטניות שחומות ורכות, מעיים ממולאים מטוגנים בבשר תיש שמן. שאריות החמין היה להן טעם גן עדן. מעצע היתה מוסיפה גלידי עור אווז ותבלין בתוספת בקשה: "אכלו בחורים יקרים, שיהיה לכם לבריאות, אמן". איציק היה עומד עלינו, מביא כיכר לחם טרי ובעצמו פורס פרוסות עבות, מסרהב ומפציר לאכול ולאכול. בין לבין היתה מעצע נזכרת בסיר מרק האטריות המתחמם על התנור, מביאה אותו ודוחקת בנו לגמור את הכל: "הסתכלו במראה ותראו כמה רזים אתם... בחורים יקרים". אחרי הפסקה קצרה ואנחה עמוקה היתה מפטירה בתפילה קצרה: "הלוואי ותורתכם תביא לי ישועה ואראה בנחמתה של התורה הקדושה..." היה זה רמז וכמיהה לפרי בטן אשר משום מה נמנע ממנה. בסוף הארוחה היתה מביאה לקינוח עוגת דבש גדולה ואנחנו פרסנו פרוסות ואכלנו לשובע כדי לעשות נחת רוח למעצע על רוחב לבה הטוב.

ריח עורות שטוחים לייבוש על טבלאות של עץ מילא את החצר והתערבב בריח העדין של הדבש. מדי פעם היינו מושכים, תוך כדי לעיסת העוגה, שערה ארוכה של זנב סוס שהתערבלה בשגגה לתוך הבצק של העוגה.

מעצע ואיציק שבעו נחת מהתיאבון הבריא שלנו. בעל הבית היה מצטרף לזימון בסוף הסעודה. יצאנו במענק של שארית העוגה. בארוחת הערב זיכינו את חברינו למגורים לטעום טעם עוגת הדבש של אותה אישה חסידה מעצע.

היה זה באביב. אנשי הכפר התכוננו לטכס אסיף עדרי הצאן כדי לשלחם למרעה ביערות שבמחוז. שטחי המרעה של הכפר היו מעובדים וזרועים, ולפיכך נהגו לשכור רועי צאן גויים ועליהם משגיחים יהודים, ששמרו על כשרות החלב, הגבינות, החמאה והברינזע בתקופת המרעה בין חודשי אייר ואלול.

מזה עידן ועידנים נהגו האיכרים לקבוע יום מוסכם אשר בו יוחלט מי יעמוד ב"ראש העדר" - היינו מי יחליט על חלוקת התוצרת והרווחים לפי גודל העדר של היחידים ותנובת החלב. ביום זה היו משתדלים שהעדר יניב הרבה חלב. עשו מאמצים עצומים לחלוב ולסחוט את העטינים עד לטיפה האחרונה. חלבו אפילו את הצאן העקרות. האיכרים קראו ליום הקובע הזה "רופטול סְטערפלאָר", ברומנית ולוכאית: קריעת עטיניהן של העקָרות.

ביום חמישי אחד, אחרי הארוחה ב"יומר" אצל איציק, נכנס בעל הבית כולו טרוד ומשולהב, כיאה לחסידי קוסוב, וכדרכו בקודש מתבדח על חשבון "כלבי השמירה של הקב"ה" (כינוי לבחורי הישיבה בפי יהודי הכפר), מוציא בקבוק יי"ש ומבקש שנאחל לו שיזכה הפעם להיות "ראשון בברינזע - בראש העדר". תוך כדי כך הזמין אותנו לצאת ביום ראשון הקרוב אל העמק הרחוק מעבר לנהר לראות את טכס ההכתרה ואת ההמולה. "התורה לא תברח לכם, ולא הכל מוכרחים לספר לרב..." התבדח איציק. "בואו ותראו איך איציק הוז הז'יד יעמוד בראש עדר הצאן - יהיה זה קידוש-השם ממש..."

את חטאי אני מזכיר היום... שידלתי את חברי הטוב, פייבוש שטיינמץ שהיה יליד המקום והכיר את שבילי היערות של סטרימטערע, לבוא איתי כדי שנראה את ר׳ איציק הוז בגדולתו...

ביום ראשון לאחר תפילת שחרית, סגרנו את הגמרות והתחלנו ללכת אל מחוץ לכפר. עברנו את הנהר וטפסנו בשביל צר ותלול בין עצי פרי, אלון

ואשור, עורבים החלו לבנות את הקן על עצי הערבה לאורך הנהר. אגוזי לבנה הרכינו את ענפיהם לשלום. עצי התפוחים חנטו את פריים ואפשר היה כבר להבחין בטיב התפוחים שיניבו בעונה הזאת.

עשבים גבוהים כיסו את האפרים. איכרים עבדו בשדות ודיללו את שורות התירס. בנות האיכרים, שהביאו איתן את התינוקות, גלגלו אותם בשמיכת צמר עבה וקשרו אותם כמין ערסל תלוי על הענפים. בכיותיהם התמזגו עם ציוץ העורבים, השחרורים ומעוף הדרורים. חרגולים קפצו מאגמון לאגמון והשמיעו רעש כשל השחזת המגל. מדי פעם היתה איכרה מינקת מפסיקה את עבודתה במעדר, ניגשת אל תינוקה, חולצת שד ותוחבת את הפטמה לתוך פי התינוק שינק מהר כדי שלא תפסיד זמן יקר של עבודה. סבתא זקנה שעדיין כוחה בידיה ובמעדרה, היתה תולשת גבעול רך של פרג ותוחבת אותו לתוך פי התינוק הבכיין כדי שימצוץ את השרף. היה זה אמצעי בדוק ומנוסה אצל האיכרים הגויים להרדים את הבכיינים שלא יפריעו לעבודת השדה.

אחרי הליכה של כשעה שמענו נביחות כלבים, קול צאן וצלצול פעמונים בצווארי הפרות. הגענו למקום. נפרש לפנינו עמק רחב ידיים, כולו מכוסה פרחים ודשאים כמרבד ענק. עדרי צאן מפוזרים בגבעות מסביב, איכר איכר ועדרו. בני הכפר הגויים לבושים בבגדים צבעוניים ופניהם קורנות אושר וחגיגיות לקראת טכס קביעת "יום-הקובע" של "ראשון-בברינזע", על-פיו תתחלק כל תוצרת הגבינות בעונה זו.

מיודעינו ר' איציק ואשתו מעצע, שכניהם וקרוביהם לבושים בגדי חג, יושבים בצל עצי הלבנה והשיטה, ורועה הצאן של איציק מאסף את העדר. במרחק מה פיכה נחל מוסתר שירד מההרים והזרים מי מעיין קרים וזכים. לכל אורכו היו רועים מובילים את עדריהם להשקיה. איציק התרוצץ ממקום למקום ודאג שכל חבר יאסוף את העדר שלו לתוך המתחם שסומן לו. עוד מעט תתחיל החליבה ו"קריעת-העטינים" לקראת הכתרת ה"ראשון-לברינזע".

במרחק-מה הוציאו האיכרים כלי בישול, הביאו עצי הסקה מהיער, והבעירו מדורות. כבשים נשחטו כדי לבשל לקראת הארוחה שלאחר הטכס. באמצע העמק, בתוך בור צר, תקעו בול עץ מקולף כחמשה מטר גבהו. השאירו את צמרתו ועליה תלו ככר לחם גדולה ובתוכה חור, מעין כעך גדול מקושט בזר פרחים ובשיבולים, סמל וברכה לתנובת השדה.

האות ניתן בתקיעת קרן ארוכה בפי זקן הרועים. החלה תחרות החליבה. לתוך דְוָדים גדולים מחושקים חישוקי ברזל שניצבו בשורות, רוקנו את הכדים מלאי החלב, כל עדר בכלי המיועד לו, איציק וקרוביו עודדו את החולבים שלהם והשגיחו שהדוד יתמלא עד לגדותיו. החליבה נגמרה והחלה מדידת החלב בעזרת מקל ארוך ודקיק עם חריצים. המתח היה רב. כשהכרוז הכריז אחרי תרועת הקרן "איציק הוז הוא השנה ה'ראשון-בברינזה'", נשמעה שאגת שמחה שבקעה והדהדה מהעמק להר ומשם עד לכפר. עיני איציק זלגו דמעות התרגשות.

משפחות האיכרים התאספו בקבוצות לאכול את הארוחה החגיגית. ר׳ איציק ואורחיו היהודים נטלו ידיים ואכלו את המאכלים הכשרים שהביאו מהבית. איציק הוציא בקבוקי יי"ש וכיבד גם את חבריו הגויים בכוסות "לחיים".

אחרי הארוחה והמנוחה קבעו בעלי העדרים מי יהיו הרועים שיובילו את העדר המשותף, מי ישגיח על החליבה וחיבוץ הגבינות, הברינזה והאורדה, ומי יהיה המוביל ושוב נשמעה השאגה – "איציק יהיה ראש המוביל".

לפי מסורת הרועים, בחרו בזקן הרועים שיחתום את טכס ה"רופטול-סטערפלאר". הרועים לבשו את בגדיהם הלבנים, החולצות עם הצווארונים הרקומים בשלל צבעים וחגרו את חגורות העור רחבות השוליים ששימשו להם כארנק וכתרמיל, סכיניהם תחובים בתוכן. על כתפיהם תלו חצוצרות קרן חלולות ועל ראשם חבשו כובע רועים עגול, מקושט במסמרים מיוחדים. הכובע היה משמש גם ככלי השקיה, לתוכו היו הרועים חולבים כבשה כדי להשקות טלה צמא. ברבות השנים היה הכובע הופך דמוי עור, ספוג חמאה וחלב.

כל בעל עדר לקח את הרועה ועדרו והביאם למרכז העמק. פה נתערבבו ונתמזגו כולם לעדר אחד עצום. כאן היה "מפגש ההיכרות" של הצאן והרועים, לקראת המרעה המשותף בחודשים הבאים. זקן הרועים, גוי שרירי ומוצק כבן שבעים, עמד בצל המוט המקושט שבצמרתו "ככר-הלחם" וזר הפרחים. הוא הרים את חצוצרת הקרן הארוכה, מילא את ריאותיו אויר, והשמיע קול תרועה עזה. גם יתר הרועים תחבו לפיהם את פיות הקרנות הארוכות והצטרפו למנגינת "דוינא" עצובה, מאותן הדוינות שהרועים היו מנגנים בלילות הארוכים

זרועי הכוכבים, ומביעים בהם את געגועיהם אל בתיהם הכפריים השלוים ואל נשותיהם המחכות, עד היאסף העדרים אל הכפרים בסוף הקיץ.

על פי המסורת פשט זקן הרועים את מכנסיו, תלה אותם על המוט ונשאר בתחתוניו. הוא נעצר קמעה, הביט על העדר הענק, תחב שתי אצבעות על פיו והשמיע שריקה עזה שפילחה את העמק והשדות. כל העדר החל לנוע אחריו במעגל, סביב המוט המקושט. אחרי שתי הקפות, תוך כדי מחיאות כפיים ותרועות הידד בליווי געיית הכבשים, פנה זקן הרועים אל חבריו ומסר להם את כל העדר. בעיניים של שמחה ועצב ליוו האיכרים את העדר עד שנעלם בשביל המוביל אל מרחבי המרעה, הרחק הרחק מהכפר.

ר׳ איציק וחבריו הגויים חזרו מרוצים. חברי הטוב פייביש ואני חזרנו לישיבה כגנבים בלילה בגלל ביטול תורה, ואיציק עוד הספיק להגיע לבית-הכנסת הכפרי לתפילת ״מנחה ומעריב״.

# 33

# הסערה מתקרבת

מחוז מרמורוש, על 164 הקהילות שבו, עבר שלש תנודות לפני השואה, בין שתי מלחמות העולם:

זעזוע ראשון התרחש בסוף מלחמת העולם הראשונה, עם התמוטטותה של הממלכה האוסטרו-הונגרית. לאחר מכן מ-1918 ועד ספטמבר 1940 היה האזור בשליטת רומניה וצ׳כיה, ולבסוף, מ-1940, נכבשה מרמורוש מחדש על ידי שלטונות הונגריה עד גירוש היהודים והשמדתם בשנת 1944. לאחר המלחמה חזר ונכלל בתחומי רומניה. (החלק הצ׳כי חזר לאוקראינה-גליציה).

שתי התקופות הראשונות כמעט שלא השפיעו על חיי היום-יום. האיכרים הגויים ושכניהם היהודים לא התעניינו בזעזועים הפוליטיים ובהחלפת הדגלים. השדות והבוסתנים טופלו, נחרשו ונזרעו כמימים ימימה, היהודים המשיכו לקרוא לז׳נדרמים הרומנים "נוצות". בהיותי ילד שמעתי שהסבתא אומרת: "אוי ווי צו מיר, די פעדערן זענען דאָ..." (אוי ואבוי, הז׳נדרמים כאן...), רק בכניסתם של ההונגרים ב-1940 הבינותי מדוע קוראים לז׳נדרמים "פעדערן", כלומר "נוצות" — על שם כובע הנוצות שחבשו.

ניתן לומר שעד אמצע שנות השלושים לא הרגישו היהודים בכפרים את האנטישמיות. האיכר הרומני לא ידע בדיוק היכן נגמר הפטריוטיזם ההונגרי ואיפה מתחילה הקנאות הרומנית. בשל בדידותו של המחוז, ובשל ריחוקו ממרכזי תעשייה, נהנו התושבים מתקופות של שקט כלשהו.

יחסי השכנות בין היהודים לבין הגויים לא נתערערו והחיים זרמו להם באפיקם הטבעי. שתי האוכלוסיות שאבו את המים מאותו הנהר, ושתיהן היו צריכות זו לזו. הגוי לא ראה ביהודי את ה"סוחר העשיר", מוצץ הדם, החי על חשבון "אדוני הארץ". ילדי החדר שהלכו לבית הספר הממשלתי, העלו

את רמת הלימודים. הילד היהודי היה דוגמא לחריצות והרב היה סמל ליושר ולהגינות גם בעיני הגויים.

משנת 1937 עם עלייתן של המפלגות האנטישמיות ברומניה לשלטון בראשותם של קוזה וגוֹגה, התחילה התסיסה האנטישמית. פה ושם היו סטודנטים. בניהם של איכרים שלמדו בערים הגדולות ושם ספגו אל קרבם מהתיאוריות על "טיבם של היהודים הרמאים...".

בשיף היה גוי עשיר, בעל אחוזות. שמו היה מיקלע. בפי היהודים הוא נקרא "מיקלע-דער-פריץ". בניו ובנותיו למדו באוניברסיטה והם היו ממקימי קבוצות שהתארגנו לפגוע ביהודים.

ב-1938 יצא לפנסיה מנהל בית הספר לוֹאָש, איש חייכן וטוב לב, ממש אוהב ישראל, ובמקומו בא מנהל חדש מרעגאט, אשר היה שונא יהודים מושבע. הוא הנהיג סדרים חדשים: להסתיר את הפאות מאחורי האוזן, לבוא לבית הספר גם בשבתות (כמובן בלי לכתוב), הוא הקפיד על ההיגוי הנכון של השפה הרומנית ולא נמנע מלהכות את הילדים היהודיים בגלל לבושם המיוחד והשפה העילגת שבפיהם.

בעיני יהודי מרמורוש ששמרו על אורח חיים דתי-חסידי מדורות – היו הגזרות הללו, שהיו לכאורה קלות ערך וילדותיות – זעזוע של ממש. מעין הקדמה ל"פתרון-הסופי". ערעור של חומה המתחיל בבקיעים פחותי ערך ובלתי נראים.

המפנה הגדול החל בשנת 1940, שני חלקי מרמורוש, הרומני והצ'כי, נכבשו על ידי הצבא ההונגרי.

בהיוודע ההסכם לבשו היהודים חג, והפטריוטים הגויים תלו דגלים חדשים עם סיסמאות בשפה ההונגרית "ברוכים הבאים" ו"יחי ההונגרי!".

שיירות-שיירות של תותחים, מכוניות ופרשים הציפו את הכבישים. היהודים שעדיין זכרו את פרנץ-יוזף המלך הטוב, השתדלו להיזכר בסיסמאות בשפה ההונגרית כמו: "יחי ההונגרי", "ברוכים הבאים" ושאר משפטי נימוסין, כדי לקבל את האורחים יורשי מלך החסד, הקיסר ירום הודו, בסבר פנים יפות.

היד הקשה הורגשה מיד. השלטונות הכריחו את היהודים להשתתף ב"מלווה מלחמה מיוחד". גביית המסים נעשתה ביד חזקה. צעירים יהודים גויסו ונלקחו לעבודות כפיה. החיילים היהודים לא לבשו מדים כי אם כובע צבאי

על הראש וסרט צהוב על הזרוע. משפחות רבות נשארו בלי מפרנס, שכן ראש המשפחה גויס לעבודות כפיה. ברוב המקומות התחתנו היהודים רק "כדת משה וישראל", ולא ראו צורך להינשא גם אצל הנוטריון. הילדים היו רשומים על שם האם כ"ממזרים", ולא היה להם שום מעמד אזרחי. היתה התרוצצות גדולה להשיג תעודת אזרח. המצוקה היתה גדולה. הסוחרים הזעירים שנדדו בכבישים ובסמטאות, נתקלו בז'נדרמים האכזריים ההונגריים, ונדרשו להציג תעודות. היו עוצרים ומכים אותם. המצב היה כלאחר ייאוש.

34

# המסך יורד

ב-15 באפריל 1944 שבת פרשת שמיני תש"ד. לאחר הפסח, הגיעה לכפר שיף קבוצה גדולה של ג'נדרמים הונגריים – ה"נוצות" הידועים לשמצה.

הופעתם הקלגסית, על כובעיהם המשונים מכוסי נוצות, שחורות ומבהיקות, מגפיהם השחורים ורוביהם המכודנים, בישרו אימה ופחד. הם עטו על הכפר כנשרים אימתניים על פגרי חיות. היהודים חזרו זה עתה מתפילת שבת, לבושים קפטנים, בגדי שבת, שטריימל לראשם וטליתות על כתפיהם.

טרם הספיקו לקדש "קידושא-רבא", והז'נדרמים בליווי לבלר המועצה נכנסו לבתים הראשונים. הפרוצדורה היתה פשוטה – רישום בני המשפחה ופקודה על פה לקחת חבילת מטלטלין, לסגור את הבית ולמסור את המפתחות לפקיד מועצת הכפר. מקום האיסוף – בית-הכנסת.

מכל הסמטאות, מהבתים ומהבקתות, החלו לצעוד אל חצר בית-הכנסת כצעד מחותנים לחתונה גדולה. הגברים בקפוטות, הנשים בשמלת שבת ושביס על הראש, וילדיהם הקטנים אוחזים ביד ההורים או בשולי השמלה. בינתיים סבב פטר המתופף, הדוור והכרוז – מסמטה לסמטה, והתוף המפורסם בידו. בלשונו הפשוטה ובתרגומו החופשי הודיע: "להווי ידוע לכל המאמינים (הנוצרים) שעליהם להופיע מיד בחצר בית-הכנסת כדי להסיע את היהודים לפלשתינה...".

זרם של עגלות רתומות לסוסים לשוורים ולפרות עם ובלי פעמונים, החל לזרום לחצר בית-הכנסת. איכרים ונשותיהם לבושים בגדי עבודה וחג, באו להסיע את שכניהם היהודיים, מי בשמחה ומי בקורטוב של עצב.

היהודים זרקו את חבילותיהם אל תוך העגלות, שבת וחול בערבוביה. הנה הגיעה בריינע אשת השוחט. צרור גדול מתחת לבית שֶׁחְיָה, לבושה שמלת שבת שחורה, רקומה בשוליה תחרה אומנותית, ובידה השניה בִּתָּה בת

הזקונים בינה, המחזיקה במטפחת צרורה את סידור "קרבן-מנחה", ירושת הסבתא פעס'ל. סידור רווי דמעות גיל וכאב של שלושה דורות.

על גשרון העץ החוצה את הנהר הופיע גם רבי שלמה-יוסל ומאחוריו אשתו פולי'ע, הרבי בבגדי השבת, חיוך מאולץ על שפתיו בשל המעמד המוזר, ועל זקנו הלבן זורמות דמעות בשל חילול שבת בפעם הראשונה בחייו. חבילה קטנה בידו, מתוכה הציצו לוח ה"אלף-בית" השחור, וה"מחווה" – הטייטל.

בזה אחר זה באים כולם, איש ואשתו וילדיהם הקטנים, הסבים והסבתות על צרורותיהם ומשענותיהם. חצר בית-הכנסת מתמלא ערמות של מטלטלין ועל ידם בעליהם וילדיהם.

ובתוך בית-הכנסת רעש והמולה, אין יֹודעים מה לעשות. מחכים להוראה מ"כובעי-הנוצות". גבאי בית הכנסת החליטו להשאיר את כל ספרי הקודש במקום ולהפקידם בידי שומר ישראל עד יעבור זעם. כל הסמטאות מלאו עגלות. האיכרים נדחקו לזכות ב"מצוות הוצאת-אורחים" מהכפר.

ר' משה רזיאל'ס, מוכר הספרים ורודף המצוות, הסתובב בלהט חסידי. גרביים מציצות מתחת לקפטן המשי. זקנו האדמדם מתבדר ברוח, כשמדי פעם מתגלגלת דמעה אל הרצפה. "שבת-קודש היום!" הוא זועק, ומאיץ בבני המשפחה וביתר השכנים להתיישב על החבילות, לפתוח את סירי האוכל, ולערוך סעודת שבת כדת וכדין, עם זמירות של שבת וברכת המזון. "יהודים! שבת היום לה'!" וכולם מצטרפים: "שבת היום לה'", היום לא תמצאוהו בשדה... "שבת היום לה'"... "איטה יקרה", הוא צועק לאשתו, "שבת היום!! את שומעת: היינט איז שַבע'ס!!"

כשתמה הסעודה, סיימו גם הז'נדרמים את איסוף המשפחות האחרונות וניתנה פקודה לצאת לדרך, לכיוון דראגומירעשט.

הילדים והזקנים הוכנסו לעגלות, והמבוגרים פסעו אט-אט בעיניים מושפלות, בפנים נפולות ומבוישות. הם החליטו ללכת ברגל על יד העגלות, שלא לחלל את השבת.

בני האיכרים שבאו לחזות מבצע "יהודים לפלשתינה", עמדו פעורי פה ולא האמינו למראה עיניהם. הם ליוו את שכניהם היהודים עד לקצה הכפר. על יד הצלוב התלוי המתינה קבוצה גדולה של שקצים ושקצות. כשהעגלה האחרונה

עברה על פניהם, הצטלבו הנוצרים כיאה למאמינים, שילבו ידיים על הכתפיים ורקדו הורה, לכבוד ישו הצלוב "מלך היהודים", לקול צלצול פעמוני הכנסייה.

35

# בגטו דראגומירעשט

ההונגרים ריכזו את מגורשי הכפרים הבאים בדראַגומירעשט. לפי סדר גיאוגרפי, מכיוון סיגט לכיוון סיטשעל: בירסאַנעף, סטרימטערע, ריזאַווליע, שיף, באָטיזע, גלאָד, פאָליען-גלאָד, סלאַטינע, אונצ׳עשט, נאַנעשט, וואַלען, קעכניע, יועד, סעלישט וסיטשעל.

כל היהודים על טפם ומטלטליהם הדלים, נדחקו לתוך בתי הכפר המארח. דראגומירעשט הפכה ל״ארץ הצבי״. ככל שדחסו נמצא מקום לכולם. גרו באורוות, ברפתות, בגרנות ובמחסני התבן והמספוא, בנוסף לבתי המגורים. רוחב ליבם של אנשי הכפר המארח לא ידע גבול. תושבי המקום צמצמו עצמם, ובכל חדר קטן שוכנו משפחות על ילדיהם וזקניהם. בגלל מחלת הטיפוס שפרצה בכמה כפרים, הגיעו תושבי שיף אחרונים, במחצית אפריל 1944.

בימים הראשונים עוד אפשר היה להסתובב בסמטאות הגטו כמעט באופן חופשי.

ראשי הקהילות והרבנים הקימו גוף, מעין ״יודנראט״, אשר פיקח על הסדר. כנראה שזה היה חלק מהמלכודת הפסיכולוגית, לתת לאנשים הרגשה ששום דבר אינו עומד לקרות.

התהלכו שמועות שעוד מעט יישלחו הגברים למחנות-עבודה. באחד הימים עברתי ממקום מגורינו בבית רופא השיניים של הכפר דראגומירעשט, הירשל שטיינמץ, אל מעבר לכביש, אל בית הרב ר׳ משה ישראל פלדמן, דמות ססגונית פטריארכלית. שמעתי שמורי ורבי, הרב צבי הירש כהן מסטרימטערע מתארח שם. עשיתי את הדרך קפנדריה, כדי שהז׳נדרמים לא יתפסו אותי. מצאתיו יושב בקצה הגזוזטרה של הבית, שקוע בש״ס ובפוסקים באותה ההתלהבות בה היה רגיל לתת את השיעורים בפני הבחורים בישיבת ״בית-אהרון״ שבסטרימטערע.

בפעם הבאה שביקרתיו, היה זה אחרי גזיזת זקנו, זוכרני איך עמד לפני איש שהכרתי את עיניו, את בגדיו, הוא הציץ בפני ואני בפניו, ולא יכולתי להיזכר מיהו. פתאום שמעתי את הקול המלטף: "חיים-ישראל, אינך מכיר אותי?" התאפקתי שלא לבכות. ראיתי את "שמשון הענק", גדול בתורה, הגאון, המתמיד הנלהב, בלי ה"מחלפות", קצוץ פאות וזקן. התביישתי שראיתיו בכך.

בדרך חזרה הצצתי לתוך מרתף אחד הבתים, ושם ראיתי את שלמה-יוסל המלמד עם אשתו פוליע, יושבים מכונסים מצומקים ומדוכאים על ערמת תבן כבשעת קריאת "איכה". אלומות האור של טרם שקיעה חדרו בעד אשנב המרתף והציתו את עיניו העצובות. פניו היו עטופות במטפחת גדולה, כדי להסתיר את חרפת גזיזת הזקן. המקום היה צר וטחוב. בנו יחידו ברל היה רחוק, דומני במחנה עבודה. תלמידיו הרבים של המלמד היו גם הם מפוזרים, בודדים ומיותמים כמוהו.

כאמור, לא היתה שמירה קפדנית בגטו. אפשר היה לראות אנשים המדלגים בין החצרות ובין הגינות מבית לבית, אפילו אחרי שניתנה פקודה שלא להיראות ברחוב אחרי השעה 11 לפני הצהריים. לא היה שום ניסיון בריחה ליערות. לא היה שום קשר עם מנהיגי יהדות הונגריה. המחוז מרמורוש היה שכוח אם בשל אופיו הכפרי, ובגלל הבדלי השקפות וההתנשאות של היושבים במרומי הכיסאות בבודפשט ובערים גדולות אחרות.

הז'נדרמים ארגנו מעין משטרה יהודית כדי לשמור על הסדר הפנימי: "זשידו-רענדאר", הם היו ממונים על ארגון קבוצות עבודה לתיקון הכביש המחבר בין קעכניע להר הביטשקוועל. לא עלה בדעת איש שתיקון הכביש הוא הכנה לצעדה מן הגטו לתחנת הרכבת של ווישאָ, לכיוון אושוויץ.

מחסור במזון לא היה. היהודים הכפריים הביאו איתם מצרכי מזון בסיסיים כגון קמח, סוכה ועוד. כשאזל המלאי, קיבלו רשות לארגן שיירות של יהודים שיחזרו אל הכפרים ויביאו מצרכי אוכל מהחנויות ומהבתים הסגורים. ה"זשידו-רענדאר" היה מלווה את השיירות. הם דאגו שכל נצרך יקבל את מזונותיו.

כאן המקום להעיר, במבט לאחור, שהזכרת ה"יודנראט" בכפרי מרמורוש אינם מעוררים שום רגשות של זעם או הרהור של חשדנות. גם בהיותם ממונים על חייהם ומזונותיהם של תושבי הגטו, הם נשארו אותם גבאי צדקה

שמחובתם לדאוג לכל איש ואיש. כך נהגו בעיירות ובכפרים בימים כתיקונם, כך נהגו בגטו, וכך גם עלו אל המוקד.

איכרי הסביבה ובעיקר נשות האיכרים, החלו להביא צרורות קמח, שמן, חלב, ביצים וירקות. כל אחד ואחד הביא ל"יהודי שלו". היו גם כאלה שחיפשו את שכניהם היהודיים לשעבר, כדי לסעוד דווקא אותם. גילוי אנושי כזה ראיתי כשבאו איכרים אל דודי הזקן בן השבעים ושש – ר' עזריאל אנשל'ס פרל. האריס שנַדוֹר ואשתו הלכו יחפים כחמש שעות, והביאו לו מכל טוב, היה נוגע ללב כשהלה התחיל להיוועץ בדודי בעניין הזריעה ועיבוד השדות לקראת העונה. האיכר הזה הועמד על רגליו בעזרת בעל האדמות "איזראילה" (עזריאל). הוא בנה לו בית על חלקת השדה, והיה אריסו הנאמן. במשך כארבעים שנה עבד בשדותיו וחילק עמו את היבול שווה בשווה.

האישה עליזקה, הורידה את השק שהביאה. הציצה על בעל האחוזה שיושב על רצפת החדר על צרורו הדל, קצוץ-זקן חיוור ותשוש, פרצה בבכי מר וליטפה את ראשי ואת ראשה של אחותי מלכה. אנחנו היינו בני המשפחה של הדוד.

36

# זקן ופיאות על קידוש השם

לא רעב, לא המועקה שבגטו, וגם לא אובדן הרכוש ועמל הדורות, לא יכלו להם לשלושת הזְקֵנִים. הגירוש מביתם החם, בית אבות אבותיהם – לא היה זה ששבר את רוחם. הגזרה של גזיזת הזקנים והפאות היא שדרסה את גאוותם והשפילה את כבודם. רמיסת צלם-אלהים היהודי על ידי שוסי הנאצים ועוזריהם – הבאישה והמאיסה את טעם חייהם בעיני עצמם וקירבה את קצם.

כאמור בשבת שלאחר הפסח של שנת תש״ד (1944), גורשו מבתיהם באין אומר ודברים. על עגלות רתומות לסוסים ולשוורים העמיסו את טפם וצרורותיהם, והובלו לעיירה המרכזית שבסביבה, יחד עם תושבי חמשה-עשר כפרים נוספים. כאן הצטופפו בבתים פנויים, במרתפים טחובים, בבקתות עץ עזובות, במחסנים ובאסמי תבואה ובכל מקום אחר שהיה פנוי. בעלי המקום חילקו איתם את משכבם ואת ביתם בסבר פנים של מכניסי-אורחים.

במצוקה ובמחסור ניסו שלושת הזקנים: ר׳ עזריאל אנשל׳ס בן השבעים ושש, ר׳ אהרון מתתיהו בן השבעים והסבא אלתר דסקל בן השמונים – להטליא איכשהו את חייהם הקרועים והשסועים. בידים רועדות ובברכיים כושלות עמדו ליד חומת בניין חייהם כדי לטייח ולסתום את סדקי המבצר שהתמוטט לפתע פתאום. בעקשנות של איכר עמדו וסידרו לעצמם ״סדר-יום״ יהודי – הנהגה, תפילה ולימוד בתוך כל הצפיפות וחיי הצער והייאוש, על אפם וחמתם של מגדפי השם ועמו.

כל ימיו חי לו דודי ר׳ עזריאל אנשל׳ס בעושר ובכבוד שירדו לו כרוכין זה בזה. חשוך בנים היה רחמנא ליצלן, ובכל זאת היו הוא, ואשתו חנצ׳ה, סבא וסבתא לכל ילדי הקהילה, אב ואם לעניים וליתומים ולנצרכי ״מתן בסתר״.

הוא עצמו לא נצרך מעולם לידי בשר ודם. בריאות ורפואה שלמה ביקש מ"רופא חולים", בעיקר בעד כלל ישראל. לפרנסה התפלל כדי שלא לשנות חס ושלום ממטבע שטבעו חכמים. מיבול שדותיו היו נהנים כל הנצרכים. בשעת ברכת המזון היה מכוון בלבו לבטל כל שמץ של הרהור ואבק גאווה של "כוחי ועוצם ידי". בגזוזטרת הבית היו מוכנים תמיד כדים מלאים חלב ושמנת, שקים וכלים מלאים חיטה ותירס, פירות וקטניות – לכל דכפין ולכל נצרך. כל מראהו והליכותיו אמרו תמיד כבוד, כיאה לפרנס הקהילה. מקום מושבו בבית-הכנסת הכפרי היה בכותל המזרח, לימין ארון-הקודש.

למחרת חג הפסח תש"ד גורש מביתו וניטל רכושו. שני ז'נדרמים הונגריים מכודני רובים וכובעי נוצות על ראשם, בלוויית שני פקידים-איכרים ממועצת הכפר, נכנסו לביתו מיד אחרי "קידושא-רבא", ובקול מצווים פקדו לו ללכת אחריהם.

יתר משפחות יהודי הכפר כבר חיכו בחצר בית-הכנסת על צרורותיהם ומשפחותיהם. ר' עזריאל הזקן לקח מיד את שקית הטלית והתפילין, סידור "בית יעקב" דעמדין, את ה"חוק" בכריכת עור באותיות מוזהבות, לבש את הקאפוטה של שבת, חבש את השטריימל, ליטף את זקנו הלבן כהולך בשליחות של מצווה, נשק את המזוזה, סגר את הדלת – ויצא. לא שאל למה ומדוע ולהיכן ולאן, וכמקבל ייסוריו מתוך אהבה, הצטרף לצאן מרעיתו והתכונן לגירוש.

ר' אהרון מתתיהו כבן שבעים, יהודי נמוך קומה וחסון גוף, מגפיים כבדים לרגליו בקיץ ובחורף. פניו הרציניות עטורות פאות וזקן צהבהב קצר וחלק, ושתי עיניים לו חייכניות וטובות.

אף הוא, כר' עזריאל, השאיר בכפר את כל רכושו ונכלא בגטו. מכל בניו ובנותיו, עשרה במספר, נמצאה איתו רק בת אחת עם בעלה ושני ילדיהם. הנשואים שבבניו ובנותיו גרו בכפרים ובעיירות שבמחוז, כל אחד עמל בכוחות עצמו ובסיעתא דשמיא, להמשיך ולשזור את שרשרת הדורות, כפי מזלו וכוחו, בניו הלא-נשואים לא הספיקו לחזור הביתה בתום ה"זמן" של הישיבה עד שנשתבשו הדרכים ונתמלאו גייסות וסכנת נפשות.

ר' אהרון מתתיהו היה תמיד בהול וטרוד. האדמות שירש מאבותיו והשדות שקיבל בנדוניה שגשגו תמיד תחת עיניו הפקוחות וידיו הברוכות. מיד אחרי

שובו הביתה מבית-הכנסת לאחר תפילת שחרית, היה פושט את הקפוטה של חול, מוריד את המגבעת ומחליפה במגבעת משומשת ומרופטת, מתיישב לאכול פת שחרית – מברך ופונה אל בני הבית שלא ישכחו להאכיל את שוכני הרפת ועופות הלול. לוקח את משענת מקל הלבנה, מנשק את המזוזה ומודיע בקול שיחזור הביתה אי"ה אחרי מנחה ומעריב. היום היה קצר והמלאכה מרובה. פה היה משגיח על החריש, שם היה מפקח על קציר התלתן, בשדה אלמוני היה ניכוש תירס ובעמק פלמוני דאג שאריסו הגוי יטפל בעידור שדות תפוחי האדמה. רץ ונחפז מיום ראשון בשבת ועד כניסתו לטבילה במקווה לכבוד שבת-קודש ושבת-מנוחה.

"מעין עולם הבא" הרגיש ר' אהרון מתתיהו בימי פסח או סוכות – תקופת "בין הזמנים", כשבניו חזרו מהישיבות וכרסם מלאה ש"ס ופוסקים. יחד עם געיית הפָרות וקרקור התרנגולות, היו בוקעים מסמטמאות הכפר ניגונים של "שקלא וטריא" מתוך גמרות פתוחות של "ש"ס וילנא", ז'יטומיר או למברג, ניגונים המעדנים את הגוף המגושם ומרוממים את הנפש מעלה מעלה.

אז היה ר' אהרון מתתיהו פושט את בגדיו הכפריים, משכיח דאגות שדה וקרקע, ומתעטף גם הוא בטליתה של תורה, כדי להתענג על הנעימה ומרטיטה של לימוד הגמרא. אט-אט היה פותח את הדלת של הטרקלין, שם ישבו הבנים הגדולים, ובחרדת קודש היה מתיישב על יד מנדל בנו הגדול, בהרגשת שותפות של "יששכר וזבולון". מדי פעם, מתוך געגועים עזים ללימוד התורה, היה נזכר ב"גירסא דינקותא", ומתפלפל גם הוא בעיונים ובדיוקים של ה"תוספות", אם כי ידוע ידע בלי שמץ של קנאה, שיפה כוחם של בנים לומדים מכוחם של אבות זוכרים.

את גזרת הגרוש קיבל ר' אהרון מתתיהו כגזרה מן השמיים שיש לקבלה בלי להרהר אחריה. גם הוא כר' עזריאל לא חשב הרבה וברגע שנכנסו הקלגסים הז'נדרמים והד מגפיהם נקשו ברצפת העץ הממורקת לכבוד שבת, ידע שהפור נפל.

**הציץ על שולחן השבת הערוך, לקח את צרור תשמישי הקדושה, כִּפתֵר את הקאפוטה, ליטף את זנבות השטריימל, הסתכל על ביתו מסביב, וכמעשה בעל בית סידר את הטעון סידור, כאילו סדרי בראשית עדיין עומדים על כנם. לפני**

שטרק את דלת העץ הכבדה ניגש אל הרפת, האכיל את הפרה וזאת ליקקה את שרוול הקפטן בגעיה.

בחצר האחורית פיזר גרגירי חיטה ותירס לתרנגולות ולאווזים, ותוך כדי הליכה ביקש משכנו הגוי שהציץ מבעד לחרכי הגדר המפרידה – "לשים עין על בעלי החיים...". נכנס לביתו, חבש את השטריימל על ראשו, ישר את הבגדים ונפרד בנשיקה מכל מזוזה ומזוזה – כחסיד הנוסע אל הרבי. בעמדו על המדרגה העליונה של הבית וצרור מטלטליו תחת בית שחיו, השפיל את עיניו אל מדרגות עץ האלון, ירד מדרגה מדרגה ושהה מעט. הנהר שלפני הבית ריצד בגווני גוונים. בועות נוצרו ובועות נתנפצו לעין השמש. גשרון העץ חיבר את שני צדי הנהר, ואבנים גדולות נזדקרו באמצעו כמבוהלות. רעש המים ונקישת גלגל טחנת-הקמח מעבר לנהר, השתיקו את הד צעדיהם של ר' אהרון מתתיהו ובני ביתו המגורשים.

לבסוף סובב את הראש ונפרד מרחוק מביתו ובלבו קינא באשתו בריינדל שזכתה למות על מיטתה בטרם פורענות.

ר' אלתר דסקל הזקן גר זה כחמש עשרה שנה אצל בתו היחידה רבקה. חתנו היה הירשל שטיינמץ, רופא השיניים של העיירה לתוכה רוכזו היהודים, מגורשי הכפרים שבסביבה.

זכה הזקן שלא נדד ממקום מגוריו אל גטו, בתו דאגה לכל מחסורו, ואילו הוא התמסר ללימוד תורה לשמה, לתקן את עולם הנפסד של שנות השחרות ולהכין את הטרקלין שלאחר "מאה ועשרים". הזקן היה מנותק מהנעשה סביבו ולא דיבר עם הדיירים החדשים שנתווספו עם הקמת הגטו. הצפיפות וההמולה שבבית לא נגעו לו, מיום ליום שקע בבדידות מאולצת ובשתיקה עמוקה, מעין תענית דיבור. מארבע לפנות בוקר ועד לכתו לישון, היה יושב בפינתו ולומד בנגלה ובנסתר.

היו לו פנים מאירות בגון של קלף, עטורות בזקן סבוך, קצר ורחב, שתלתליו אפורים ולבנים, ופאות מקורזלות שהתנופפו הלוך ושוב. מתחת לגבותיו העבות נצצו עיניו בחדווה ילדותית. לבוש היה מעיל קצר מרופט ועל ראשו ירמולקה ישנה נושנה.

מאז שנכלאו יהודי הסביבה ומילאו את הבתים – נצטמצם מקומו של הזקן, והיה נודד עם כסאו ממקום למקום. לפעמים היה מוצא ארגז שבור,

מתיישב עליו ומתבודד בפינת החצר עם הספר. לאחר מנחה ומעריב, היה אוכל את ארוחותיו, מנער את שיירי המזון ו"מקנח" בפרקי משניות לתיקון נשמות הנפטרים. בתו היתה מכינה לו מים וכלי, ומיד לאחר קריאת שמע היה נופל על משכבו ונרדם עד לקריאת הגבר.

באותן השעות העצובות של חוסר-אונים ותקווה, הייתי מתבונן בזקן המופלא הזה ובמתיקות הליכותיו. לפעמים היה כל-כך שקוע בלימודו, עד שהגיע לביטול היש. היה משקיע את ראשו בין השיטין של הגמרא או של הזוהר, ואת פניו בין דפי הספר, כדי לשאוף אל קרבו את ריח האותיות הקדושות ולעמוד על סוד המעיין החתום והקסום. עיניו היו מלטפות את השורות, וברק עיניו היה חודר לתוך האותיות ומאיר את הכוונות הנסתרות שבכל מילה וצירופה. בשעת התעלות זו, היה משמיע קולות משונים מתוך גרונו הצרוד. היה מביט נכחו, מצמיד את הספר אל כנפי טליתו המצויצת ומחייך לעצמו כתינוק החולם.

בין אלפי המגורשים והכלואים בגטו, נראו לי שלושת הזקנים כשטים על ספינה נִטְרֶפֶת, בשלווה ובגבורה, למרות הגלים הסוערים והשוצפים.

באותו יום בו פשטה השמועה שיש לקצץ את הפאות והזקנים, ירדה אימה גדולה על הגטו. קיצוץ הזָקָן שכונה ביידיש ה"צלם", כלומר "צלם א-לוקים", היה בו משום קיצוץ הנשמה.

שוטרי הגטו הלכו מבית לבית להודיע על הגזרה. בתחילה דחו את ביצוע הפקודה מיום ליום ומשעה לשעה. ר' עזריאל ור' אהרון שקעו בהרהורים נוגים, והסתכלו זה על זה. דסקל הזקן לא הפסיק ממשנתו. אוזניו הכבדות לא קלטו את המתרחש. עולמו לא נפגע. האור הבוקע מתוך ספריו, הוא אותו אור. להפך – מיום ליום הוא מאיר יותר, גובר ופורץ מתוך תשוקה ותחושה של "אין-זמן".

למחרת ההודעה על הגזרה ניגשה אליו בתו. בצעדים איטיים התקרבה אליו ונגעה בשרוולו. לרגע אחד הפסיק את זמזום הלימוד ורבקה בתו השמיעה לתוך אוזניו: "אבא! גזרה חדשה של שונאי ישראל, הז'נדרמים ציוו לגזוז את הזקן...". כשהבין את הנאמר, הפנה את ראשו כלפי מעלה, עיניו רחבו באימה, חפן את זקנו לתוך אגרופו, הציץ לתוך עיניה של הבת, סבב את ראשו אל הגמרא והליט את פניו.

באחד הערבים של תחילת חודש מאי 1944, שוב הלכו שוטרי הגטו היהודיים, בפקודת ה"יונדרט", להודיע שתהיה ביקורת מטעם המפקדה כדי להיווכח שהצו בוצע. ר' עזריאל אנשל'ס ור' אהרון מתתיהו החליטו שאני אהיה השליח – ה"תליין", כך פסק ר' אהרן. רבקה הלכה להביא את המספריים ולהכין את אביה הזקן לקראת "עקידת הזקן והפאות".

ראשון התיישב על הכסא ר' אהרן מתתיהו. כיווץ את שפתיו בין שיניו עד זוב דם. הוריד את מגבעתו והשליך אותה מתוך מחאה, על הרצפה. הירמולקה נשארה על הראש. בחדר הושלך הס. כל אנשי הבית ישובים על צרורותיהם. לקול הגזיזה והדהוד המספריים, פרצו הנשים בבכי עצור ואחריהן בכו הילדים.

קצוות שער הזקן והפאות, נשרו כענפים כרותים והתגוללו כספרי תורה קרועים בידי בוזזים. בגמר המלאכה התרומם ר' אהרון מתתיהו הזדקף בשארית כוחותיו, מחה את לחייו וחפן את פניו הערומות. בקול רועד ותקיף, כשעיניו מופנות אל ערמת השיער הגזוז, אמר: "אם אתה, ריבונו של עולם רוצה בכך – הא לך, אולי בפרצופים האלה נמצא חן בעיניך...".

ר' עזריאל ניגש אל כיסא הנגזזים כאדם העולה לגרדום. התיישב ואחז בזקנו הלבן הצח כשלג בין אצבעותיו הרועדות, כאיש הממאן להיפרד מאוצרו היקר. שתי קרני זקנו שהיו דומות לקרני הוד, רעדו כשני גדיי עזים רכים ביום קור וגשם. אבחת המספריים היתה דומה עליו כאבחת סכין השחיטה. תלתלים צחורים נפלו לרגליו הכושלות. ישב בעיניים עצומות למחצה, כקורא את "שמע", והדמעות זלגו מתוכן כשתי מחרוזות פנינים ונספגו אל תוך ערמת השער.

בגמר המלאכה שהה קמעה. שתי נשים תמכו בו, עזרו לו לקום מכיסאו והובילוהו אל פינתו. שלא במתכוון, הציץ אל פניו של שכנו ר' אהרן מתתיהו, החליק את פניו הוא, התיישב על צרור מטלטליו ומצעיו כשרוי באבל גדול, יישר את ברכיו על הרצפה ולחש בשפתיים נעות: "ה' נתן וה' לקח, יהיה שם ה' מבורך...".

אחרון הובל אל הכיסא ר' אלתר דסקל בן השמונים. בקושי רב נתרצה לבתו רבקה. סגר את הגמרא ובא, בצעדים איטיים, והתישב על הכיסא בחוסר רצון. רבקה תמכה בו מאחוריו והוא פקח עיניים גדולות ככבש הזה הנעקד. עוד

הפעם חידש את תחנוניו אל בתו שתלך אל המפקדים ההונגריים, אולי תוכל להשתדל שישאירו לו את זקנו. "ראי רבקה, ראי נא, הרי כזה זקן קצר לי...", התחנן הזקן על נפשו.

בהישמע רשרוש המספרים, הרים את עיניו הבוערות וצעק: "די!", וכל נשות הבית הנידו את ראשן כמקוננות וענו אחרי הזקן: "די, די, רבונו של עולם הלוואי והיה בזה די...". כאשר הרגיש הזקן שנתערטל מזקנו ועדיו הוסר מעליו, התרומם בבת אחת כאילו הכישו נחש. בשום פנים לא נתן לגזוז את שארית שערותיו. הסתיר את פניו בדש מעילו, כאילו בוש מהביט אל הסובבים אותו שראוהו בכך. תפס את הספר, לחץ אותו אל ליבו וברח לפינתו.

מוטלים היו על הרצפה הפאות והזקנים, שערות בשערות נגעו. מסביב דומיה ותהייה חסרת אונים. ר' עזריאל אנשל'ס קם וניגש אל המקום אשר עמד שם הכיסא, התכופף בחרדת קודש על ברכיו וליקט אל תוך חופניו את שערותיו.

חזר אל מקומו, התיישב על צרור מטלטליו שעל הרצפה, ובירר את שער הזקן לבד ואת הפאות לבדן, ישר אותן וליטף אותן, הרטיב את קצות האצבעות וסרק את קבוצת התלתלים כאם הרוחצת את ילדה. אחר כך הוציא את המטפחת האדומה, צרר אל תוכה את הזקן ואת הפאות, והידק אותה בקשר. יותר לא נפרד ממטפחתו.

יומיים לפני חיסול הגטו והעברתו לאושוויץ, נפטר על משכבו.

הובא לקבר ישראל, ועל ידו הניחו את טליתו ואת מטפחתו הקשורה והצרורה, והוא ניצח — עלה לשם ו"צלם א-לוקים" איתו.

37

# ימי דיכאון וייאוש

מיום ליום גברו העצבות ואי הוודאות. עברו כשלושה שבועות מאז נכלאנו בגטו. שוטרי הגטו קיבלו פקודה להודיע: "כל הגברים מגיל חמש עשרה ועד ששים, יתייצבו לעבודה...". הכביש בין קעכניע להר בוטשקוועל זקוק לתיקון ולשיפוץ, והעבודה הזו הוטלה על תושבי הגטו. שורות שורות של אבות ונערים צעדו אל מקום העבודה.

העצים לבלבו והאיכרים עיבדו את השדות שהוריקו כהרגלם. שרו את הדוינות באין מפריע, ואנחנו, מסומנים בטלאי הצהוב בצורת מגן דוד, מלווים בז'נדרמים-הקלגסים המאיצים בנו שלא לאבד זמן. המלאכה מרובה והזמן קצר... עלינו להכין את הדרך הכפרית שבין קעכניע לווישא.

שתי מטרות היו כנראה לעבודה זו: להחליש את כוחם הפיזי של הגברים כלואי הגטו, ובאותה עת להסיח את דעתם מהצפוי להם, להרדים אותם.

הרובים המכודנים נצנצו באור השמש, והציציות של היהודים השתרבבו ונגררו על מהמורות הכביש שהתפתל כנחש ארוך.

הנשים חיכו בחרדה לבואם של הגברים. היינו חוזרים עייפים ורצוצים מהדרך הארוכה ומהעבודה המתישה. התפללנו ביחידות בתוך הבתים הדחוסים, אכלנו את הארוחה הדלה והתכוננו ליום המחר.

גרנו בדירה אחת – דודנו האלמן ר' עזריאל אנשל'ס, אני, אחותי הקטנה מלכה, ועוד שלוש משפחות מלבד בעל הבית ר' אהרן מתתיהו ויזל האלמן, נכדתו, ובת נוספת – בתיה גנץ עם בעלה אברהם ושני ילדיה.

היתה שם משפחת פסטרנק מסילישסט שכללה אב, אם ושתי בנות צעירות, שיינדל וחווה'לה ובנם שלום ואשתו דבורה. הם התחתנו סמוך לכניסה לגטו, וכאן "חגגו את שבעת ימי המשתה" שלהם. נסיעתם מהגטו לאושוויץ היתה נסיעה לירח דבש.

לימים, שרד שלום פסטרנק בסלקציה של מנגלה. עבר ארבעה מחנות ריכוז, ונשאר בחיים. גם אשתו דבורה'לה שרדה, והם התאחדו לאחר השחרור.

סדר היום בביתנו היה כדלקמן: הצעירים יצאו לעבודה, והזקנים, הנשים והטף העבירו איכשהו את הימים הארוכים בניהול "משק-הבית", תפילה ולימוד, אמירת תהילים וציפייה לישועה. הנשים בישלו ועשו "מטעמים" מהמעט שהיה עדיין בחבילות. מדי פעם יצאו לחצר הבית להתחמם בקרני השמש, ליהנות מהימים היפים של לבלוב ופריחה של האביב. בלילות היינו שוכבים על יצועינו ומתהפכים תוך מחשבות מעוררות אימה. הילדים היו בוכים ונרדמים לקול שירי הערש של פעם. אותן המלים, אבל במנגינה עצובה יותר.

השמועות על גירוש היהודים התרבו מיום ליום. לראשי הקהילות לא היה קשר עם המרכזים. אף מנהיג לא הרים את קולו להתריע על הממשמש ובא. ייתכן שגלויית דואר אחת מיודעי דבר, ממנהיגי יהדות הונגריה, יכלה להשפיע ולהתריע. היה זה כנראה חלק מהאסון הנורא – העוורון וקוצר הראות ש"השיבו דעת חכמים אחור...", כהגדרת המדרש על ימי חורבן הבית השני...

בלילות של גשמים שדפקו בזעם על גגות העץ ורעמים שזעזעו את זגוגיות החלונות, הייתי מתעורר בפחד. שמעתי את גניחות האנשים וראיתי את דאגותיהם על מצחם חרוש הקמטים.

# 38

# היום האחרון בגטו

ביום ראשון השישה במאי, 1944 לפנות ערב, החלה הריצה. עשרות שוטרי גטו רצים בבהלה מבית לבית. גזרה חדשה: "כל הגברים מגיל אחת עשרה ועד גיל ששים — להתייצב מיד". מקום הכינוס בקצה העליון של דראגומירעשט, על יד בית הספר, אחרי הגשר. התוספת להודעה היתה: הנשארים, הזקנים הנשים והטף, יהיו מוכנים לנסיעה. עוזבים את הגטו. איש אינו אומר לאן ואיש אינו יודע להיכן. השמועות אומרות: הגברים יעבדו במחנות עבודה בחקלאות בתוך הונגריה. הנשים עם הילדים, יהיו בקרבת מקום. שוב נצחו שמועות ה"הרדמה".

התחילו לארוז כל חפץ יקר ונצרך. מלטפים את הסירים, ממשמשים את הבגדים, אורזים — ומוציאים. מה כדאי לקחת ומה להשאיר כאן? האם ניסע, או נלך רגלי? האם יהיה כוח לסחוב? דבר אחד היה ברור: את הסידור ותשמישי הקדושה בוודאי לוקחים. כמובן לא שוכחים חפיסות של נרות לשבת. הסבתות ממלמלות תפילה תוך כדי הבהלה. הן בטוחות שאמונתן התמימה תעמוד לעם ישראל בשעת צרה זו. בינתיים אורזים את ה"תחינה", הנרות והתכריכין. הלב פועם בחרדה. העיניים מביטות בבהלה. הילדים נרדמו על החבילות המוכנות והצרורות. דבורה, הכלה הטרייה שנישאה רק לפני כחודש, אורזת את השמלה החדשה. עדיין מנסה לטוות את חלום האושר עם בעלה החדש שלום. חצות הלילה עבר מזמן.

על הגשר שעל יד בית הספר, מקום הכינוס של הגברים, עמדו שורות של ז'נדרמים, פלוגות השדה של הצבא ההונגרי. כולם במדי קרב וברובים מכודנים. על ידם התאספו צעירים, בני האיכרים, ומקלות בידיהם. הם "עוזרים" כמתנדבים. כל מי שעבר את הגשר היה מקבל דחיפה, מכה או סתם בעיטה לצורך זירוז, גם הכושלים ספגו מכות: "לקום מהר ולפנות את הדרך

לנאספים!" הגיע אוטובוס עם תגבורת. ז'נדרמים הונגריים התפרסו לקבוצות קטנות כדי לזנב במאחרים. הם נשלחו למקומות הנידחים של הגטו לוודא שכל הגברים קיבלו את הפקודה. קצין הונגרי ניסה להשליט סדר בתוך הצפיפות, החושך והבהלה. הפקודה להסתדר בשורות לא צלחה. התכנית לסדר את הגברים בסדר צבאי ולהחזיקם כך עד אור הבוקר לא יצאה אל הפועל. בינתיים תפסו חיילים וז'נדרמים מצבא הונגריה עמדות ירי. הקצין, באקדח שלוף, ניסה שוב ושוב לארגן את השורות. השמיים היו זרועים כוכבים, אבל החושך הלך והעמיק. רעדנו מקור. קיווינו שיתרחש נס כלשהו ונימלט מהמלכודת שהלכה וסגרה עלינו.

המפקד ראה שאין ביכולתו להביא לסידור השורות, והחליט על שינוי. הוציא משרוקית, שרק והשמיע שאגה של חית פרא, הושלך הס והוא התחיל בנאום סרקסטי מלא שנאה: "היות שאתם היהודים המלוכלכים שונאי סדר, והיות שאין לכם אינטליגנציה לסדר ולנימוסים... על כן תישארו כאן כמו עדר, על המקום, עד אור הבוקר...", ואחר כך הוסיף: "אני, בתור איש טוב, נתתי הוראה שיכניסו אתכם לתוך בניין בית הספר ולמבנים הסמוכים, להישאר שם עד אור הבוקר. מי שיפר פקודה וינסה לעזוב את המקום – יירה מיד!!!".

39

# הדרך אל תחנת הרכבת

עם אור הבוקר החלו הז'נדרמים להוציא את הגברים והנערים מחצר בית-הספר ולסדר אותם לאורך הכביש המוביל אל קעכניע. תוך כדי התארגנות הגיעו שני קצינים. האחד איש גסטפו והשני הונגרי. איש הגסטאפו היה המפקד. והמוציאים לפועל – הז'נדרמים והחיילים מצבא הונגריה.

בינתיים החלו להגיע הנשים הזקנים והטף שנשארו בבית, כשהם נושאים חבילות של כרים וכסתות, תרמילי גב, סלים וסתם צרורות. אימהות החזיקו תינוקות על ידיהן, וסבתות החזיקו בידי הנכדים.

ניתנה פקודה לשורות הגברים לצאת לדרך, לכביש המוביל אל הר בוטשקיועל. המסע התחיל. עייפים ותשושים מהלילה הארוך, רעבים וצמאים בראש מושפל ובצעדים כושלים, צעדנו בדרך אל הכפר קעכניע, מלווים בז'נדרמים משני צדי הדרך שהאיצו בצועדים.

איכרים עמדו והסתכלו במראה הגדול הזה, מי בעיניים של שמחה ומי בתימהון עצור. הזרם האנושי הזה, במעילים שחורים ובמגן דוד צהוב זורח, התפתל וזז כגלי-ים. הז'נדרמים במגפיהם המצוחצחים ובכידוניהם המורמים, מביטים בעיניים מזרות אימה ושנאה. מדי פעם עברה קבוצה של ז'נדרמי שדה ובידיהם מכונות ירייה.

בזמן ששיירת הגברים צעדה לכיוון קעכניע, ניתנה פקודה לאיכרים לבוא בעגלותיהם לכיוון שיירת הזקנים הנשים והטף, שהתאספה על יד מתחם בית-הספר. היתה היענות גדולה מאוד, משתי סיבות: האחת, פחד להפר פקודה של השלטון ההונגרי שהיה קפדן מאוד, סיבה שניה – מתוך רחמנות והשתאות.

היו איכרים שהכירו היטב את המגורשים, היו איתם ביחסי מסחר ושכנות טובה, ובכל זאת קיימו "מצוות גירוש היהודים". חלקם ראו בזה מצווה דתית,

בעקבות ההסתה של הכמרים. וְאוּלַי הרגישו נקיפת מצפון כלשהי. החלה נהירה של עגלות רתומות, שהתמלאו מיד בזקנים בחולים ובילדים קטנים. על יד העגלות פסעו האמהות הצעירות ואלה שכוחם היה עדיין במותניהם. גם כאן היתה השיירה מלווה בז'נדרמים חמושים ברובים ובמכונות ירייה.

בכפר קעכניע היתה מנוחה. כאן התאחדו שתי השיירות. הגברים והנערים שצעדו לחוד חיפשו את המשפחות שנפרדו מהן אמש. שברנו את הרעב, האיכרים הביאו דליי מים, ואחרי מנוחה התארגנו לעלות על הדרך המובילה מקעכניע לתחנת הרכבת אונטערווישא, דרך הר בוטשקיוועל.

דודנו הטוב ר' עזריאל פערל, החזיר את נשמתו יומיים לפני הגירוש. בלילה, אחרי גזיזת הזקן, נרדם על חבילת כרים שהיתה מונחת על הרצפה ובבוקר לא התעורר. זכה לבוא לקבר ישראל בגטו. רבים קינאו בו על כך.

ליד אחת העגלות פגשתי את אחותי הקטנה מלכה יחד עם דודתנו האלמנה פראדל וחמשת יתומיה: הבכורה חיה בת השתים-עשרה, חיים-ישראל, לייב-בער, שרה'לה וחנצ'ע בת השלוש.

גם כאן, בין העגלות, התהלכה השמועה שאנחנו נוסעים להונגריה. מכאן ועד לתחנת הרכבת היה מרחק של כשלוש שעות הליכה ברגל. היה חצות היום והשמש היתה ממש מעל ראשנו. ניתנה פקודה לזוז קדימה. הכביש נתמלא בעגלות רתומות לסוסים ולשוורים. משני צדדיו צעדו גברים ונשים מלווים בז'נדרמים חמושים. איכרים וילדיהם שעבדו בשדות הפסיקו את העבודה ובאו בריצה לראות את ה"מראה הגדול הזה" — גלות היהודים. האנשים שהתעייפו ולא יכלו לשאת את החבילות, החלו — מתוך ייאוש — לזרוק אותן. ילדי האיכרים רצו אחרי השיירה ועטו על הטרף כמו עיט על פגרים. איכרות "צנועות", עמדו עטופות במטפחות צבעוניות, משתאות למראה עיניהן, מצטלבות מדי פעם. פעמוני הכנסייה צלצלו מרחוק.

לפתע, תוך כדי הצעידה, ניתנה פקודה לעצור. שוב נחרדנו. לא ידענו איזו גזרה חדשה עומדת לנחות עלינו. והנה ניתנה הוראה לפנות את הדרך. כל האנשים נסוגו לצדדים וחיכו. ממעלה ההר דהרה עגלה רתומה לשני סוסים דוהרים. בתוכה היתה מונחת גופה מכוסה בסדין לבן. נפטר ר' לייזר האיטליאן מריזאווליע.

כבן שמונים היה, יהודי ססגוני, איכר בכל רמ"ח אבריו. בעל צדקה ומכניס אורחים. כמעט כולם הכירו אותו. בכל החתונות היה מופיע לבוש בבגדי רועים והיה שר שירי געגועים ברומנית ובהונגרית כדי לשמח חתן וכלה. זכה ונפטר בדרך. המשפחה קבלה רשות לקבור אותו בבית העלמין היהודי בקעכניע, הכפר הקרוב ביותר לשיירה. כך הובא לקבר ישראל כשמלוויו עושים דרכם לאושוויץ.

הז'נדרמים החלו להאיץ את קצב ההליכה. השמש להטה והזיעה כיסתה את הפנים. החולצות דבקו לגוף. העלייה אל פסגת ההר, לעבר הכפר בוטשקוועל, היתה קשה. העגלות התנהלו בכבדות. בכי של תינוקות וגניחות של אמותיהם התמזגו בגעיית הטלאים שבשדות ובגבעות מסביב. גם כאן הפסיקו איכרים את עבודתם ובאו לראות את השיירה המוזרה המכסה את כל הכביש מקעכניע ועד ההר. הגברים בבגדיהם השחורים, והנשים בשמלות הקיץ, מי בנעליים, מי במגפיים ומי יחף. כל הדרך מכוסה בקפטנים שחורים, בכובעי סאמט, בחולצות לבנות ובשרוולים שרוכים. ציציות צהובות התבדרו ברוח האביב של חודש מאי. מטפחות צבעוניות לראשי הנשים. מרחוק נראתה השיירה כנחיל נמלים שחורות הפורש מקן-האם.

היהודים הכפריים הכירו את ההר הזה. "בוטשקיוועלער-בארג" תפס מקום חשוב בנוף חיינו. דרכו היו נוסעים לשוק השבועי שבעיר ווישא. על ההר הזה נשמעו זמירותיהם של בחורי הישיבה שנסעו אל הישיבה של ר' מנדלי הגר מאויבערווישא. עדיין הדהדו הקולות העליזים של אז "וטהר ליבנו...", "אשרינו מה טוב חלקנו...", כאן, במעלה ההר היה ר' יוסילי העגלון מאיץ בסוסה החומה שלו, והיה לוחש לה למשוך באמונה את העגלה, שלא תגרום לבחורי הישיבה ביטול תורה חס ושלום...

דרך ההר הזה היו נוסעים הכפריים היהודיים אל הרבי מוויז'ניץ ואל הרבי מספינקה. כאן היו דוחפים את העגלה משום צער בעלי חיים. על ההר הזה התפללו מנחה ומעריב, ועליו היו מעבירים את עדרי הצאן והבקר לשווקים של ווישא ובארשע.

מרחוק נראה עדר צאן הרועה בעמק מכוסה דשאים רעננים. מעיין מים מפכה. בנות איכרים וחבריהן רוקדים אחרי שהשקו את הצאן. עוד מעט תבוא השמש והם ילכו הביתה לבקתה שבכפר באין מפריע.

40

# שקיעת החמה – "נעילה"

השמש, שהציקה לנו שעות ארוכות, פנתה אט אט מערבה. קרניה האחרונות מציצות עלינו ורומזות שעליה להיפרד. הסתלקותה האיטית היתה מעין רמז לבקשת סליחה מאיתנו. עברנו את הכפר בוטשקיוועל שכבר נתרוקן מיהודים, שהסתפחו לגטו ווישא. נערי הגויים הכניסו את עדריהם למכלאות, ואת הפרות לרפתות ללינת הלילה. האיכרים חלבו, ובנות האיכרים הבעירו את התנורים לקראת ארוחת הערב, ולמנוחת הליל.

אנחנו צעדנו ברגליים עייפות וכושלות והם היו מלאי התפעלות. טרם ראו כל כך הרבה יהודים.

מרחוק ראינו את פסי הרכבת והתחנה הקטנה של הכפר אונטער-ווישא. עשרות קרונות-בקר עמדו על המסילה ובראשם הקטר שפלט עשן סמיך. דלתות ההזזה עמדו פעורות פה, מוכנות לבלוע אותנו אל קרבן.

הז'נדרמים תפסו עמדות בשבילים כשרוביהם בידיהם, מוכנים לירי. ז'נדרמי השדה התפרסו מצויידים במכונות הירייה שלהם. העגלות על נוסעיהם נעצרו. ניתנה פקודה להשאיר את החבילות הגדולות בעגלות על-יד הקרונות. "לקחת בגדים מעטים ואוכל!" השוטרים החלו לדחוף ולדרוס, להאיץ ולדחוק את העומדים בקרבת הקרונות. צעקות ובכי קרעו את השמיים האפורים. ילדים צעקו אל אמותיהם. דודתי, האלמנה פריידל, חיפשה שני ילדים שנעלמו בהמולה הגדולה. נדחפה לקרון עם שלושה ילדים, וסגרו עליה מבחוץ. אחותי מלכה ואני אחזנו זה בזו. עוד הספקתי לתת יד לדסקל הזקן, שהיה איתנו בגטו, ושבגורלי נפל התפקיד לגזוז את זקנו בתוך שאר הזקנים שבבית. בתו רבקה, חתנו הירשל, ונכדתו שרה'לה, היו איתנו בקרון. דסקל הזקן, שלא פסק מלימודו בגטו, שמר על בקבוק מים שיהיה לו לנטילת ידיים לתפילה.

כל קרון שהתמלא, דלתותיו הוזזו בחריקה אימתנית, נסגרו ונחתמו מבחוץ.

החושך ירד. דרך חרכי החלון הקטן חדר אור קלוש מהשמיים זרועי הכוכבים. היה דחוס ולא היה מקום אפילו לשבת. בדרך כלשהי נדחקנו אחד ליד השני. נשמנו לרווחה אחרי המסע המפרך. היינו עייפים ורעבים ונרדמנו, הילדים הקטנים בכו בלי הרף. השפתיים יבשו מהשמש ומהצמא. מים לא היו. אנשים מעטים הביאו איתם כלים ומים. דרך הסדקים של דלתות ההזזה והחלון שהיה מוגף, חדר אוויר קריר שהשיב את הנפש. מדי פעם נשמעו יריות שפילחו את הלילה השקט.

כשהקטר החל לנשוף כחיה רעבה והקרונות החלו לזוז – הבינונו שאנו לכודים במלכודת אימים.

מארובת הקטר עפו רשפי גצים. בתוך הקרונות, לפותים כבתוך אגרופי רצח, מובלים כל אנשי גטו דראגומירעשט. השם יודע לאן...

יום רדף יום, ולילה רדף לילה. הילדים עשו צרכיהם בתוך בגדיהם. המבוגרים השתדלו להתאפק במשך היום, ורק בלילה, בחסות החשיכה, עשו צרכיהם בכל מקום אפשרי. הדלת היתה חתומה ונעולה ואי אפשר היה לרוקן את הכלים. לפעמים עצרה הרכבת משום-מה. דרך החרכים של החלון ודלתות ההזזה ראינו שדות שטופי שמש ופרחים, פרפרים על הפרחים, דבורים מזמזמות מסביב, ועצים מלבלבים. ראינו בארות ומעליהם הקילונות לשאיבת המים – גגונים וגלגל שאיבה מעליהן. שמענו צהלות ילדים – ואנחנו לכודים, סגורים ומסוגרים על מנעול ובריח. המבוגרים ניסו לומר דברי ניחומים, אולי בכל זאת אנחנו מובלים לעבודה, והנשים והילדים יהיו בקרבת מקום.

הרכבת דהרה, ואנחנו כמהים לקצת אוויר צח ומים, למשכב אנושי, לחילוץ העצמות ולריישור הרגליים הלכודות בדוחק שבקרון.

בקושיצע היא קאַשאָ, עצרנו. כאן היתה שעת רחמים. המלווים הזיזו את דלתות הקרון, וחיילים יהודיים שהיו מגויסים לגדודי העבודה של הצבא ההונגרי הקיפו את הקרונות והביאו דליי מים. שתינו כסוסים צמאים. מלאנו כלים ריקים. היו כאלה שמצאו את קרוביהם בין החיילים, שגם הם לא ידעו לאן פנינו מועדות. היו חילופי משמרות. אנשי ס.ס. וחיילי וורמאכט שהיו בהונגריה מאז כניסת צבא גרמניה בחודש מרס, קיבלו את הטרנספורט מידי הז'נדרמים ההונגרים.

# 41

# קרקוב

ביום הרביעי לנסיעה. אור לעשירי במאי 1944, הצצתי דרך חרך החלון וראיתי שלט מואר: "קרקוב". שעטנו בבהילות מבלי להאט או לעצור. הלב פעם בחוזקה. היתה הרגשה שהגענו לסוף המסע. הרגשנו תנועה והמולה. הרכבת החלה להאט. האמהות החלו להעיר את התינוקות המעולפים, העייפים מהנסיעה ומהטלטולים. התחלנו לחפש את הצרורות. מתחנו את הרגליים העייפות. דסקל הזקן החזיק את הטלית והתפילין, ורבקה בתו החזיקה לו את השטריימל. משום מה ביקש ממנה גם את הקפטן כי רצה להיות לבוש בבגדי שבת. "שבת היום מלמל..." ובקושי עמד על רגליו.

דודתי פראדל אספה את ילדיה שנותרו, וביקשה מאחותי שתעזור לה לצאת, ואולי עכשיו תמצא את שני ילדיה הקטנים שאבדו בדרך מהגטו אל תחנת הרכבת.

הרכבת שרקה שריקה חדה, שריקת ניצחון. הקטר נשם לרווחה כציד שלכד חיה טורפת, והיא מונחת לפניו. אנשי ס.ס. פתחו את המנעולים, הזיזו את הדלתות, ועמדנו על רציף רחב. חיילי ס.ס. בפנסי יד דלוקים סנוורו את העיניים. הם התפרצו לתוך הקרונות בשאגות פראיות – "ראוס! ראוס!" (`Raus! `Raus!) תוך כדי הכאות ודחיפות – "ראוס! אלעס הירלאַסן" (!Raus` Alles hier laßen) – "לצאת החוצה, להשאיר את הכל ולצאת!"

לתוך הקרונות נכנסו אנשים במדים מפוספסים. מספרים תפורים על החולצות ועל המכנסיים, ומשולש צהוב מעל המספר. הם חיכו לבואנו, לטרנספורט. היו אלה אנשי קבוצת העבודה – ה"קנדה-קומנדו", שטיפלו בחפצים של המובלים. הם דיברו יידיש והיו מבוהלים מאוד וחיוורים. כשאנשי ס.ס. לא היו על ידם, שאלו אותנו מאין אנחנו ומתי עזבנו את הבתים. הם דיברו בכאב ובסרקאזם. עדיין מהדהדות באוזני המלים שאמרו "אונגארישע

בהמ׳עס, יעצט קומט מען קיין אושוויץ?!״ (בהמות הונגריות עכשיו מגיעים לאושוויץ?!), והמשיכו במשפט מקוטע נוסף: ״מדוע לא תליתם את עצמכם לפני שהגעתם אל ׳ארובות-העשן׳...״, לא הבינונו מה פירוש ״ארובות העשן״. היו אלה יהודים אסירים מפולין ומסלובקיה שהגיעו לאושוויץ לפני הרבה זמן. הם שתו את כוס התרעלה כבר משנת 1942. אני זוכר שפגשנו אותם לאחר הסלקציה ומישהו שאל אותם בתמימות: ״מתי אפשר להיפגש עם המשפחות?״ ונענה: ״זיי בראָטן זיך שוין דו זעסט נישט דעם קוימן אונד דעם אויוועןן?...״ (״הם כבר נצלים, וכי אינך רואה את הארובה והתנור?...״).

בקצה הרציף חיכתה שיירה של משאיות צבאיות בפנסים דלוקים. עשרות אנשי ס.ס. עם רובים, אקדחים, מכונות ירייה וכלבי צייד כיתרו את הקרונות.

השמיים היו כבדים ואפורים. קצין ס.ס. צרח בזעף: ״גברים לחוד, נשים לחוד, רופאים ורופאי שיניים – בקבוצה נפרדת״. החלה הסלקציה: מי לימין ומי לשמאל... על המשאיות הועמסו כל הזקנים. גברים ונשים, ואמהות שהחזיקו ילדים קטנים. את הילדים זרקו כבולי עץ הסקה. קולות של ירי, אבחת מקלות ונביחת כלבים נתערבבו בבכי האימהות והילדים.

כולם יחד הובלו מהרמפה לכיוון הארובות.

כשעתיים לאחר חצות הלילה נשארנו, אחרי הסלקציה, קבוצה של גברים וקבוצה של נשים שנבחרו ונידונו לעבודה.

הובלנו על ידי אסירים ותיקים מלווים בשומרי ס.ס. אל המקלחות. כאן סיפרו אותנו מכף רגל ועד ראש. טבלנו בבריכת כלור שצרבה את ריסי העיניים והמצח. התקלחנו. לקחו מאיתנו את הבגדים האזרחיים, מלבד הנעליים, המשקפיים והחגורה. עברנו לאולם רחב ידיים. עמדנו עירומים כמו כבשים אחרי הגז. רעדנו מקור, מרעב ומצמא. קיבלנו חולצה, מעיל ומכנסיים, כובע ומנעלי עץ, וחיכינו לצאת. מרחוק ראיתי את אחותי מלכה בת השלוש-עשרה עם כמה מחברותיה, מגולחות ומבוהלות, לבושות כותנות ארוכות, כמו חולות-רוח בבית משוגעים. גם הן שפר עליהן המזל ונידונו לעבודה במחנה ריכוז. מרחוק צעקתי אליה ״נתראה בבית...״ כך אמרה לי כשנפגשנו בקפריסין בתש״ז, 1947.

בטור ארוך שירכנו רגלינו לכיוון הבלוקים של אושוויץ, שני אנשי ס.ס. וקאפו ליוו אותנו מסודרים בשורות של חמישה-חמישה. ממגדלי השמירה

הדהד קולם של השומרים, שקשוק הרובים והצחוק הלעגני. על עמודי גדרות התיל המחושמלות דלקו שורות-שורות של נורות.

קולות הילדים והאמהות נדמו. לא נשמעו יותר גניחותיהם של הסבים והסבתות. תם המסע. ארובות גבוהות ירקו עשן סמיך, והפיצו ריח של לחם שרוף וצלי אש...

42

# לזכר עולם

אני מעלה כאן דמויות נשכחות מתושבי הכפר.

### רבקה יצחק'ס

בכל שבת אחר הצהריים היתה לובשת את שמלת השבת והיתה באה אל הדודה חנה'צע לתנות צרותיה של הבת החורגת ציפר'ע (ציפורה).

### רייזע די לייבישק'ע (רייזע אשת לייביש)

גרה בשכנות לבית השוחט. אשה גבוהה מאוד, בעלת בשר, חרשת, שהיתה הולכת יחפה בחודשי הקיץ וחיוך על פניה. בעלה, ר' לייביש עליו השלום, היה מחזר על העיירות ומוכר ספרי דרוש. נפטר בנכר, ורייזע לא הסירה את שמלת אלמנותה השחורה. אהבה מאוד לעזור באפיית עוגות לחתונות ובהכנת הצלי.

כשלא קראו לה לעזרה, נעלבה והגיבה ברוגז בדרכה היא – היתה נכנסת ללול התרנגולות שלה, תופסת תרנגולת שלא מטילה, מביאה אותה אל השוחט ומכינה לעצמה "שולחן-עורך". בכפר ידעו: שכשרייזע שוחטת עוף וקונה קמח לאפיית עוגת דבש, סימן שנעלבה על שלא קראו לא לעזור, ו"להכעיס" את המחותנים, היתה מכינה "שולחן-מלכים" לעצמה.

### ביילע דוד'ס טובל

גרה בשכנות לבית-הכנסת. אשה חייכנית וטובת לב. השכירה את ביתה לרבי משה המלמד. לא ידעה קרוא וכתוב, אבל מתוך הקשבה לקול התינוקות של בית רבן, ידעה כמעט את כל ה"צאנה וראינה" בעל-פה.

## אלטע אהרונ'ס דווידוביץ

גרה על יד הבוסתן של איציק-לייב פופוביץ. ביתה הקטן היה בולט למרחוק, וחלון אחד שימש מעין "מגדלור" בשעת הדלקת נרות של שבת. בשיף אמרו: "לך והצץ אם אלטע-אהרונ'ס הדליקה כבר נרות", כך ידעו הכל שהשבת נכנסת. יחד איתה גרה בתה צירל, שהתחתנה בגיל מבוגר.

## מרים משה הירש'ס וויזל

גרה בשכנות להירש הבלן ודומני שהיו לה שלש בנות ושלושה או ארבעה בנים. הבנות עזבו את הבית כדי לעזור לפרנסת אמן. ידוע לי כי הבן הגדול וולף-לייב ויזל שרד מהשואה. האם, אחת הבנות, והבנים יעקב-ברוך ואביגדור – נספו באושוויץ.

## דודתי הצעירה פראדל אנשל'ס טובל

בעלה, אנשל טובל נפטר ב-1940 בשיף ממחלת הטיפוס והשאיר את האלמנה עם חמשה ילדיה: חי'ה, חיים ישראל, לייב בער, שרה וחנה'לע.

## אבא משה'ס ואשתו סימה

גרו על יד רבי שלמה-יוסל. אבא היה סוחר צאן, והיה לו אטליז קטן. לעת זקנותם נולדה להם בת, אלטוצ'ע (אלטע הקטנה), שלמדה בחדר אצל המלמד.

## שמעיה החייט

גר על יד לייבוש, בעלה של "רייזע די ליבושקע". ל"שמעיה דער שניידער" נשארה בת אחת שהגיעה לארץ ישראל.

## באַבעלע מנדל-שול'ס

מעבר לנהר, על יד ביתו של הכומר, היה גר הזקן מנדל-שאול'ס (ביידיש – מנדל שול'ס). בתו, באַבעלע, נישאה למרדכי טובל מריזאַווליע. מרדכי חלה ונפטר צעיר. אשתו נותרה אלמנה צעירה, מטופלת בילדים קטנים יוסף-מאיר, משה, שיינדל ואפרים. באַבעלע היתה דמות מופת לחריצות,

טובת-לב, נאמנה למשפחתה, ומסתפקת במועט. היתה מבאי ביתנו וידידתה של אמי. כשאמנו שכבה על ערש דווי, נזעקה באבעלע מעבר הנהר, וסעדה אותנו בימים הקשים. הבן אפרים שרד, והקים בית בארץ-ישראל. נמנה עם הפעילים בארגון האזכרה של גיטו דראגומירעשט. אחותו יפה-שיינדל ובעלה אברהם טובל גרים היום בארץ. שיינדל היתה בעלת תושייה. ב-1944, סמוך לגירוש לאושוויץ הצליחה לעבור את הגבול לרומניה דרך אוראַדיא עם שני ילדי מעבידיה, וכך ניצלה.

## אלתר ורחל-לאה ברקוביץ'

ר' אלתר היה גיסו של רבי שלמה-יוסל (רחל-לאה היתה אחותו). ביתם היה מול ה"תִּפלֶה" — כנסיית הכפר. לפני כניסתם של ההונגרים למחוז נפטרה רחל-לאה, והאלמן אלתר עבר לגור אצל בנו, אבא ברקוביץ', שהתגורר בסיגט. בתו של ר' אלתר, גוצה, נישאה לבן דודה ברל (בנו של המלמד ר' שלמה-יוסל).

## ר' יענקל הסופר

בשיף התגורר סופר סת"ם — ר' יעקב אַפטר. אשתו היתה אחותו של אליה-לייב וקס, ואחותה של רעכל לייזר יעקב'ס אוביץ'. דומני שמוצאו של ר' יעקב אפטר היה מבארשע. בנם הגדול אברום-מרדכי, נפטר בצעירותו, ואילו הבן הקטן, משה, היה כבן 14 כשהגיע לאושוויץ. הוא הועבר משם למחנה דורה-מיטלבאו, ועבד ב"קאַרטאָפל-מידע-קומנדו" (Kartoffel-meiten-Kommando), יחד עם בן דודו הקטן משה וקס. שניהם פונו משם לברגן-בלזן ביום טוב אחרון של פסח תש"ה (מרס 1945). השתחרר בברגן-בלזן. גם הוא הגיע לשוודיה עם החולים שקלטה ממשלת שוודיה. ב-1947 נסע לארה"ב, שם השתקע והקים משפחה.

## האלמנה שרה מלכה גלזר

מול בית-הספר הממשלתי היתה גרה האלמנה שרה-מלכה, שנשארה מטופלת בשבעה ילדים: לאה, יעקב, נחום, פריידע, פייגע, בינה ואריה. היא היתה אחותה של אשת השוחט, בריינע. לאחר פטירתה התפזרה המשפחה:

הבן הצעיר, אריה, היה בן בית אצל משפחת סאַקס, משפחת השוחט. הוא למד בישיבה, והיה מהחלוצים הדתיים, החולמים והלוחמים למען ארץ-ישראל. ניסה במהלך המלחמה להגיע לחופי הארץ ולא הצליח. בגמר המלחמה, ב-1947, הגיע כמעפיל לקפריסין, שם הקים מעין "קיבוץ שבדרך". ארגן את "בני עקיבא" במחנות ההעפלה בקפריסין, והתמסר לפעילות של "תורה ועבודה" בכל רמ"ח אבריו. עם הגיעו ארצה הצטרף לקיבוץ "טירת צבי" עם משפחתו. בנו נפל במלחמת יום-הכפורים. אריה החלוץ נטמן בקיבוץ "טירת צבי" בארץ ישראל.

## יוכבד

באחת הסמטאות הנדחות גרה יוכבד. ביתה היה על יד הסכר, על יד פיצול הנהר. קראו למקום "מאירל'ס פלעס" – הסכר של מאיר'ל. אנחנו, הילדים, אהבנו לשחות ולדוג דגים במים העמוקים שהיו שם. בשנות השלושים היגרה יוכבד למחוז אחר. מהילדים אני זוכר את מאיר יוכבד'ס, גבריאל ומנדל.

## אליה-לייב וקס

בין בית הספר הממשלתי בשיף לבין ביתו של הפריץ גענגע, עמד ביתו של ר' אליה-לייב וקס. איש חייכן, סוחר בקר ממולח ובעל הומור. בכל מצב אהב להתבדח, לצחוק ולהצחיק. היה אחיה של האשה הפעלתנית, אשת לפידות, רעכל לייזער יעקוב'ס. אליה-לייב היה גבוה, בעל הדרת פנים, עטור זקן חום רחב. בתו הגדולה, גוצה, נישאה לאברך משיף, אנשל פייג, מקעכניע. הם עזבו את שיף לעיירה אחרת. הבת השנייה, רחל, עלתה לארץ-ישראל כחלוצה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. התחתנה בנתניה עם אברהם כהן. ביתם היה פתוח לכל הניצולים שרידי השואה משיף, והיה לשם דבר בהכנסת האורחים.

בן אחר של אליה-לייב ואקס, שמחה, שרד גם הוא. כאחותו הקים בית בנתניה. בצעירותו למד בישיבת אוראַדיא-מאַרע והיה חברו לספסל בית המדרש של הרבי מויז'ניץ, ר' משה הגר. עם חיסול הגיטו, בסלקציה של אושוויץ, נשאר אליה-לייב עם שני ילדים. שלושתם נשלחו למחנה ריכוז לעבודה. בנו הגדול, אליעזר (לייזער), היה אז כבן שמונה עשרה, והקטן, משה, כבן ארבע עשרה. מאושוויץ הם נשלחו לבוכנוואלד, ומשם לדורה-מיטלבאו. האב, אליה-לייב,

נשלח לאחד המחנות המסופחים לדורה, הארצונגן או אלרייך, ושם נספה מחוסר תזונה ומהעבודה הקשה.

הבן לייזער שרד. הגיע עם הצלב האדום לשוודיה, ומשם היגר לאמריקה. היה לו קול ערב, הוא שימש שנים רבות כחזן באחת הקהילות. אחיו הקטן, משה וקס, היה במחנה דורה על לפינויו. כנראה הגיע משם לברגן-בלזן. אחרי שחרור המחנה ב-15 באפריל 1945 היה בין המשוחררים. משה'לע הקטן חלה בטיפוס ונשלח לריפוי לשוודיה. בן דודו משה אפטר הצטרף אליו לסעדו (שניהם היו כבני 15). באניה גברה מחלתו ונפח נשמתו בלב ים בין גרמניה לשוודיה. גופתו הרזה הורדה לתהומות הים. בן דודו לבדו ליוה אותו בבכי: "...אמר ה' מבשן אשיב, אשיב ממצולות ים...".

# בצל הלהבות

# 43

# בצל הלהבות

אחרי הלילה ההוא של הרמפה והסלקציה, שרכנו את רגלינו הכושלות לעבר הבלוקים, "ביתנו" החדש. דלת רחבה פערה את פיה, כלוע של חיה אימתנית. נדחסנו אל תוך הצריף בבהלה, בדחיפות, בבעיטות ובמכות, כבהמות המוכנסות למכלאות.

דרגשים בני שלש קומות עמדו מוכנים, גובה המשטח כשבעים ס"מ. השתחלנו על הקרשים הערומים ושכבנו. לאורך הצריף היתה בנויה מדרגה מלבנים חשופות, ועליה עמד "צוות הפיקוד" בשעת מסירת פקודות וגזרות.

זקן הבלוק – "הבלוקאלטעסטער" (Blockaltester), עמד בראש הפירמידה. היה לו חדר מבודד בתוך הצריף. השרת ה"שטובע-דינסט" (Stubedienst), דאג לנקיון הקיתון של הבלוקאלטעסטער, לגיהוץ בגדיו ולמאכלים האהובים עליו. לרשות זקן-הבלוק עמד "רץ" – "לאופער" (Laufer). הוא היה מעין דוור להעברת שליחויות. בעל תפקיד חשוב נוסף היה הקאפו, שהיה ממונה על המשמעת, על הוצאת האסירים למיפקדים והחזרתם.

מעל כל בעלי תפקידים אלה היה ממונה מטעם מפקדת המחנה, איש ס.ס., שהיה השליט והגוזר חיים או מוות. לשמע דשדוש מגפיו המבריקות והמצוחצחות, נעצרה הנשימה בכל הדרגשים והושלך הס. הגוזרים על חיינו, או מותנו, היו עומדים על הארובה המפולשת, ששמשה כנראה להסקה, ומשם הנחיתו את הפקודות חדשות לבקרים ולרגעים.

אנו מתודעים לפקודות הראשונות באושוויץ: "איש אינו זז לאף מקום ואינו עוזב את הדרגש בלי הוראה מהממונים!!! כאן אושוויץ, ומכאן אפשר לצאת אך ורק דרך חור הארובה...!".

בימים הראשונים לא הבינונו את פשר הדברים. פתיל חיינו היה קשור ותלוי בצל הארובות, ארובות הקרמטוריום הזקופות כלפי שמים אפורים, והפולטות

עשן ולהבות ללא הרף, להבדיל מהארובה המוצבת באמצע הבלוק ועליה פולטים הממונים פקודות תוך כדי הכאות וצריחות, בעיניים המפיצות רשפי אש שנאה.

השחר הפציע. החילונו ליישר את הברכיים. הסתכלנו אחד בשני כחיות מבוהלות הלכודות במלכודת. הבגדים החדשים המפוספסים שפשפו את העור, ובקושי שמרו על מעט החום של הגוף החלש והמורעב.

אחרי הסלקציה ההיא נותרנו מהגיטו כחמש מאות גברים. היינו בני-מזל שנידונו לחיים.

יום ששי, אחד-עשר במאי 1944. החל סדר חדש. אינך יותר בן-של-מישהו. שמך נמחק בבת אחת מספרי הלידה והחיים. אין לך יותר זכות להמצא במקום-כל-שהוא, בלי רשות מהממונים. הגוף אינו שייך לך יותר. השעות והרגעים נמדדים כאן בשעון הנצח. הזמן אינו שלך. מקומך וכתובתך מצטמצמים לשטח עליו אתה שוכב על דרגש הקרשים. אנחנו שוכבים לפי פקודה, קמים לפי פקודה ונושמים על פי רשות ופקודה. באזנינו מהדהדות המילים כדקירות חרב "כאן אושוויץ!". אין אנחנו יותר קבוצת אנשים כי אם "שייסהאופע" (Scheißhaufen) – ערימת זבל. אנחנו במעמד של "העפטלינגע" (Häftlinge) – אסירים במעמד זמני, לא מוגדר. אנו רשומים ב"ספר הבינונים" של אושוויץ – תלויים ועומדים – בין ארובת הבלוק הדוממת לבין הארובות הזקופות והפעילות. כנראה שבלחץ הטרנספורטים שהגיעו מהונגריה בתכיפות, עברנו מצל-הארובה התוססת והחיה, מהסמבטיון של אש שלא נחה כאן אף לא בשבתות – אל הצריפים, עד אשר ייחרץ גורלנו לשבט או לחסד.

הרעב הציק מאוד. לא ידענו מתי נקבל אוכל. חלמנו על פרוסת-לחם ולגימת מים.

בצעקות רצחניות בליווי פרגול או נבוט, הוצאנו כל שעה לתרגילים של "חינוך לסדר". הסיסמא היתה "אורדענונג מוז זיין..." (Ordnung muß sein) – סדר חייב להיות. יצאנו למסדר – "אַפֶּעל" (Appell).

טרם קבלנו מספרים. לקול שריקת הפקודה, הובהלנו החוצה והקאפו דוחק בנו אל המגרש כדי שנסתדר בשורות של חמישה. אחרי יישור השורות, שהיה מלווה מכות ובעיטות, החל התרגיל החיוני והחשוב ביותר בכל מחנות הריכוז והוא: "מֶצִין אַב מיצֶן אַוּף!!" (Mützen ab, Mützen auf), כלומר: כובע הורד, כובע

חבוש! עשרות ומאות פעמים חזרנו על ביצוע פקודה זו. אלה שלא הבינו מיד, הקדימו את המאוחר או שבלבלו את היוצרות, ספגו מכות רצח. יותר מאוחר זכיתי להבין את מטרת התרגיל וערכו החשוב. כאמור, אנחנו האסירים היינו בעיני הגרמנים בדרגה של תת-אדם, לעומת "האדם העליון" איש ה-ס.ס., ולכן אסור היה לאסיר לעמוד מול הממונה על הבלוק שהיה לבוש מדי צבא, כשכובעו על ראשו. כשהיה חייל איש ס.ס. פונה אל אסיר – היה על האסיר להסיר מיד את הכובע, לעמוד במקומו, לשתוק ולחכות. אם נשאל, מותר היה לו לענות. אנחנו האסירים, אבק-אדם, עפר ואפר, היינו מסתכנים בעונשים חמורים כשפנינו בכל ההכנעה אל הממונה, מבלי שנקראנו ובלי לקבל רשות לפתוח את הפה. חיילי הרייך (Reich) ראו בזה פגיעה חמורה בכבוד "האדם העליון".

היה סדר מיוחד לעשיית הצרכים. בלי חסדי הקאפו או ממונה אחר, אסור היה ללכת לבית-השימוש. המחראות היו ממוקמות בצריפים מיוחדים, בהם יצקו הגרמנים, אוהבי-הסדר, שורות-שורות של משטחי-ביטון מחוררים. על פי פקודה מלווה במשרוקית, יצא כל הבלוק אל המחראה, על פי פקודה היינו צריכים להתישב חשופי-שת על משטח החורים ולעשות את הצרכים במהירות ובחיפזון. נשמעה השריקה הבאה, שריקת-הסיום, היה עלינו להפסיק, לכפתר את המכנסיים, לרוץ החוצה ולהסתדר בחמישיות.

רע ומר היה גורלם של האסירים שלא הזדרזו ונשארו לשבת על חור המחראה. הפרגולים והנבוטים הורמו על הישבנים החשופים. הריר והצואה נמרחו על המכנסיים ועל הגוף. הסרחון היה סיבה נוספת לספוג מכות מהממונים.

בימים הראשונים סבלנו סבל רב הן מהרעב והן מהאוכל הגרוע, המרק התפל גרם לנו לכאבי בטן ולשלשולים. זמני האוכל היו אקראיים. לא היינו בטוחים אם בכלל נקבל אוכל בגלל מעמדנו הזמני הבלתי ברור. הגרמנים, אוהבי-הסדר והדייקנים, לא בזבזו ככרות לחם ומיכלי מים למרק עבור אסירים שהיו מועמדים לקרמטוריום.

התכנון המדויק והשטני היה מחושב עד לחוט השערה. אסירים שגורלם נחרץ להשרף והובלו לאולם הגז – הופשטו מבגדיהם וחיכו לתורם עירומים ורעבים. העובדה שאנחנו לבושים הפיחה בנו תקוה. בהפסקות שבין תרגילי הסדר, הליכה למחראות וחזרה, התחלתי להתודע אל שכני השוכבים על

הדרגשים. בעלי המשפחות שנפרדו מנשיהם ומילדיהם, קיוו עדיין ל"אחוד המשפחות" – כך נפוצה השמועה. טרם הבינו את המשפט שנזרק בלילה הראשון אחרי המקלחות. בתשובה לשאלה מתי יפגשו את המשפחות, הם נענו: "הן צלויות כבר...".

לפנות ערב באחד הימים הראשונים, לאחר המיפקד, הסתדרנו בתור. נתבשרנו שנקבל אוכל. מרחוק ראינו אסירים ועל כתפיהם ארגזי מרק מהביל. היו אלה ארגזי-עץ דמויי שוקת של פָּרות, ובהם מרק סמיך של תפוחי-אדמה וסלק לבן של בהמות מעורב בגרגירי גריסים. משני צדי הארגזים היו תלויים סירי לילה של ילדים, בהם יצקו לכל אסיר כחצי ליטר מרק סמיך. היינו מאוד מורעבים. כל אחד שתה מתוך הסיר את מנתו והעביר את הכלי הריק לאסיר הבא בתור. במיכלים אחרים הביאו משקה דלוח ועכור שמשום מה נקרא קפה. כל אסיר קיבל מנה קצובה בתוך ספל ובגמר השתיה העביר את הכלי לאסיר אחר.

הלילה ירד והוכנסנו לתאי הדרגשים. נרדמנו מתוך הרגשת שובע ותקוה לקראת הימים הבאים.

כעבור יומיים-שלושה התחלנו להרגיש כותיקים. הגיעו טרנספורטים חדשים. הם שוכנו בבלוקים הסמוכים. בהפסקות שבין המסדרים ניתן היה לגשת ולשמוע מה מספרים החדשים. חזר אלינו הרצון לחיות. רצינו לדעת היכן אנחנו, איפה יתר בני המשפחה. נסינו לדלות ממישהו מה מחכה לנו כאן...

# 44

# הנעליים שלי

כאמור השאירו הגרמנים ל"יחידי הסגולה", שנשארו לאחר הסלקציה הראשונה את המשקפיים, החגורה והנעליים. כל יתר הבגדים שהורדנו באולם המקלחות נשארו על ספסלי אולם הרחצה, משם נאספו על ידי קומנדו מיוחד שטפלו בחפציהם של הטרנספורטים.

היו לי נעליים טובות מתוצרת "דֶרמַטַה", פירמה ידועה בהונגריה. קניתי אותן בסיגט מהחסכונות שהיו לי לפני שעזבתי את העיר ונסעתי אל הכפר לחגוג את חג הפסח אצל דודי – עזריאל-אנשל'ס פרל. אחותי מלכה התגוררה אצלו אחרי מות ההורים. לא ידעתי אז שיהיה זה חג-הפסח האחרון שנחגוג כבני חורין.

שריקה פילחה את הבלוק. הקאפו הממונה על הבלוק, הרשה לנו לגשת אל המחראה. היתה זו שעת רצון ורחמים, ממש "ימות המשיח": יכולנו לרוץ ולעשות את הצרכים בלי ליווי ובלי פקודה. הקאפו האכזר, בעל המשולש הירוק על החזה, אסיר רוצח הנוגש והמענה לשם סיפוק יצריו הקמאיים – קנה עולמו. יכולנו לשבת על חור-הבטון הקר של בית הכסא האושוויצי בניחותא, בלי לחץ ובלי שריקת הפרגול. הרגשתי ככבש הזה שהרועה פתח את שער המכלאה, ישר לשדה התלתן הרענן. חורי המחראה העניקו לנו דקות יקרות של מנוחה ופורקן, ישוב הדעת וחילוץ עצמות.

צריף המחראות שימש מעין מקום מפגש בין מכרים וקרובים שהתגוררו בבלוקים השונים. כאן, במקום הזה, תוך כדי כיפתור המכנסיים, יכולנו לפגוש באלה שהגיעו בטרנספורטים אחרים. לפעמים הופתענו למצא מכר או ידיד שחשבנו שהלך למשרפות, יושב על חור הבטון חי וקיים.

הותיקים שבאסירים, בני לאומים שונים, באו לכאן לעשות "עסקאות" כגון: להחליף לחם בסיגריות, נעליים בשעונים, מרגרינה בטבק וכדומה. לפי הבגדים

שלבש האסיר או על פי התרמיל והצרור שהיה מופשל על כתפו, יכולת לראות את "דרגתו" — מעמדו ותפקידו.

בעלי הותק הסתובבו עם תרמיל ובו רכוש שלא יסולא בפז, כגון: סכו"ם, טבק, לחם ונייר דק לגלגול סיגריות. בדרך כלל דאגו הותיקים שתהיינה להם נעליים יפות מעור ולא נעלי עץ. היו בעלי מספרים מקועקעים על הזרוע, משולש אדום תפור על החזה ועליו מודפסת הלאומיות, סימן לותיקות ולתפקיד. מלבושים מפוספסים מבד עבה, מותאמים לגוף — העידו גם הם על מעמד מסוים.

אנו החדשים, ה"צוגענגע" (Zugänge) — היינו במעמד נחות. הפנים הנפולות, העיניים השקועות בעמקי הלסתות הרזות, הפחד והרעב — הפכו אותנו לשלדים מתנועעים בתוך בגדים לא מותאמים. מהמעילים קצרי השרוול השתפלו כפיסי הידיים, משפופרות המכנסיים נשרכו הרגליים בתוך נעלי עץ הולנדיות משופשפות עֲקֵב שעורן העליון קרוע.

היינו חסרי ישע וחסרי זכויות כל שהן, נתונים לחסדיהם של האסירים הותיקים. דמינו לאותה שיירת נמלים הנעה ונדה, רצה וזעה קדימה ואחורה, כדי ללקט שריד של פגר זבוב או גרגיר זרע להביא טרף לקן. לקול הדהוד הפרגול ולקול בעיטת המגפיים של ה-ס.ס., שריקת הקאפו או שאגת הבלוקאלטעסטער (זְקַן הבלוק) — נאספו הנמלים דמויות-אנוש אל תוך בטן הצריף עד לפקודה הבאה.

התרגלנו לסדר היום. היו הפסקות ארוכות בין מסדר למסדר. תורת "מיצן אב ומיצן אוף", שהקפיאה את דמנו בפגישה הראשונה עם איש ס.ס., הפכה לטבע שני.

הרעב עשה את שלו, חושי הטעם והריח הוקהו. חיכינו בקוצר רוח לסירי הלילה העמוקים, בעלי אזניות אנכיות, מבריקים מיציקת האמאיל לבן-כחול-ירוק. המרק של סלק הבהמות והגריסים הפך לטעים ומעודן. הדמיון שקשר בין סיר הלילה, והתינוק שישב עליו פעם, לבין ריח העשן של המשרפות — קהה. הרעב הפך את סיר הלילה לחלום סיר המרק של הבוקר. גם הקפה הדלוח קבל טעם משקה המשקיט את היובש והצמאון.

באחד הימים שוב היתה "שעת כושר" של הליכה לנוחיות שלא על פי פקודה. תרתי ממקום ישיבתי על משטח בית-השימוש אחר מישהו מהמכרים. קמתי

ויצאתי בזחיחות הדעת ובניחותא נעמדתי בפתח המחראה. ניגש אלי אסיר ותיק לא מוכר לי. זוכרני שהיה לו משולש אדום תפור על המעיל מתחת למספר הרשום ואות P או R, כלומר: אסיר פוליטי פולני או "רוסקי", רוסי.

בטבעיות ובפשטות מפליאה, בלי להרבות בדיבורים, הראה באצבע על נעליו, נעלי העץ, ועל הנעליים שלי, נעלי העור היקרות שלי מהבית. לא הוסיף הסבר או רמז אחר, הוציא חצי ככר לחם שהיווה כשתי מנות לחם אסירים והניחו בצד, על אבן חלקה בצד המחראה. לא הגבתי. בחוש של חיה-נרדפת, תפסתי ש"בעת ההיא", כעת, עלי לידום, לראות איך יפול דבר. נשענתי על פינת הבלוק של בית השימוש, והוא התחיל לחלוץ לי נעל אחת. התחלתי למלמל מעין "צידוק הדין" ב"בית החיים" של אושוויץ. גם מהרגל השניה חלץ את הנעל. הרוח ליטפה את רגלי היחפות והרגשתי כעין הקלה. מכרי הלא-מוכר בדק את הנעליים כיהודי אדוק הבוחר את האתרוג: הפך אותן מצד אל צד ובדק את אורך השרוכים החומים ועובי הסוליות. כנראה שהשכיבה על דרגשי המיטות חסרי המצעים, צפוף בין אסירים חסרי זכויות וחסרי תקוה, הקהתה את רגשותי. הרעב המציק, חוסר הוודאות של הרגע הקרוב, החיים התלויים מנגד על בלימה ומה ילד היום הבא, גרמו לי להסתכל על הכל במין אפתיה ואדישות. ואולי, בגלל אותם רגעים של "רוך", כאשר הרגשתי את לטיפת היד של חברי-לצרה כשידו לפתה את רגלי הרזה והעיפה, לטיפה אימהית – בשעת חליצת הנעליים, לכן לא היה בלבי עליו, ולהיפך – בשעת מעשה הרגשתי מעין פרידה של שמחה מנעליי היקרות, שריד הבית משם... טרום אושוויץ-בירקנאו.

את הנעליים שלי, לשעבר, הניח על יד חצי ככר הלחם, והביט בלחם במבט של רוך וחיבה. אחר כך חלץ את נעלי העץ שלו, נעל אותן לרגלי, מישש מעשה מומחה את אצבעות רגלי לראות אם אינן לחוצות בתוך "סד העץ ההולנדי" ונעל את נעלי ה"דרמטה". קשר את השרוכים בשני קשרי עניבה, צעד שלושה צעדים קדימה ואחורה מעין "עושה שלום במרומיו" של בעל תפילה אדוק, ניגב בשרוולו את האבק מנעליו-נעלי לשעבר, פסע מעדנות על משטח המחראה וחזר עד לאבן שם היה מונח חצי ככר הלחם. כל אותו זמן שתק ולא דיבר. אז לקח את הלחם והושיטו לי במין "שלום וברכה" של סוחרי יהלומים בגמר העסק. טפח לי על השכם דל הבשר ואמר: "מולודיעץ"... כלומר: גבר לענין

אתה. הביט אחורה ועיניו החמיאו לי על אומץ לבי בכיבוש היצר וויתור על הנעליים.

נפרדתי מעוד פריט ושריד מהבית, נעלי העור שלי. מהריח של רגבי הכפר שהיו דבוקים בחריצי הסוליות, בנעליים שהיו אתי בשדות של דודי עזריאל אנשל׳ס ובבוסתני הפרות. זכרון של מרחבים, בית וחמימות. חשבתי רבות על התנהגותו של אותו אסיר, שהיה מותיקי אושוויץ, בעל זכויות כמו לכל בעלי-זרוע. הרי היה יכול לגשת אלי, אסיר נמוך ורזה, נער חלש חסר הגנה, ולהוריד לי את הנעליים תמורת כמה אגרופים, כמקובל, מתוקף אותו חוק בלתי כתוב השולט ב״ממלכת״ אושוויץ. נפתלים דרכי האדם. אולי גם לשם, אל הרמפה של אושוויץ-בירקנאו הגיעו מאותם הצדיקים הנסתרים, ״הלמד-וואוניקים״, ואחדים מהם עומדים בנסיון גם כאן בצל הכבשן, מסתובבים עם חצי ככר לחם כדי לעשות מעשים טובים בתוך ממלכת הרוע המוחלט...

עם האוצר הזה התהלכתי יומיים בהרגשת עושר ואושר. שמרתי עליו מכל משמר וסכנה. עטפתי את הלחם בסמרטוט כדי ששום פרור לא יאבד ממנו בשעת האכילה. הייתי מתעורר בלילה כדי למשש את צרור החיים. תקוות הלחם, גלגול הנעליים שלי. הלחם המשומר הזה, העסיק את מחשבותי התועות, והרהורי זרמו לשם כדם הזה הממלא את העורקים ומזרים את החיים.

פיתחתי טכניקה מיוחדת, פטנט, באכילת הלחם. להחסיר כל פעם פרור מהפרוסה, להיות שבע במעט שיש ולהחזיר אותה לצרור בהרגשה שנשארה עדיין שלמה.

שעת התרוממות והתרגשות היתה כשהאסיר קבל את מנת הלחם. בשתי ידיו חיבק וליטף אותו. בינתיים התאפק שלא לאכלו עדיין. הרגשת הקלת הרעב היתה כבר מהרגע שהאסיר מישש במו ידיו את הלחם. בדחילו ורחימו תחב אותו במעבה המעיל מתחת לבית השחי ולכתף. ממקום החלוקה שהיה בדרך כלל קיתונו של השטובע-דינסט (השרת של הבלוק), זחל האסיר עם הלחם אל הדרגש. ארבו לו ״סכנות שבדרך״ — חטיפה או גניבה על ידי אסירים אלימים, על-פי-רוב לא-יהודים. מנת הלחם נשארה תמיד בטווח-העיניים והמישוש. המשפט הפותח בקיצור שולחן ערוך ״יתגבר כארי...״ כתרגול לכיבוש היצר,

הדהד באזני בעת כיבוש שרירי הפה, שלא לבלוע את מנת הלחם בבת אחת. פתחתי את הצרור וצבטתי בשתי האצבעות את אמצע פרוסת הלחם, כדי למשש את הטעם הנפלא בטרם יעלם דרך הפה.

שיטה מיוחדת וטכס מיוחד היו איך לפרוס את מנת הלחם ואיך לחלק את הפרוסה. סכינים לא היו. הגרמנים, בזהירותם הנוראה, הרחיקו מעצמם כל שמץ של סכנה מצד האסירים, וסכינים נכנסו, במובן מסויים, להגדרה של "כלי נשק", כמו שאת גופותינו וכוחנו הועידו לתעשיית המלחמה של הרייך השלישי. לכן אלתרנו ידית של כף או סתם חתיכת פח, השחזנו את הסכין המאולתרת באבן, ובעזרתה היינו חותכים את הלחם: קודם כל לפרוסות דקות, את הפרוסה לרבעים ואחר-כך את הרבעים לקוביות קטנות. היינו מלוים את הקוביה במבטים של געגועים ועשינו הפסקה בין הלעיסה לבין הבליעה כדי שכל אברי הגוף יהנו מאותו מעדן יקר, "לחם-שמים". השמענו מעין מצמוץ-שפתיים, כך נהנו גם האזניים. עשינו הכל כדי "להאריך" את מנת-הלחם, אם לא בכמות, לפחות במשך זמן האכילה.

עמדנו בפני נסיון "נתון תתן". בקהילות הנידחות ביותר והעניות ביותר, היו מוסדות של סעד וצדקה. "נתון תתן לו... פתוח תפתח את ידך לו...", היו מהיסודות החשובים בחיי הקהילה. לא פעם עמד היהודי העני בפני נסיון של קמיצת היד או פתיחתה. היה ברור שחולקים את המעט שיש עם האביון שאין לו ולא-כלום. המחזרים על הפתחים ובאי בתי התמחוי ידעו שלא ישיבו פניהם ריקם. אבל כאן, במדבר של רעב וצימאון, כשחיי כל אחד תלויים במנת המזון המצומצמת ובפרוסת הלחם הרזה, הנסיון חרג מכל דמיון והשוואה. במחנות-ריכוז יכלו רק יחידי-סגולה וענקי רוח להחליט בינם לבין עצמם – חייו של מי קודמים. שכבתי על יד יהודי מוכר ומכובד, לשעבר בעל בעמיו, תלמיד חכם ונשוא-פנים. הוא היה גומר את מנת הלחם שלו במצב של חלישות-הדעת והגוף היה מבקש בהכנעה "גמילות חסד" של כזית לחם. הרעב הציק יותר למבוגרים. הגוף שלהם דרש יותר ומצבם הדרדר מהר יותר ממצבם של הצעירים. אבות שהגורל סיבב והיו יחד עם הבן-הילד, עברו על המידה "כרחם אב על בנים" ובקשו מילדם הצעיר שארית מחתיכת הלחם שהחביא, והילד היה צריך לסרב. שמעתי נער אומר לאביו: "אבא היקר, גם אני

צריך לחיות...". הייתי מאושר שאבי ז"ל נפטר ונטמן בקבר ישראל ולא הגיע לאושוויץ ולא ראיתיו בכך.

למחרת עסקת "נעלי הדרמטה" — לחם עבור נעליים — פגשתי את חברי וקרובי פייבוש שטינמץ מסטרימטערע, חברי לספסל בית-המדרש בישיבת "בית אהרן" אצל הרב צבי הירש כהן הי"ד. הוא נכנס למחראה ואני יצאתי. חיכיתי לו ונתתי לו פרוסה מהאוצר שלי, וממנה נתן לאביו ר' יעקב כמה נגיסות. עיניהם אורו לזמן מה. צמד המילים "אסירי תודה" קבלו משמעות מזעזעת בממלכת הרשע "אושוויץ".

יום רדף יום והשעות נתמשכו בזחילה איטית. היינו שוכבים על הדרגשים שקראנו להם "פריטשים". איני יודע מה הוא מקור המלה. כנראה שהטרנספורטים ההונגרים אימצו אותה, מעין שם "חיבה" לאצטבאות של שלדי המוזלמנים במחנות. הייתי שוכב בוהה ומקשיב לחריקתם של הקרשים ולאנחתם של השוכבים עליהם כשהיו מנסים להתהפך מצד אל צד. היינו כבר מאומנים ומוכנים למיסדרים. הצעקה של הקאפו "ראוס!", "כל ערימת הזבל — החוצה", "די שייסהאופע-ראוס!!" החרידה והרעידה אותנו ומיד רצנו ל"אפעל-פלאץ" (appellplatz). תורת ה"מיצן אפ ומיצן אוף" הפכה חלק מישותנו ומגופנו. בתוך השורות היינו מתפללים בלחש ובזהירות מבלי שהממונים עלינו ירגישו. השתדלנו שצלם-האנוש-היהודי לא יטושטש כליל. הזימזום של אמירת קדיש או קדושה בתוך האפלה והדממה, הפיח בנו זיק של תקוה וישועה, הדליק ניצוץ של אור בתוך העיניים הכבויות של הדמויות המעונות.

הפריטשים הפכו לחלק מהווי החיים. שוכבי הקומות העליונות פיתחו תכונות של זוחלים כדי להשתחל בחפזון ולהחביא את הגוף הרזה מפני חמת הפרגול של הקאפו. התאמצנו שהראש יזחל קדימה ויגרור אחריו את הרגליים במהירות. נצמדנו אחד אל השני ככבשים המריחים את הזאב הטורף. חריקת דלת הבלוק היתה סימן שהסכנה המיידית עברה. ה-ס.ס. עזב והלך לדרכו.

הייתי מדמיין את הקרשים שמעלי כעדים אילמים. הסיקוסים דמויי העיניים היו קורצים לנו כאילו גם הם בסוד העינויים, כאילו הם מתאמצים לספר את תלאותיהם של רבבות המוזלמנים וגניחתם האחרונה לפני שהובלו אל המוקד.

באחד המיפקדים, עבר אחד הקאפואים על יד הקבוצה שלנו. ניכר היה עליו שהוא מותיקי המקום. משולש ירוק על חזהו, גרמני לפי האות שעל המשולש. עיניו ברקו רִשְׁפֵּי שנאה לכל עבר. ביד ימינו לפת חופן של רצועות תפילין שחורות והבתים של התפילין של יד ושל ראש מתנדנדים כנידונים על עמוד התליה.

בצרור התפילין היכה כל אסיר שנקלע בדרכו תוך כדי גידופים וקללות. הגידוף הזה הזכיר לי את האגדה שקראנו תמיד בתשעה באב על חורבן בית המקדש. האגדה מספרת: כשטיטוס הרשע נכנס לקדשי הקדשים וראה את הפרכת המכסה את ארון העדות, שלף את חרבו, דקר את הפרכת וצעק. "היכן א-לוקיכם? — יבא וילחם כנגדי!", והאגדה מסיימת: פתאום בצבצו טיפות דם מפרכת הקדש... כדי להטעות את הרשע...

לילות רבים הייתי מתעורר שטוף זיעה. בחלום הבלהות שחזר ונשנה ראיתי ערימות של קרביים נשפכים מכרסות קרועות ושסועות ותפילין קשורות אליהם. כל יהודי הגיטו נמצאים על ה"אפעל-פלאץ", והקאפו כורך את רצועות התפילין סביב צווארנו..

בתוך שורות האסירים היו דמויות מוכרות כגון רבנים, עסקנים ומנהיגי קהילות אחרים. בטרנספורט שהגיע אחרינו מסיגט, שרד אחד מבניו של האדמו"ר מקרצ'ניף ר' אלעזר וולף רוזנבאום. הוא היה מקובל על בני הישיבה בסיגט שהקדיחו את תבשילם ויצאו ל"תרבות רעה", נהו אחרי תורת הקומוניזם, בעטו במסורת וייסדו "מועדון לספרות" — מסוה שהסתיר מההורים ומהשלטונות את האמת.

היה אתנו גם הרב של העיירה סטרימטערע, שיסד ישיבה בשם "בית אהרן", בה למדתי כשלוש שנים רצופות אחרי שנתיתמתי מהורי. הרב היה איש צעיר בשנות הארבעים שלו, עילוי ותלמיד חכם. ראיתי אותו בגיטו אחרי גֵז הזקנים ולא הכרתיו. רק פניו החיורות ותָוֵי מצחו העדינים העידו על צערו העמוק. כשראה אותי במבוכתי, שאיני מסוגל לזהותו, ניגש אלי, ליטף אותי בעיניו העמוקות ובקולו האבהי אמר: "חיים-ישראל תלמידי, אינך מכיר אותי?...". הפניתי את ראשי אז, שלא אראה אותו בְעָניוֹ, במערומי פניו הבהירים. לכאן, לאושוויץ הגיע עם אשתו וששת ילדיהם. רק בנו בן השלוש עשרה או הארבע עשרה זנוויל, שרד. בשעת המיפקד היינו נצמדים זה לזה כדי

לחמם את הגב וכדי למלל את התפילות בעמידה, תוך שמירה על השורות של חמישה-חמישה.

בסוף מאי הגיעו הרבה משלוחים עם יהודי קרפטורוס. הצריפים נתמלאו. הדרגשים כרעו תחת עומס האסירים שחיכו לגורלם. אנשי מונקטש, חוסט, וולובה והכפרים שבסביבה, אנשי אונגוור וברגסאס — גם הם הצטרפו לאותו "קן-נמלים טורפות" של אושוויץ-בירקנאו. השורות התארכו.

התרגלנו לקול מצעדן של נעלי-העץ בהיגררן ממשטחי הדרגשים אל המחראות, ומשם אל מגרש המיפקדים, מלווים צעקות ומכות. המשכב המעורטל מכל רכות וחמימות, קבל לתוך זרועותיו השטוחות את האסירים, שנפלו עייפים ויגעים בסוף היום. המוח היה עסוק בדבר אחד — איך להתגבר על הרעב. להגיע אל ארגז המרק — בְּלִיל של מים טפלים ובהם חתיכות תפוחי אדמה וסלק לבן, לִזְכּוֹת ללקק את שאריות הגריסים שדבקו לשולי סירי הלילה מהם אכלנו את המרק ושתינו את הקפה הדלוח והעכור. חלמנו על הבוקר שיפציע כדי שנקבל את מנת הלחם, תערובת של נסורת וקמח וקש טחון — אותו "לחם שמימי" בו טעמנו טעם גן עדן.

עם רדת הלילה התכרבלנו על הדרגשים בלי לפשוט את הבגדים. שפר גורלם של אלה שקיבלו מעילים או חולצות עם שרוולים ארוכים, כך יכלו לחמם את כפות הידים, בלי להצמד אל הגוף של השכן כדי לזכות במעט החום הדל שנפלט מהגוף הרזה.

אחרי כבוי האורות, השתלטה ממלכת הלילה והפחד על האסירים. הנורה היחידה שהפיצה אור קלוש בפתח הקיתון של משרת הבלוק, ריצדה והבהבה על גופות "המתים-החיים" כנר זכרון בבית החיים. בקיתון של הבלוקאלטעסטער עסקו משרתי הקאפו בהכנת ארוחת הערב ממצרכים שנגזלו בשעת חלוקתם בבקר ובערב. מעבר לגדרות התיל המחושמלת, נצנצו זיקוקים של מתח החשמל. שומרי ה-ס.ס. צעדו בתוך מגדלי השמירה הלוך וחזור כדי לחמם את רגליהם בתוך מגפי העור. שמענו את שקשוק גלגלי הרכבת בדומיית הלילה. הקרונות פלטו את המובלים. רעש והמולה של הצועדים "ימינה או שמאלה", פלחו את האפלה. ארובות העשן נשפו את הלהבות אל על והגיצים התפזרו על גגות הבלוקים. ממלכת העשן פרשה את מצודתה.

השחר הפציע והבלוק התעורר. לקול צריחותיו של הקאפו "ראוס! להסתדר – אפעל!" רצנו החוצה. ריח של צלי מילא את הנחיריים עם עגמומית הבקר. סוף מאי 1944. המורעבים התמימים עדיין מריחים ריח של לחם שרוף...

45

# קרן האור

עמדנו בשורות מוכנים לבקרת הממונים. הרגשנו שישנה תכונה לא שגרתית. לחייל ה-ס.ס. הממונה על הבלוק הצטרפו אנשי ס.ס. בעלי דרגה. יחד אתם הגיע אל המיפקד קצין בדרגת קפיטן מה"לופטוואפע" (Luftwaffe) והסתודד עם קציני ה-ס.ס. – ידענו שיש הבדל בין יחידות הצבא כגון הווערמאכט (Wehrmacht) והלופטוואפע לבין פלוגות "גולגלות המוות" של הס.ס., שעסקו בהשמדת יהודים במישרין.

הושלך הס. איש לא נע ולא זע. מחכים לפקודה. הבלוקאלטעסטער הכריז: מפקדת המחנה מארגנת טרנספורט של אסירים בעלי מקצוע: נגרים, חייטים, סנדלרים, מסגרים ופחחים, לעבודה במחנה אחר. כל בעלי המקצוע "אוסטרעטען" (austreten), לצעוד קדימה, לצאת מהשורות ולהסתדר בצד ימין. שוב התעורר האינסטינקט החייתי שבאדם, חוש ההישרדות התעורר בי, כמו באותו לילה כשהגענו מהגיטו אל הרמפה ועמדתי בפני אותו קצין ס.ס., שאחר-כך נודע לנו ששמו מנגלה, וצעקתי לו במין בטחון משכנע "אני נגר...", ונשלחתי לצד של הנידונים לחיים.

הרגשתי שזאת הזדמנות לצאת מעמק הבכא – אושוויץ. החלטתי להרים את היד, אולי אצליח להכנס לרשימת בעלי מלאכה. לחשתי לאסיר שעמד בשורה על ידי – מורי ורבי מהישיבה ר' צבי הירש כהן: "רבי, הרם ידך, אולי נצליח לצאת מכאן..".

ברגעים גורליים אלה עמד הרב בפני דילמה קשה. מצחו הרחב חרוש הקמטים, נתכסה זיעה. איש התורה, מורה ההוראה, פתח ספרי פוסקים על פי הזכרון, דפדף במוחו בין "האומרים כך" וה"יש אומרים כך"... מחשבותיו נעו בין המותר והאסור. היכן הגבול? מה נכנס לגדר של חילול שם שמים בהערמה על הצורר הבא על "עסקי קש ותבן"... ועד היכן יש לו רשות כמרא דאתרא,

מקום שמכירין אותו לעשות משהו שנראה כ"רבב על בגדו"?... ואולי כמורה הוראה וכמלמד תינוקות נחשב גם הוא כבעל מלאכה שבטל ממלאכתו בשעת הלימוד, ומותר לו להרים יד "כפועל בטל"?... ואולי יש צד היתר נוסף: בשעת הגזרה וסכנת נפשות ממשית המרחפת כאן בארץ גזרה זו...

מורי ורבי הרגיש שהוא עומד בפני נסיון שזימן לו הא-ל קנא ונוקם דווקא בשעה זו של הסתר פנים, מעין מבחן שנתנסה בו אבי האומה – הוא הוא נסיון הכבשן ההוא באור כשדים... ואין חדש תחת השמש...

בין הרמת היד שלי לבין החלטת הרב עברו שניות שנראו לי כנצח. ידעתי שאם הוא נשאר כאן במערבולת האדם של אושוויץ, אין לו סיכוי רב להשרד. התפללתי בלבי שיחליט להצטרף לבעלי המלאכה. בשניה האחרונה, לפני שעקרתי לצאת מהשורה, סובבתי את פני אל עבר האבא הרב ובנו הרך. הוא לפת את ידו של בנו זנוויל ושניהם יצאו אל הקבוצה שעמדה בצד. גמר בדעתו שהוא "בעל מלאכה" לצורך השעה.

הגרמנים אוהבי הסדר והדייקנות, סיווגו את המשלוח הזה בשם "שניידער-שוסטער קומנדו" (Schneider-Schuster Kommando – קומנדו של חייטים וסנדלרים). שנוי השם הזה היה בשבילנו מעין "קמע ותיקון", סגולה שעושים לחולה מסוכן על ידי שנוי שמו... עברנו ממעמד של מוזלמנים, מועמדים לחומר בעירה, ממעמד של "שייסהאופע" – ערימת זבל – למעמד של נדרשים למאמץ המלחמתי של הרייך השלישי. במשלוח הזה מנינו כאלף איש דוברי יידיש והונגרית, יהודים מאזור מרמורוש-קרפטורוס. ביניהם היו הרבה נערים צעירים בגילאי 13-18 שנים. רובם הצטרפו למבוגרים – לאב או קרוב משפחה. הגרמנים לא הקפידו והעלימו עין. כשעתיים עמדנו על מגרש המפקד. חיכינו לפקודה. הגיעה קבוצה עם ארגזי לחם ומנות מרגרינה. קבלנו שתי מנות לחם, קצת ריבה וחתיכה קטנה של מרגרינה.

לפני שנערך "מפקד היציאה" וספירת הגולגלות, קבלנו הוראה לרוץ למחראה לעשות את הצרכים במהירות ולחזור.

בליווי קצין חיל האוויר ואנשי ס.ס. עם הרובים על הכתף, צעדנו בחמישיות לכיוון מסילת הרכבת. הרגליים נהיו קלות יותר, מצב הרוח נשתנה לטובה, הן בגלל היציאה מכאן והן בגלל צרור המזון שהיה אתנו, אוצר שלא יסולא בפז.

# 46

# "...מוריד שאול ויעל..."

קרונות הבקר עמדו דוממים על פסי הרכבת. דלתות ההזזה פתוחות לרווחה, מוזזות משני צדי הפתח, אותו פתח שפלט טרנספורטים על הרמפה. הטור הארוך של האסירים התקרב ונעצר.

בפקודת ה-ס.ס. עלינו על המדרגה הארוכה. הוכנסנו לתוך לוע קרונות המשא. ניתנה פקודה להתיישב על רצפת הקרון. התיישבנו כשכל אחד דחוק בין ברכי היושב מאחור. אנשי ה-ס.ס. התיישבו על הספסלים בפתח הקרון ורוביהם הטעונים בידיהם.

קירות הקרון הסתירו את יער גדרות התיל ואת הצריפים דחוסי המוזלמנים. הרגשתי כאדם שיצא מיער עבות שורץ חיות טורפות והגיע למקום ישוב. חכינו ברעדה וגיל לרגע שגלגלי הקרון יתחילו לנוע מעבר לנהר סמבטיון הפולט גלי אש ועשן ללא הפוגה, מעבר לצל הכבשנים של אושוויץ-בירקנאו.

שריקת הקטר בישרה שאושוויץ מאחרינו. גלגלי קרונות הרכבת החלו לשקשק. בתוך הקרון, על פיסת המקום שהוקצה לי, התחלתי לכלכל את צעדי. דבר ראשון דאגתי איך לשבת כדי שמנת הלחם שלי, "צינור-הקיום", תהא מוגנת. צבטתי ממנה כזית, מכניס לתוך הפה כששלוש האצבעות לופתות את הלחם, משחרר אותן כדי שהפרורים יפלו ישר לתוך הפה המורעב.

נזכרתי בנאום הראשון של איש ה-ס.ס. כשקיבל אותנו אחרי הסלקציה, אחרי התספורת, המקלחת וטבילת הגוף בכלור, כשעמדנו בחוץ לבושים בבגדים המפוספסים, רעדנו מקור ומרעב, אמר כך: "דעו לכם חזירים יהודים, כאן אושוויץ, מפה יש לכם דרך יציאה אחת בלבד, והיא דרך החור של הארובה..." ובאצבע מאיימת הראה על אחת הארובות של הקרמטוריום.

הפעם עזבנו את אושוויץ דרך השער הראשי ולא דרך ה"יציאה" ההיא.

החלטתי "לפנק" את עצמי ולצבוט עוד פעם מהלחם. הטעימה היתה מהולה בשמחת העזיבה וטעם הפרורים כטעם המן מטוגן בלשד השמן... נזכרתי במלמד שלי שכשהיה מספר את סיפור המן מצמץ בשפתיו, וכך היה מדגים לנו את טעמה של ה"צפיחית בדבש". הרגשנו אז את ריחה וטעמה, ממש כלחם הזה המגולגל ומוחבא מתחתי.

מדי פעם היתה הרכבת נעצרת ואז יכולנו לבקש רשות לקום כדי לעשות את הצרכים. שניים-שניים ניגשנו אל פתח הקרון. שני חלקי הדלת נדחפו הצדה, הונח מוט ברזל לרוחב הפתח, המכנסיים הופשלו. אנשי ה-ס.ס. השומרים לפתו את הרובים ואנחנו עם הפנים לעבר הקרון פנימה והאחוריים החשופים כלפי חוץ, יכולנו איכשהו לעשות את הצרכים. כנראה שקצין ה"ווערמאכט", מפקד השיירה של "שניידער-שוסטער קומנדו" – לא ידע ולא הכיר את חוקי ה"שייס-באראקע" (Scheißbaracke) שהונהגו במחראות אושוויץ. שם עשיית הצרכים של האסירים התחילה על פי המשרוקית של הקאפו, ונפסקה בהינף הפרגול על העצמות הבולטות בישבנים החשופים.

לא ידענו מתי נגיע למקום הבלתי ידוע ואיני זוכר כמה זמן נסענו. לחץ המאורעות שבין השהייה בגיטו לבין הסלקציה, החרדה והפחד מפני כל תזוזה של הקאפו, כל סדרי המפקדים ותרגילי הסדר – טשטשו את תחושת הזמן והמקום. התחלתי להרגיש כבן בלי שם, בלי מקום ובלי זמן. תקתוק הקרונות ושקשוק הגלגלים העבירו אותנו על פני ערים מופצצות. צל חולף במהירות. ראינו עצים בלבלוב האביב, קרני שמש התגנבו דרך חרכי החלונות שבקירות הקרון. נסינו לשער היכן אנחנו נמצאים. לפי אזעקות של סירנות והדי התפוצצויות, שיערנו שאנחנו בקרבת ישובים וערים. על רצפת הקרון ישבנו שלובים אחד בתוך השני. נרדמנו מדי פעם והתנדנדנו כפיסות עץ בתוך נחשול של נהר זורם. האפלולית של שקיעת השמש בישרה על עוד לילה ארוך של אי-ודאות.

הרעב החל להציק. מנת הלחם הלכה ופחתה. היינו עייפים ורצוצים מתרגילי-הסדר של אושוויץ. גם כאן החל היום עם חדירת קרני האור. נסיתי לישר את הברכיים הכפופות, המחזיקות את שכני שלפני. לא העזתי לבקש רשות לקום ולישר את הגוף. שומרי ה-ס.ס. יישרו את מדיהם ובדקו את כלי הנשק.

הרכבת האטה. שריקה עזה החרישה את האזניים. הרכבת נעצרה. מפי אנשי ה-ס.ס. שמענו את השם המפורש של המקום החדש אליו הגענו — בוכנוואלד.

אחרי הימים של ישיבה מקופלת על רצפת הקרון, קבלנו פקודה להתכונן, לקום ולצאת מהקרון. כאסירים מיומנים, הסתדרנו בחמישיות והתחלנו לצעוד לפי הקצב, מלווים משני צדי השיירה בחיילי ס.ס.

נערך ה"אפעל" — המפקד על מגרש המפקדים. נספרו הגולגלות והועברנו לבעלות חדשה. כל קבוצה נכנסה לבלוקים מסודרים. היינו מראשוני יהודי הונגריה שהגיעו לאזור זה. סביב בוכנוואלד היו כמה וכמה מחנות של אסירים פוליטיים ושבויי מלחמה. היו כאן רבבות אסירים מכל מדינות אירופה שנכבשו בידי צבאות גרמניה. כאן הוחזקו אסירים פוליטיים חשובים כמו ליאון בלום, שהגרמנים החזיקו אותם כקלף-מיקוח לשעת הצורך. זוכרני שקראו להם "פרומינענטע העפטלינגע" (prominente Häftlinge) כלומר "אסירים מיוחסים". בשבילנו היה זה משב-רוח מרענן ומעודד, לראות אסירים מבוגרים, לבושים יפה, בבגדים מפוספסים בעלי איכות טובה. הם נראו שבעים, והקרינו סמכות גם במקום זה.

במשלוח שלנו שהגיע זה עתה, היה משהו מיוחד: בין המבוגרים הרבים שב"שניידער-שוסטער קומנדו" היו הרבה ילדים צעירים, בגילים בין 12 ל-18 שנה. האסירים הפוליטיים שנכלאו כאן עוד בשנת 1938 כמתנגדי המשטר, אזרחי גרמניה, ושבויי מלחמה רוסים צרפתים ועוד — נדהמו לראות אסירים-ילדים. מראה הבגדים המפוספסים על גופותיהם של הילדים הנגררים בין האסירים המבוגרים גרם להם זעזוע ותדהמה. היו כאלה שניסו לדמיין איך נראים הילדים שלהם אם נכלאו באיזה שהוא מחנה ריכוז. הפנים העצובות של הילדים חסרי הישע שזה עתה נקרעו מסינר אמם, הוציאו את האסירים הקשוחים הותיקים, גיבורי הארצות, שבויי מלחמה — רוסים, צרפתים, הולנדים ופולנים — לפתח הבלוקים לראות מחזה נדיר זה, "קינדער העפטלינגע" (Kinder Häftlinge טרנספורט של ילדים). עד לטרנספורטים של יהודי הונגריה, השמידו הגרמנים את הצעירים. ילדים מתחת לגיל 16-17 היו נחשבים חסרי תועלת. בארצות הכבושות של הרייך השלישי, היתה עדיין

עתודה גדולה של עובדי-כפיה, בעלי כושר עבודה, יהודים ולא יהודים. עדיין לא העסיקו עובדי כפיה צעירים שהאכלתם היתה בזבוז של משאבי הרייך...

בשנת 1944 היו יהודי הונגריה המשאב האנושי האחרון באירופה. למעלה מחצי מליון יהודים חיכו לגורלם. כנראה שהחישוב הפרקטי הזה לגבי מאגר-העבדים האחרון, הוא שעמד בפני הסלקטורים על הרמפה באושוויץ, וגרם להם לכלול ילדים צעירים בכוח העבודה המיועד למחנות הריכוז.

בעיני אסירי בוכנוואלד היינו כיצורים שירדו מפלנטה אחרת, כחיות נדירות בקרקס נודד, חיות שעדיין לא הוכחדו. אנחנו הצעירים סימלנו עבורם את העולם-האבוד שכמעט נשכח מהם, הבאנו אתנו "דרישת-שלום" מעולם שמעבר לגדרות התיל. עדיין נשב מאתנו ריח של בית ושל משפחה. היינו עבורם שריד-התקוה אחרי שנים של יאוש וחסר תקוה.

בכל פעם שהיינו יוצאים למסדר, היו האסירים הותיקים, בעלי הזכויות המיוחדות, עוצרים את נשימתם, ומציצים בפלא הנורא הזה. ילדים שזה עתה נקרעו וגורשו מספסל הלימודים, ישר לתוך התופת של מחנות הריכוז. אני זוכר את פניו של אסיר רוסי זקן (במושגים של מחנות ריכוז) כבן חמישים, עומד בפתח הבלוק ואינו מסיר את מבטו מאתנו. היו לו פנים מאירות, עיניים בורקות שהקרינו טוב לב וגעגועים עזים. כל פעם הופיע ובידיו חצי פרוסת לחם או תפוח אדמה מבושל, כדי לתת לאחד הנערים הרעבים והמפוחדים. מדי פעם סבב את פניו הצדה ומחה דמעה. מישהו אמר לנו שהוא גנרל שנפל בשבי. יותר לא ידענו עליו. בכל הפסקה של פעילות היו מופיעים הותיקים הטובים ההם כדי לתת לנו עצה טובה, כגון: להישמר מפציעה בעבודה, לא להיות מפונקים ולאכול כל מה שהקיבה מעכלת. להשגיח שלא לאכול מלח, והעיקר – לשמור על התקוה בכל תנאי.

אחרי שהייה של שלושה ימים בבוכנוואלד קבלנו פקודה להסתדר בחמישיות. צעדנו לכיוון מפקדת המחנה, משם הועברנו לבית המרחץ. הספרים ועוזריהם ה"פלעגערס" (החובשים) ערכו לנו טכס חיפוש כינים, ה"לאוזע קונטרולע" (Läuse-Kontrolle), ספרו אותנו וטבלנו בבריכת הכלור, שהיתה חריפה במיוחד, כסגולה לביעור הכינים וביציהן. הכלור צרב את העפעפיים וריסי העיניים. בצעקות זירוז "ראוס! ראוס!" רצנו לאולם אחר ושם קבלנו בגדים נקיים. צעדנו חזרה לצריף המפקדה וכאן "הועלנו בדרגה" – קבלנו מעמד של

אסירים ממוספרים. התהליך היה כזה: כל אסיר התיישב על כסא שעמד מול אשנב. אסיר-צלם צילם מחצית הגוף העליון, פנים ופרופיל-צד, בצירוף טבלת קרטון ממוספר מוצמד לחזה. מספרי היה 55660. על החזה של המעיל ועל המכנס בצד, תפרו לנו את המספר בתוספת משולש צהוב עם האות U כלומר אונגרן (Ungarn – הונגריה). הבינונו שאנחנו כאן אסירים זמניים ובכל רגע עלינו להיות מוכנים לעבור לאחד המחנות שבאזור.

לאחר זמן, כשעברנו למחנה דורה-מיטלבאו על יד נורדהאוזן, פגשנו את הקאפו ווילי, שהיה ממונה על הגערטנריי. אולסן ווילי היה אסיר בוכנוואלד, והתפאר תמיד במספרו הקטן, אסיר 1279. זה העניק לו מעמד של קצטניק קשות. הוא היה מהאסירים הפוליטיים שנכלאו בבוכנוואלד עוד בתחילת המלחמה, בשנות 39-38. התנאים היו אז קשים מאוד, כמעט ללא נשא. עבודתם של האסירים החלה עם שחר ונסתיימה מאוחר בלילה. נוגשי המחנה המציאו כל מיני עבודות כדי להעסיק את הכלואים, להחליש אותם ולדכא את רוחם. כדוגמא סיפר וילי שאחד העונשים היה לרוקן מיכלי צואה בפחיות של שימורים. הכאות, יריות ופציעות היו מנת יומם וענין שבשגרה. מצבם של האסירים אזרחי גרמניה השתפר עם הגעתם של השבויים הראשונים, חיילים מבנות-הברית שנלחמו נגד גרמניה. אז קיבלו הגרמנים בעלי המשולשים הירוקים (רוצחים), האדומים (פוליטיים) והאפורים (סבוטז') את התפקידים החשובים כגון: קאפו, בלוקאלטעסטער, פאָרארבייטער (Vorarbeiter) ולאגער-שוץ (Lager-Schutzmann).

בכל מחנות הריכוז פחדו השלטונות ממחלות מדבקות. מפקדת ס.ס. פיתחו פרנויה ופסיכוזה של פחד ממגפות. פחדו שכינים יעבירו מחלה אשר תכה גם בעם-האדונים. בכל בלוק מגורים, משרד, מרפאה או בית-מלאכה, היו פלקטים מצויירים, עליהם כינה מוגדלת. באותיות של קידוש לבנה שהתריעו: "איינע לאוזע – דיין טוט" (Eine Laus - dein Tot), כלומר: "כינה אחת – המוות שלך".

היו שני סוגי כינים: א) כינים שטוחות (דומות לכנימת עלים של צמחים), ב) כינים גדולות עגלגלות במקצת. השטוחות היו קטנות ודקות. היו מתחפרות ממש בתוך העור הרזה של האסיר במקומות הנסתרים. הזיעה, החום וריח הגוף הזין את הכינים הרזות, שהסתפקו במועט וכמעט לא זזו ממקומן. הכינים

הרגילות "הבעליבתיות" היו בעלות-כושר תנועה. הטילו את ביציהן בשערות הראש והגוף וגם בקמטי בגדים. הכינים התיירותיות האלה אהבו לטייל כדי לתור מקום מחיה חדש. מציצתן הורגשה והופרעה על ידי הגירוד. בדרך כלל היו נמשכות דווקא למוזלמנים, לגוף החלש, האפטי והמוזנח.

אנשי ה-ס.ס. ניסו לטכס עצה ותכננו איך לבער את הנגע ואיך להשמר ממכת-פרעה זו, העלולה להפיץ את מחלת טיפוס-הבהרות. המטרה היתה לבצע פעולות-מנע. ה"לאוזע-קונטרולע" היתה מיסודות סדרי הנקיון. כל הַסַפָּרִים ועוזריהם עסקו בזה. הרופאים האסירים והחובשים עסקו בהדרכה ובבילוש. עיקר העבודה היה לגזוז ולגלח שערות הראש, סביב המפשעה ובית השחי – מקום המסתור של אותו חרק צנוע ונחבא אל הכלים. בפקוח הבלוקאלטעסטער ועוזריו, ברצינות תהומית, היו נערכים לקראת אותו אויב המאיים על בריאותם של גיבורי הפירר ועבדי הרייך.

הקאפו אולסן ווילי סיפר על העונשים שהוטלו על אסיר שמצאו אצלו כינים. מלבד מכות הרצח שקבל באשמת עשיית "יד אחת" עם אותן הכינים המתחפרות, היה צריך להיות בבידוד גמור יום או יומיים ולעבור סדרת ביעור כינים. הטיפול היה גילוח יומי בכל חלקי הגוף בו צמחו שערות, טבילה בבריכה מיוחדת של כלור מרוכז ועמידה בבדיקה קפדנית. מכיון שתנאי העבודה היו קשים מאוד, היו אסירים רבים מקנאים באלה שמצאו אצלם כינים. היה זה "קוץ ואליה בו...", שכן באותם ימי הבידוד, אסור היה להם לצאת לעבודה, כדי שלא להדביק אחרים, וכך נחו מעבודת הפרך וזכו למנוחה.

השבויים הרוסיים היו בעלי כושר המצאה ואלתור לכל מיני מצבים. הם פיתחו "סחר כינים", מעין "בורסה". במקום מסתור החביאו קופסת פח מרופדת במוך, חממה, ושם גידלו וריבו כינים. יום יומיים לפני ה"לאוזע-קונטרולע" השבועי היו "משתילים" בבקיאות של מומחה זוג כינים מתחת לבית השחי עבור חצי מנה לחם או מרגרינה. האסיר היה צריך להזהר שלא להתגרד, להקפיד שהכינים יתאזרחו וישתרשו בטבעיות. האמיץ ובר מזל היה זוכה לקצת מנוחה בצריף הבידוד של נגועי הכינים.

הקאפו סיים את הסיפור ב"סוף טוב הכל טוב"... אצל ניקולאי (כינויו של כל רוסי במחנות) בעל ה"לאוזעצוכט" (Läusezucht), מצאו כ-20 מנות לחם, וכמספר

הזה בדיוק ספג. עשרים מלקות פרגול על הישבן החשוף, עונש די שיגרתי וקל בהתחשב ב"סעיף" העבירה של גידול כינים להפצת מחלות מדבקות...

בסוף מאי לפנות בוקר העירו את כל הטרנספורט שלנו. התלבשנו וצעדנו למסדר. מעבר לשער המחנה עמד טור ארוך של משאיות צבאיות עם נגררות מכוסות ברזנט אפור כהה.

כל קבוצה בת כמאה איש, מלווה בשני אנשי ס.ס., עלתה על משאית. התיישבנו על רצפת המשאית, דחוקים איש בין ברכי רעהו. הנהגים התניעו את המנועים והשיירה יצאה לדרך. אחרי כשעתיים הגענו למחנה חדש בשם דורה-מיטלבאו על ידי העיר נורדהאוזן בהאַרצגעביט – בהרי הרץ, סקסוניה.

47

# דורה–מיטלבאו

שומרי ה-ס.ס. קפצו בזריזות שטנית מהמשאיות. קבלנו פקודה לצאת ולהסתדר. הצצנו מסביב וראינו נוף מוכר – מבנים, צריפים, אסירים נעים כנמלים ביום קיץ. מסביב גדרות תיל ומגדלי שמירה. דומני שאנחנו היינו היהודים הראשונים שהובאו למחנה הריכוז שזה עתה התחיל להבָּנות. כבישים היו באמצע סלילה, צריפים לא גמורים, וריחות של זפת, מלט וחומרי בניה עמדו באוויר.

יום ראשון, סוף מאי 1944. חג השבועות תש"ד. רוב אסירי המחנות נחו ביום א' אחה"צ. כנראה שבגלל הדחיפות התחלנו את יום העבודה הראשון שלנו ביום המנוחה. הסתדרנו בחמישיות. הקריאו את מספרי האסירים ואחר כך יצאנו בסך למגרש המפקדים – ה"אפעל-פלאץ". נתקבלנו בדחיפות ובצעקות על ידי שומרי ה-ס.ס. והקאפואים. קצב ההתארגנות היה איטי מדי. צעקת ה"שטיל שטאנד" (Stillgestanden - עמוד דום) הקפיאה אותנו. סמל ס.ס. זעוף פנים, נמוך קומה ודרוך כקפיץ, קיבל את המסדר מידי מפקד השיירה שהביא אותנו מבוכנוואלד. למעשה מרגע זה הפכנו להיות אסירים של מחנה ריכוז דורה-מיטלבאו. ה-ס.ס. שאג "כולם להקשיב!" ופתח בנאום קצר:

"אתם היהודים הארורים, דעו לכם כי אתם נמצאים בקאצעט דורה. מי שלא יעבוד כמו שצריך, או יעז לעשות סבוטז', שידע מה צפוי לו... – הסתכלו לשם"... והורה באצגעו אל ארובת הקרמטוריום הפולטת עשן סמיך. גם הוא סיים במשפט אושוויצי ידוע: "מכאן אפשר להתחמק רק דרך חור הארובה ההיא...".

מאוחר יותר נודע לנו שהקרמטוריום הקטן של המחנה משמש לצרכים מקומיים. היה זה מתקן לא גדול ולא משוכלל. היו מביאים לשם גויות של אסירים שנפצעו תוך כדי עבודה והפציעות גרמו למותם, או מוזלמנים שגוועו

אט אט. הרבה פעמים בצאתנו למגרש המפקדים לסידור העבודה, היינו עוברים דרך הקרמטוריום הפעיל. לפנות בוקר סגרירי גשום וקר, היינו מתעכבים קצת ומציצים פנימה לראות איך מכניסים את הגופות לתוך לוע התנור. משום מה היתה לי אסוציאציה מאקברית של רדיית חלות לשבת בתנור הכפרי של בית הסבתא שרה'ל בשיף. לפעמים הספקנו לחמם את הידיים הקרות בפתח הקרמטוריום לפני שרצנו להסתדר בקומנדו של העבודה. באמצע הקיץ של שנת 1944, עם גמר בניית המחנה והכבישים, הועבר הקרמטוריום למשטח של ה"הולץ הוף" (Holtzhof), שם היו מתקני תליה לאסירים שנידונו למיתה לא פומבית.

מיום שהגענו לדורה הרגשנו את היחס המפלה והמשפיל כלפי האסירים היהודים. כאן לא היה אף קאפו יהודי או בלוקאלטעסטער יהודי. בין הטרנספורטים של יהודי הונגריה היו הרבה רופאים, אבל כולם עבדו כעבדים-אסירים בעבודות שונות. יותר מאוחר הצליח רופא יהודי להתקבל למרפאה של ה"רעוויר" (Revier) — ושם עבד כחובש. האפליה התבטאה בעובדה נוספת: אנחנו היהודים היינו נודדים מבלוק לבלוק. היינו צריכים לסדר ולשפץ את הבלוק בזמננו הפנוי, לאחר העבודה. היינו סוחבים מיטות קומותיים, מקרצפים ומנקים את הצריף וסביבתו. כשהכל היה מסודר, היינו מקבלים לאחר המפקד פקודה: "היודן — בלוק מספר זה וזה, עוברים לבלוק אחר". והתחלנו הכל מחדש.

הבלוק הראשון שקבלנו בדורה היה בלוק מס' 28, בקרבת השער הראשי של המחנה, במעלה ההר בצד ימין. לא קבלנו מיטות. ישנו על מִזְרָנִים שהיינו מסדרים על הרצפה בערב, אחרי גמר המפקד. כשיצאנו לעבודה, היו האסירים החולים מסדרים את המזרנים בערימה ומנקים את המשטח. הבלוק שלנו לא היה רחוק מה"פאסטנשטובע" (Postenstube - חדר המשמר של חיילי ס.ס.) ומשום כך "זכינו" להרבה ביקורי-פתע של אנשי ס.ס. כל ביקור-פתע, בעיקר לפנות ערב, נגמר תמיד בעונשים ובהכאות מידי חיילי ס.ס. שומרי המחנה. לפי חוקי מחנות הריכוז אסור היה לאסיר המחנות לפנות אל איש השלטון "האיש העליון" כאל בן תמותה רגיל. הפקודות אמרו שכשאיש ס.ס. עובר, יעצור האסיר, יסיר את כובעו, ויחכה עד שה-ס.ס. יפלוט את המילים הגואלות "ווייטער מאכן" (Weiter machen), כלומר — להמשיך. בין יהודי הונגריה היו

רבים דוברי גרמנית רהוטה, בוגרי אוניבסיטאות. ברוב תמימותם ואדיבותם, היו פונים לאיש ה-ס.ס. בשאלה בנלית, כגון: מתי מחליפים את הבגדים המלוכלכים, או מה השעה המדויקת וכדומה, ואז היו מקבלים כ"תשובה" סדרת חינוך... מכות והשפלה, סטירות ובעיטות.

48

# הימים הראשונים בדורה

כל אנשי שניידר-שוסטער קומנדו הובלו לכיוון השער הראשי ובלוויית קאפואים ושומרי ס.ס. צעדנו לכיוון מסילת הרכבת – ה"באן הויף" (Bahnhof). הכניסו אותנו לתוך מנהרות עצומות שהובילו להאנגרים גדולים מוארים באור חשמל. באולמות אלה היו בתי המלאכה הראשונים בהם עבדו אסירים בייצוּר הטילים V1 ו-V2, שנועדו כנשק הסודי של הרייך, שיבטיח את הניצחון על בנות הברית.

מתחת להר שחלש על כל המחנה הגדול של דורה, היתה עיר סודית, מוסתרת ומחופרת היטב, בה נעו קרונות רכבת שהובילו חומרי גלם ועובדי-כפיה. בחריצות כפויה של נמלים, במשך עשרים וארבע שעות ביממה, הועסקו האנשים בְּייצוּר הטילים. מיד עם פיתוח מפעל סודי זה, נשלחו לעבוד בו אסירים ושבויי מלחמה בעיקר רוסים וצרפתים.

האסירים לנו שם, בהאנגרים התת-קרקעיים, ועברו בתנאים לא תנאים, לאור נורות החשמל. את אור היום וקרני השמש לא ראו. שם עבדו עד כלות הכוחות והתייבשות לשד-העצמות. אחר כך הוחלפו בשבויי מלחמה ובאסירי כפיה אחרים.

בהגיענו, התחלנו לְפַנּות את מה שנותר מאלה שהותירו כאן את חייהם ותקוותיהם.

אספנו את כלי האוכל, הביגוד, המזרנים ספוגי הזיעה הדם והליחה, גולגלות ושרידי עצמות. חפצים, שכל עולמם של האסירים שנספו כאן, היה מקופל בהם. "מתי-מצוה" אלמונים שנדחסו והשאירו כאן את עקבותיהם. נאלצנו לאסוף בידיים כל מה שנשאר מהם ולזרוק לתוך הקרונות הריקים. אבק סמיך וריחות של עוֹבש וזיעה מלאו את חלל המחנות. הקאפו האכזר היכה וכילה את זעמו בקבוצה שדחפה את הקרון שלא לפי רצונו ופקודתו.

הסתכלתי באנשים שהכרתים מהבית, בעלי תפקידים ונשואי-פנים. פחדנו להציץ זה בזה ולהחליף מילה. הזמן דחק לגמור את ניקיון האולמות כדי להכינם לקראת ארגון מחדש וייצור מוגבר. מרחוק ראיתי את מורי ורבי מהישיבה, כולו מכוסה אבק ולכלוך ועל ידו בנו הקטן זנוויל, שניהם דוחפים קרונית בהתלהבות חסידית. עדיין בערה בו אותה התלהבות בה היה מזרז את בחורי הישיבה באפיית מצה שמורה של חצות היום לקול ניגון ההלל "בצאת ישראל ממצרים"... כשפניו לוהטות ופיאותיו מתבדרות בפתח התנור המלובן.

במעמקי המנהרות והאולמות לא הרגשנו ולא ידענו שבחוץ כבר החשיך היום. "קול מבשר, מבשר ואומר...", נשמעה השריקה הגואלת: "פייער אבנד" (Feierabend) — הפסקת עבודה.

דוויים מהמכות ומעודדים מההפסקה צעדנו לכיוון הפתחים. רוח קרירה של סוף חודש מאי שטפה את פנינו המיוזעות. בכניסה למחנה דלקו כבר נורות החשמל על גדרי התיל המחושמלות. צעדנו לבלוק 28. קבלנו את מנת המרק, רחצנו פנים וידיים, ולפני ששכבנו לישון על המזרנים הפרושים הספיק הרב ר' צבי הירש כהן מסטרימטערע לאסוף כמה מתלמידיו וללחוש להם בשקט: "חג השבועות היום וגם מחר". התפללנו בלחש תפילת מעריב של חג ואת "רשות" האקדמות השארנו למחר, יום ב' של שבועות תש"ד.

הַגּוֹנג של ה"לאגער-שוץ" העיר אותנו מוקדם בבוקר. התלבשנו בחפזון. קבלנו את מנת הלחם, חתיכת נקניק, אצבע של מרגרינה וקצת משקה חם, דומה לקפה שחור. יצאנו למסדר ומשם לכיוון המנהרות-הטונלים, מעבר לשער המחנה על-יד תחנת הרכבת. קצב העבודה גבר לעומת יום אתמול. הקאפואים הסתובבו כאחוזי רוח רעה. הרביצו על ימין ועל שמאל בצעקות בגרמנית: "לאָז לאָז איממער דאַלי איממער לאָז" (Los, los, immer ..., immer los) - מהר, מהר, תמיד מהר!).

האסירים היו מפוזרים בין האולמות במנהרות. חלקם דחף את הקרונות עם הלכלוך והפסולת, ואחרים קרצפו וטאטאו את הרצפות. כנראה שהעבודה היתה מאוד נחוצה ודחופה כדי לעמוד בתוכנית השיפוץ של אולמות המלאכה. תוך כדי דחיפת הקרונות הצצנו בהנגרים ענקיים, שבתוכם בתי מלאכה מסודרים בסדר מופתי. שורות שורות של שולחנות עבודה ועל ידם אסירים

בבגדים מפוספסים רוויים כתמי שמן ולכלוך, מרוכזים בעבודה, בפיקוח אנשי צבא במדי ס.ס.

בבהלה הזאת, תוך כדי דחיפת הקרונות, יכולנו לזמזם חלק מתפילת מוסף של חג השבועות. הניגון של "אקדמות" הזכיר לנו את נופי הקרפטים של תחילת האביב, את פרחי הבר וְהגן שקשטו את הבית בגמר ספירת העומר. זכרון חג השבועות וטעם מאכלי החלב, הגבירו את תחושת הרעב והצמא.

חזרנו לבלוק עם דמדומים. נפוצה שמועה שבגמר שיפוץ וניקוי המנהרות והאולמות במעבה ההר נשובץ בעבודות שונות בבנין המחנה.

# 49

# סוללי-כבישים

בימים האחרונים הגיעו עוד טרנספורטים, אחים לצרה. לפי המספרים והמשולשים האדומים על החזה, הבינונו שהם לא יהודים. חלקם היו הולנדים, האות N היתה טבועה במשולש האדום, והיו בלגים שהאות B התנוססה על החזה. קיוינו כל הזמן לפגוש יהודים כדי שנוכל לִדְלות מהם בדַל ידיעה על מצבנו, מקומנו ומצב המלחמה.

באופן יחסי הרגשנו כבר כאסירים ותיקים, לעומת האסירים החדשים שזה מקרוב באו. לאחר הימים הראשונים הקשים, של עבודה במנהרות, כל עבודה אחרת נראתה לנו קלה יותר. השלמנו עם המצב והשתדלנו לשמור על שלמות האברים ועל התקוה העמומה. נסינו לרומם את מצב הרוח הנמוך שלא יביא לדכדוכה של הנשמה.

ריחמנו על ההולנדים הרזים והגבוהים שהיו יותר מדוכאים ומושפלים. בשום פנים לא הסתדרו עם הלבוש הלא מותאם והלא נוח. החליפות המחוייטות הוחלפו בחלקי לבוש ארעיים שנזרקו אליהם מהערמה באולמות הרחצה. ידיהם הארוכות השתרבבו מתוך השרוולים הצרים של המעיל הצר המפוספס. המכנסיים הגיעו עד מתחת לברכיים. רובם היו ממושקפים. חוסר הישע והעצבות בלטו מבעד העדשות של המסגרות העדינות המוזהבות. במגרש המיפקדים היו נראים כפרופסורים שזה עתה טולטלו ממרום הקתדרה לשפל הבזיונות. ריסי עיניהם הבהירים, בלטו על הצבע הבהיר של הפנים הנפולות הלא מגולחות. השמש קפחה על מצחם החלק והידיים החשופות נצרבו בשמש הלוהטת של אותם ימים, ימי סוף מאי ותחילת יוני 1944. נשותיהם, נשארו בבית לטפח את מרבדי הפרחים הצבעוניים: הם לא טעמו את טעם העשן שלאחר הסלקציה. הגברים שהואשמו בחתירה נגד השלטון הגרמני הכובש הוכנסו למחנות ריכוז. הבית החם, המשרד ושדות הפרחים הוחלפו במרבדי

אספלט וביטון קר, בריח של זפת, עשן של שריפת גויות ובלוקים מלאים אסירים מורעבים ומעונים. היה להם קשה להתרגל למחראות הפרימטיביות של המחנה.

אנחנו השווינו את בתי-השימוש של דורה למחראות של אושוויץ, כשמאות אסירים היו צריכים להלחץ לתוך חורי משטח המלט היצוק והיו צריכים לעשות את צרכיהם על פי קצב שהכתיב הקאפו בהינף הפרגול וצריחת המשרוקית. כאן בדורה, היו בתי-שימוש בין החלק האחורי של הצריפים לבין גדרי התיל המחושמלות. היו אלה חפירות עמוקות כמטר וחצי, ארכן כשלושה-ארבעה מטרים ורחבן כשני מטרים. מסביב לכל חפירה היה מעקה של עץ בו היה מחזיק האסיר כשמחצית גופו התחתון חשופה. כשחזרנו מהעבודה, יכולנו לצאת ולשהות שם כמעט ללא פיקוח. לפעמים היינו יוצאים בשניים, לשוחח בחברותא. "התאָמנו" להחזיק את המכנסיים ביד אחת שלא ישתרבבו לתוך הבור וביד השניה החזקנו במעקה. האסירים ההולנדים היו צריכים לגייס את כל כוחותיהם הנפשיים והשכליים כדי לתרגל פעולה טבעית זו של עשיית צרכים בבורות של מחנה דורה-מיטלבאו.

ההולנדים והבלגים עברו גם הם את "טבילת העבדות" בעבודות השונות במנהרות. סדר היום של אסירים חדשים ("צוגענגע"), כלל תעסוקה לשם תעסוקה. חז"ל מגדירים את המונח "עבודת פרך", בה אסור היה להעביד את הנמכר לעֶבֶד: "עבודה שלא לצורך". באביב של שנת 1944 היה מחנה דורה-מיטלבאו אחוז קדחת של בינוי וסלילת כבישים. שורות של צריפים היו בתחילתה של בניה והקמה. מרצפות, אבני בניין וחלקי צריפים, היו מפוזרים בכל פינה. ערימות חומרי בנין אלה שימשו לנוגשי ס.ס. כלי עינוי ושעבוד, לצורך תרגול ותעסוקה לאסירים שגמרו את יום העבודה הרגיל. במפקד של הערב היינו מזדעזעים למשמע הרמקולים והזמזומים, בהם הועברו הפקודות אל האסירים. התרגלנו מתוך אונס לתוספת עבודה בשעות המנוחה. בדרך כלל היו מכריזים: בלוק מספר זה וזה נשאר על מגרש המיפקדים כדי להעביר חומרי בנין או חלקי צריפים מפורקים (באראקעטיילע Baracketeile). השתתפנו בצערם של ההולנדים, שנראו כשלדי עצמות, כשכרעו ממש תחת כובד המשא של חלקי הצריפים. הכתף שלהם היתה משופשפת עד לעצם. אסור היה להוריד את המטען באמצע הדרך כי אז עוכב נחיל הנמלים האנושי שסחב את המשא.

היה קשה מאוד להרים את המטען ולהחליף כתף. אנשי ה-ס.ס. האיצו באסירים תוך כדי מכות ודחיפות. הקאפו ומנהל העבודה (ה"פאָרארבייטער") צרחו בכל כוחם כדי להפגין את נאמנותם לשליטים. אנחנו, האסירים הותיקים, מצאנו "פטנט": רפדנו את הכתף בסמרטוט מתחת לחולצה, אבל היה עלינו להימנע איכשהו ממבטם הישיר של הנוגשים. בדרך כלל היינו גומרים את מנת העבודות הנוספת כשעה לאחר המפקד. בגמר העברת הערימות מקצה אחד של המחנה לקצה השני, היתה נשמעת השריקה הגואלת. רצנו לצריף שלנו וכאן התחלנו להתכונן לחלוקת המרק תוך החלפת מלים עם החברים. חלצנו את נעלי העץ והשתטחנו על הדרגשים לקראת לינת לילה. למחרת העברנו את הערימות לקצה השני של המחנה.

בימים הראשונים תפסתי את השיטה המיוחדת שהגרמנים דגלו בה והיא: להיות מומחה לכל. להעז ולעבוד כאילו אתה מומחה מלידה.

יום אחד הכריזו ב"אפעל-פלאץ" (מגרש המיפקדים): "מי כאן שטיינזעצער (Steinsetzer)?", כלומר: מי כאן משבץ אבנים? לא ידעתי בדיוק למה הכוונה. המילה היחידה הבינותי היתה "שטיין", כלומר: אבן, עבודה הקשורה באבנים. הרימותי יד. היות שלא היו הרבה מועמדים, ממילא החליט הקאפו מי יהיה "שטיינזעצער". צורפתי לקבוצה של שבויים איטלקים, שהיו פיקודיו של גנרל בַדוליו שהתמרד נגד הגרמנים והפשיסטים. האיטלקים היו מומחים בסלילת כבישים בשיטה מיוחדת. הם סיתתו אבנים גדולות ובפטישים ריסקו אותן לקוביות קטנות, אותן שיבצו בשורות מקושתות לרוחב הכביש.

היינו בעבודה הזאת כ-25 אסירים. איש ס.ס. מלווה בכלב שמירה גדול שמר עלינו כי סלילת הכביש היתה מעבר לשער המחנה. קבלתי פטיש והייתי צמוד לשבוי איטלקי כעוזר שלו. לא יכולתי לתקשר עם ה"מייסטער" (Meister) שלי כי האיטלקים לא ידעו גרמנית. התישבתי על ידו על ערימת אבנים גדולה. התבוננתי בתנועותיו, בְסִתוּת האבן ובהתאמתה לשורה, וכך הפכתי בערוב היום ל"שטיינזעצער" – סתת, מומחה "מלידה". אחרי שהצלחתי לסתת כמות מסויימת של אבנים, היינו מובילים אותן במריצה אל הקבוצה האחרת ששיבצה את האבנים בקשתות לרוחב הכביש. היתה לנו הפסקת צהריים של חצי שעה. מהלחם שקבלנו בבוקר פרסנו פרוסה קטנה, ומרחנו אותה בריבה או מרגרינה.

גם בגשם זלעפות עבדנו. אסור היה להפסיק. סלילת הכביש עיכבה את פיתוחו של המחנה. הממונה הישיר שלי, מריו השבוי, הביא לי שק ריק ממלט. ע"י קיפול מתאים הפכנו אותו למעין "מעיל גשם". ישבתי רכון על ערימת האבנים, לבשתי את השק על הראש ועל הגב שעכשיו היו מוגנים מפני הגשם, ואילו הידיים והפטיש נשטפו בגשם הזועף. טיפות הגשם שנזלו מהמצח על הפנים וזלפו לפה, השקיטו קצת את הרעב ואת הצמא.

בימי שמש היינו עובדים כמטורפים. היינו רעבים וצמאים. לפעמים קיבלנו רשות לגשת לאחת משלוליות המים שנקוו בצדי הכביש בימי הגשם, למלא פחית שימורים ריקה ולשתות מהמים העכורים.

לקבוצת הסתתים צורפו אסירים נוספים, רובם יהודים מהונגריה. הם עסקו ביישור הכביש ובהובלת חול וחצץ במריצות. יום אחד ראיתי שחייל ה-ס.ס. השומר עלינו עם כלב השמירה, מתבונן במיוחד בעבודתו של אחד האסירים. דומני ששמו היה ויינברגר מבֶּרֶגסס. ה-ס.ס. שם לב שהאסיר אינו מחזיק את את-החפירה בצורה מקצועית. אפשר היה להכיר עליו שלא עסק בבית בעבודה פיזית. היו לו פנים מלאות ורחבות ועיניים מבוהלות וחסרות-ישע. איש מנומס, כבן ארבעים, שפת אמו הונגרית וידע גם קצת יידיש. ה-ס.ס. לא הסיר ממנו את מבטו העויין. רתח מכעס. "האסיר הזה, היהודי הזה" מקבל אוכל, ואינו מבצע את עבודתו בקצב שדורש הרייך, הרהר לעצמו. השומר קרא לו. היהודי ניגש אליו, הוריד את כובע האסיר, כנהוג במחנות, וחיכה. הלה שאל אותו במבטא גרמני שחצני: "שמע נא, אתה יהודי, מה היית בבית?" ("הערמאל צו דו יודע, וואס ווארסטו צו האוזע?..." Hör mal zu du Jude, was warst du zu Hause?). ההונגרי התמים ענה לו בתום לב, בנימוס הונגרי, בשפה הגרמנית המצוחצחת: "אני, אדוני, פילולוג, מומחה לשפות...".

שתי עיניים רצחניות נדלקו בפנים האדומות מכעס ומשנאה. שומר ה-ס.ס., שמוצאו היה כנראה אוקראיני, קרא לפילולוג להתקרב. כנמר טורף המתנפל בשצף על הטרף הנופל לרגליו, סטר לו לפרופסור הפילולוג שתי סטירות לחי מצלצלות עד שזה נפל לתעלת השופכין שבקרבת מקום. במגפי ה-ס.ס. המצוחצחות, רחבי השפופרות, בעט בפניו וניפץ את משקפיו על הפנים ועל האף. אחר-כך שיסה בו את הכלב וזה נעץ שיניו בחניכיים חשופות ושוצפות.

כלב השמירה הציץ בפני אדוניו והרחיב את נחיריו המרחרחות את הדם הטרי שנזל מפניו של האסיר לתוך השלולית.

בגמר יום העבודה ההוא, החזיקו חבריו היהודים את הד"ר המלומד, שבקושי רב עמד על רגליו הכושלות. הם תמכו בו עד שהגענו אל המחנה.

יותר לא ראיתי אותו. שאלתי את שכניו ואת מכריו של המוכה לשלומו, והם ענו לי בפנים נפולות: שלושה ימים אחרי המקרה ההוא – נפטר.

50

# הרב מסטרימטערע

כפי שהזכרתי קודם, עבד הרב צבי הירש כהנא בדורה יחד עם בנו הקטן זנוויל, שנשאר משבעת ילדיו. אשתו זיסל, בת הגביר ר׳ הירש-לייב באש, הלכה לצד ההוא...

את הרב הכרתי היטב. הייתי אצלו כבן-בית, הן כתלמיד חרוץ והן כיתום משני ההורים. לפעמים נשארתי בישיבה גם ״בין הזמנים״. ידעתי את תשוקתו הגדולה ללימוד. הכל העריכו אותו כתלמיד חכם גדול וכמתמיד שאינו מאבד רגע מבלי ללמוד. כל זמנו ומרצו השקיע בישיבת ״בית אהרון״ שיסד וטיפח באהבה גדולה ובמסירות. כשגחן על מחברותיו בהן רשם חידושי-תורה והלכה, הייתי מתבונן בפניו המאירות ובעיניו הבורקות. היה בהיר עור ובעל זקן רחב בגוון שבין זהב לנחושת. בעל נפש עדינה ולב רגיש. הנהיג את הקהילה בתקיפות, ובעיקר שקד על חינוכו של הדור הצעיר שלא התמיד בלימוד הישיבתי. בגלל שקדנותו הרבה, שהיה תמיד רכון על ספריו, היה רגיש מאוד לחילופי מזג האוויר ונשמר מאוד מרוחות פרצים.

כבן ארבעים שנה היה כשהגיע לאושוויץ-בירקנאו, לתוך מערבולת האימים.

אחרי הלילה ההוא של הסלקציה, מלמל ״ה׳ נתן וה׳ לקח...״, קבל עליו את הדין והתנחם בבנו הקטן שנותר. דאג לו מאוד ושמר עליו כעל בבת עינו, עד כמה שתנאי המחנה אפשרו זאת. הבן זנוויל עבד בשאכטקומנדו (Schachtkommando) בתוך אולמות היצור של הטילים V1 ו-V2. לפנות ערב, כשחזרנו ממקומות העבודה השונים, כל קומנדו והשלט שלו, והתאספנו למפקד, היה הרב מתרוצץ לחפש את בנו ולחבק אותו. בקול שקט ורועד היה צועק: ״זנוויל! זנוויל!...״. ואנחנו היינו מתגייסים להפגישם מהר ככל האפשר.

איתרע מזלו של הרב, והוא חלה מיד כשהגענו לבלוק 18. כמו רבים אחרים, קיבל גם הוא פצעים מוגלתיים, פרונקלים מזוהמים, מחוסר ויטמינים. בתום יום העבודה היה מצטרף לתור הארוך של העומדים בפתח המרפאה של ה"רֶעוויר" (בית חולים) לחבישת הפצעים. המזור היחיד שהחולים קבלו: מריחת הפצעים במין יוד וחבישתם בנייר קרפ. בדרך כלל היו החולים עובדים ב"לאגער קומנדו" (Lagerkommando) – בסידור הצריפים ונקיונם. בערבים, עד כבוי האורות, היינו משתדלים להיות בקרבת הרב לשאוב עידוד מרוחו המיוחדת. תמיד היה מקבל אותנו בשמחה לאחר המפגש בינו לבין בנו זנוויל, והתעניין אצל כל אחד איך עבר יום העבודה עמוס התלאות. בימי המחלה שנזדמנו לו ראה "אצבע א-לוקים", מעין מתנה מהנותן ליעף כוח.

ריווח והצלה עמדו לו גם ממקום נוסף. כזכור, השאירו הגרמנים לאחר הסלקציה ולאחר המקלחות, את הנעליים, חגורת המכנסיים והמשקפיים. לרב צבי הירש כהן היו שלושה גיסים באמריקה שדאגו לכל מחסורה של הישיבה שיסד. בגדיו היו ללא רבב, כיאה לתלמיד חכם. קפטנו תפור לפי מידותיו, מאריג יקר, מרופד פרווה ומגפיו עשויים מעור רך מבריק.

בדרך נס שרדו מגפיו על רגליו גם באושוויץ וגם בבוכנוואלד, מבלי שאיזה קאפו או בלוקאלטעסטער יחשוק בהם. הם נשארו צמודים וחבויים מתחת לשולי המכנסיים המפוספסים. כך הגיע אתם לדורה, עד שנתגלו.

זקן בלוק מספר 28, אסיר גרמני בעל משולש ירוק (נידון על רצח) בשם אריך, שם עיניו עליהם. באחד הימים כשהרב עבד עם יתר האסירים בנקיון הבלוקים, קרא לו ה"בלוקאלטעסטער" אריך והציע לו חליפין מתוך כפיה של רצון טוב – נעליים תמורת המגפיים. הלה היה במצב רוח רגוע והתייחס אל האסיר כאל נשוא פנים, מבלי לדעת דבר על זהותו ומעמדו. כנראה שהעיניים העמוקות של הרב ומבטן התמים והטהור, הליכותיו, יחסו אל העבודה וצעדיו המעודנים בתוך מגפיו המהודרות, עשו עליו רושם. היינו עדיין בחודש סיון, בו חל חג השבועות.

במוחו של הרב נצנצה אולי אסוציאציה של עיסקת החליפין בין בועז, רות והגואל. גם שם היתה שליפת נעל מעשה של גמר קנין. אולי נזכר בחושן המשפט, הלכות מקח וממכר. הרב קימט את מצחו כמי שעומד לפתור סבך הלכתי. הוא הבין היכן הוא נמצא, ומה גדול המרחק בין הבית – לבין הבלוק,

בין ריח הפריחה ומאכלי חג השבועות – לבין ריח הכלור, הליזול והתחבושת נייר הקרפ על פצעיו, בין מעמדו הוא כאסיר חסר אונים, לבין אריך זקן הבלוק הכל יכול. כמובן שמגפיו של הרב עברו חיש מהר לרגליו של זקן הבלוק. הם ממש תאמו למידותיו ולמעמדו. הלה נתן לרב האסיר את נעליו הוא והוסיף לו זוג גרביים נקיות מקופלות בידי משרת הבלוק האישי, הממונה על הקיתון "המלכותי" של אריך.

בגמר ימי המחלה, דאג אֶריך לשבץ את הרב כעובד קבוע ב"לאגער קומנדר". מאותו יום של עיסקת החליפין, קיבל הרב מעמד של אסיר קבוע העובד בתוך הצריפים, מעין עוזר ה"שטובע דינסט" (משרת הבלוק). כאן היה יכול להנות משאריות פרוסות הלחם שנשארו על שלחן זקן הבלוק שבקיתון. פצעיו של הרב הגלידו. הגוף העדין התרגל לתפריט המחנה. רגלי הרב התאימו את עצמן לנעליים של אֶריך. איש אוהב סדר היה הרב. את עבודתו עשה בדייקנות ובנאמנות. נזכר בדברי הרמב"ם: "חייב אדם לעבוד בכל כוחו שנאמר: כי בכל כוחי עבדתי את אביכן...", כך נהג סבא יעקב אצל לבן וכך אנו חייבים לנהוג, משום כבוד שמים, התבטא לא פעם. אנשים שהכירוהו מהבית, השתדלו לעזור לו בהרמת המזרנים ובקרצוף הרצפה. הוא בעצמו השתדל להניח את המזרנים אחד על השני בסדר מדויק ובקו ישר, כפי דרישת הממונים.

מאז העיסקה, יכול היה אריך זקן הבלוק, להופיע בין חבריו למקצוע ולמעמד, להבליט את יתרונו וכישוריו כ"מארגן" מוצלח. לא כל יום אפשר היה "לארגן" מגפיים בעלי עור שברולט שכאלה. במחנות הריכוז קבלה המילה "ארגון" משמעות מיוחדת. קאפו שהצליח לגנוב מהמטבח מצרכים, היה נקרא "יודע לארגן". הגונבים ממחסני הביגוד – "ארגנו". אסירים נשלחו לגנוב כל מיני מצרכים בשביל הקאפו או הבלוקאלטעסטער, כדי שאלה יוכלו להתפאר בפני חבריהם על ה"ארגון" המוצלח שלהם. גם הופעתו של אריך במשרדי ה-ס.ס. במגפיים מהודרים, הקנתה לו מעמד של איש יודע ארגון. גם הרב יצא נשכר וראה בעיסקה "אצבע א-לוקים", מעין שליחות שנעשתה בידי הכל-יכול ע"י מגפיים. לפעמים שלח אותו זקן הבלוק להביא אוכל מהמטבח המרכזי, שם היה אפשר למצוא אוכל שנשאר מהיום הקודם בין ערימת הכדים הריקים, כגון תפוח אדמה דבוק במעמקי המיכל הריק שלא נשטף. היה זה אוצר שלא יסולא בפז. הכל נשמר לבנו יחידו זנוויל.

יום אחד חזרנו מהעבודה וכהרגלנו הלכנו לראות את שלום הרב. ראיתי אותו במצב רוח טוב ושבע רצון יותר מהרגיל. שוב יכולתי לראות את ברק העיניים העמוקות של טרום-מחנות את הנצנוץ שחדר לתוך נשמות התלמידים בשעת מבחן שבועי. הפנים המחייכות שהיו פעם עטורות זקן ופאות, הביעו סיפוק כמו לאחר חידוש נפלא בגמרא או בתוספות. מתוך שגרה שאלתיו: "רב, רבי, איך עבר עליך היום?". השתהה קמעה שלא יחטא בזחיחות הדעת ואמר לי כך: "היום היה לי יום נפלא... אחרי סידור שורות המזרנים ושטיפת הרצפה קבלתי רשות לנוח, התיישבתי בדד בין ערימות המזרנים ועברתי על כל 'אסור והיתר' על פה... ברוך השם, ברוך השם".

במחנה דורה היינו כעשרים נערים, תלמידים אשר למדו בישיבת "בית אהרן" שבסטרימטערע. הרב הכיר את אבותיהם שעלו על המוקד והיה בשבילנו מעין "כותל מערבי". הוא הרגיש שליחות מיוחדת לתמוך בנו דווקא כאן, במצבנו המיוחד. לפני כבוי האורות היה מתיישב בישיבה מזרחית כשתלמידיו ישובים על המזרנים סביבו והיה מלמד דף גמרא על פה. ספרים לא היו. שום דף של סדור תפלה, גמרא או חומש לא היה בנמצא. הכל עלה על המוקד או נשאר על אצטבאות של ארונות הספרים בבתי-מדרשות ובתי-כנסיות. ספרי הקודש שבבתים היהודים נבזזו ונשרפו עם גירוש היהודים.

הבית היהודי, של שועי הקהילה ושל פשוטי העם, התאפיין בארון הספרים, ספרי קודש. הספרים עצמם היו בבואה של לומדיהם, כל אחד לפי מעמדו וכשרונו. הלמדנים – בש"ס וילנא ופוסקים, וסתם בעלי בתים – בספרי דרוש ומגידות. כל חסיד וספרי הרבי שלו. על מדף ספרי הנשים אפשר היה למצוא את "צאנה-וראנה", סדורי "קרבן מנחה", "תחינה" ומענה-לשון ושבט-מוסר באותיות מאירות בעברי טייטש. אצל לומדים מובהקים בלטו דווקא הספרים קרועי הדפים ומרוטי האותיות מרוב שימוש ולימוד. הם שכנו כבוד ע"י ש"ס חדש בכריכת עור מאוייר באותיות מוזהבות, בבחינת "לוחות ושברי-לוחות מונחים בארון זה בצד זה". כשהייתי ילד אהבתי "לטייל" בגלויות השונות דרך שערי הספרים שהיו מונחים בארונות ועל המדפים בבית-הכנסת. דפוס פיוטרוקוב, למברג, ז'יטומיר, וארשא, וילנא, ויען ובודפשט. בין דפי הספרים הייתי מגלה שרידים של הלומדים, עקבותיהם של דורות קודמים. בין הדפים שהצהיבו, בצבצו שערות ארוכות מתוחות כנימי כינור, שערות של זקָנים

לבנים כשלג או אפורים, או שערות שחורות מפאות מקורזלות – שנמרטו ונתלשו תוך כדי מאמץ להבנת רש"י או תוספות. לומדים שְׂבֵעים ליוו את הלימוד בניגון עליז ולומדים רעבים, בחורים "אוכלי-ימים" בניגון עצוב מתגעגע. עפ"י הקבלה, שערה שנתלשה מהזקן או מהפאות, צריכה גניזה כמו צפרניים גזוזות. הם חלק והמשך של לבוש הגוף מראשיתו של אדם הראשון. לפעמים בצבץ בדל של ציצית קרועה שנלחצה גנוזה וחבויה בין דפי הספר עם שארית הטביקי של הלומד. בשולי הדפים נשארו כעדים נאמנים כתמי שמן ונפט של עששיות שדלקו והאירו את הדפים, וכתמי נרות שעוה וחֵלֶב שחממו את אצבעותיהם של הלומדים בלילות החורף הארוכים והקרים.

הרב האסיר ר' צבי הירש, בזכרונו המופלא, אגר במוחו מדפים שלמים של ספרים על אוצרותיהם. כשישבנו סביב הרב על המזרנים הפרושים לאחר יום עבודה מפרך, החזיר לכל הסובבים את צלם הלומד של פעם. היה טעם מיוחד בניגון המיוחד על הגמרא, והיה נפלא לשמוע את ה"מראה מקום". הרב ציטט על פה, מילה במילה ובשטף כאילו הספר והדף מונחים לפניו, כאן בצל גדרות התיל המחושמלות.

גם כאן היה בשבילנו הפוסק והבורר. הבאנו לפניו בעיה, ובקשנו ממנו שיפסוק על פי "דין תורה". חשדו באחד הנערים כבן 16-17 שהעלים ו"אירגן" את מנת הלחם של שכנו. שני "בעלי-הדין" באו וטענו מה שטענו. הרב הקשיב בעיניים עצומות. אחד מהם, החשוד, לא דיבר אליו בצורה מכובדת, התבטא בחוצפה. הרב שתק, אחז בסנטרו כאילו הזָקָן עדיין מעטר את פניו, קימט את המצח ואמר כך: "מִדְחָציף כולי האי, שמע מינָה..." (הוא ציטט מעשה מהגמרא המסתיים במסקנא: "אם בעל-הדין חצוף כל כך, מזה אתה יכול לשמוע ולהבין שהוא לא בסדר...").

יום אחד, דומני שהיה זה בתחילת חודש יולי 1944, חזרנו מהעבודה ולא מצאנו חלק מהמכרים שעבדו ב"לאגער קומנדר". נודע לנו שקבוצה גדולה וביניהם הרב, נשלחה למחנה אלריך או הרצונגן, מחנות ריכוז שהיו מסונפים לדורה. היו שם תנאים קשים מאוד. יום יום היו מעבירים משם לדורה עשרות פצועים שנפגעו תוך כדי עבודה או נפצעו ממכות של הממונים. בדורה היה בית חולים מרכזי. בתחילת ינואר 1945 נודע לנו מפי יהודי הונגרי, רופא שעבד כחובש בבית החולים, שהרב נמצא שם פצוע וחבול ממכות. בדרך כלשהי

הצליח להעביר פתק לבנו זנוויל. אי אפשר היה להגיע אליו. למחרת נפטר. גופתו הוצאה והוטלה על ערימת המתים שהיו מוכנים לשריפה בקרמטוריום. לפי "הסדר הגרמני" רשמו בדיו על הגופה את מספר האסיר שמת. ר' משה קליין מ"שטראסנרייניגע קומנדו" (Straßenreinige kommando) זיהה את הגופה עפ"י המספר הסידורי של הטרנספורט שהגיע לדורה מאושוויץ דרך בוכנוואלד. אסיר מס' 55577, יהודי, "מת מצוה" שנודע מי היכהו... ר' משה אמר קדיש.

נשמתו של הרב עלתה למרומים דרך ארובת הקרמטוריום בדורה בכ"ח טבת תש"ה והצטרפה אל אותם הגוילין הנשרפין ואל האותיות הפורחות שבכל הדורות.

51

# חפירת תעלות ביוב ב"שאכט-קומנדו"

התקדמנו בסלילת הכבישים ב"שטיינזעצער קומנדו". סללנו את הכביש מסביבות תחנת הרכבת (ה"באן-הוף") עד קרוב לשער הכניסה למחנה. בקר אחד כשעמדנו לסיים את המפקד ולהתפזר כל אחד למקום הקומנדו שלו, על מנת לצאת לעבודה בה היינו משובצים, ניתנה פקודה דרך הרמקול: "כל ה'שטיינזעצער' (סוללי הכבישים) עוברים לקומנדו חדש, ל'שאכט קומנדו', לעבוד בחפירת תעלות ביוב...". רשת התיעול והביוב חוברה לברכות גדולות שמחוץ לשטח המחנה.

בקומנדו החדש היינו כ-60 איש, אסירים מארצות שונות. ביניהם היינו כ-20, מבוגרים ונערים מיהודי הונגריה, שהגיעו בטרנספורט של "השניידער-שוסטער קומנדו" מאושוויץ דרך בוכנוואלד. עבדנו על הגבעות שמעבר לגדרות התיל. מתחת הגבעות, במעבה האדמה, היו בתי מלאכה ומפעלי היצור של הטילים V1 ו-V2.

גם כאן שמרו עלינו חיילי ס.ס. חמושים ברובים ובכלבים, בנוסף לאסירים הממונים, הלוא הם הקאפו, מנהל העבודה (פאראַרבייטער) והשליח הרץ (ה"לאופער"). השניים הראשונים היו בעלי משולש ירוק, גרמנים, שנדונו על פשעים כגון רצח. הם הועברו מבתי הסוהר למחנות ריכוז כדי לקבל תפקידי פיקוד על אסירים כלואים אחרים. היו גם מהנדסי-תיעול, אזרחים גרמנים, שפיקחו על העבודה מבחינה מקצועית וסימנו את תוואי החפירות עפ"י מפות ושרטוטים. את כוח העבודה סיפק הרייך.

אלפי אסירים-עבדים שנכלאו במחנות עבדו עבודת פרך מהבוקר עד הערב. היינו רעבים וצמאים. מנת הלחם שקבלנו בבוקר השכם בתוספת חתיכת מרגרינה או כחמישים גרם נקניק מבשר-סוס, לא הספיק להשביע את הרעב ולהשקיט את התאבון. בנוסף לכך, לא היינו מאומנים לסוג זה של עבודה. גם

כלי העבודה לא התאימו למלאכה זו. במכושים, באיזמלים ובפטישים, היינו צריכים לחפור תעלות כדי להניח בהן את הצנרת. צורת העבודה התאימה לאסירי עולם שכל חייהם עדיין לפניהם ואין להם בעיה של זמן. הרגשנו חוסר אונים: מצד אחד האיצו ודחקו בנו לעבוד בקצב רצחני, בלי הפסקה ובלי לנוח רגע, ומצד שני סיפקו לנו כלי עבודה פרימיטיביים ובלתי ראויים. גם שיטת העבודה לא התאימה ל"עם האדונים" הפרקטי והדייקני, העם הגרמני. היה עלינו למצוא אלתורים כדי להתגבר על חפירה בשטח סלעי. קבלנו פטישים כבדים, 3-2 ק"ג משקלם, ואזמלים קהים באורך של כחצי מטר בהם היינו צריכים לחצוב במקומות שסלעים הפריעו בתווי המסלול. שיטת העבודה היתה: אסיר צעיר, לפעמים ממש נער, היה מחזיק את האיזמל ביד אחת או בשתים ומכוון אותו לנקודה בה רוצים לסתת או לפורר את הסלע. האסיר היותר מבוגר היה מכה בפטיש הכבד על האיזמל. בשיטה זאת היינו צריכים לחצוב ולחפור ולהגיע לעומק של כשמונים ס"מ ויותר.

לפעמים החליק האיזמל מחוסר מיומנות של המחזיק והאצבעות של האסיר היו משתפשפות בסלע כשהדם זרם וניגר. במרחק מה, מתחת לצל אחד העצים שעל הגבעה, היה יושב איש הס.ס. בדרגת "אונטער-שאר פירער" (Unterscharfführer – סמל) וצועק אלינו: "נו יענקל, וואָס האַסטו צו האַוזעָ געָמאַכט – אריייועכעל"... (מה עשית בבית – ריוח'ל קטן) ממש במילים אלה, ביידיש. בדורה נתקלנו בהרבה שומרי ס.ס. שמוצאם היה מה"פולקס דויטשע" (Volksdeutsche), הונגרים ורומנים שהתגוררו בסטרנסילבניה באיזורים מאוכלסים יהודים דוברי יידיש.

זוכרני שהיו אתנו שני אחים מסטרימטערע, מרדכי-יעקב ושמואל-הוז, בניו של ר' הירש הוז חסיד קוסוב. הראשון היה כבן שלושים ואחיו הקטן כבן שבע-עשרה. שניהם נותרו ממשפחה גדולה. בתור לסלקציה, בלילה בו הגענו מגיטו דראגומירעטש, הספיק האב לבקש מהבן הגדול שישמור על שמואל הקטן, שידאג לו כאבא.

תמיד היו ביחד. גם כאן, בחפירות, עבדו כזוג – מרדכי-יעקב החזיק את הפטיש ושמואל אחז בידיים לא מאומנות באיזמל. באחת המכות של הפטיש, החליק האיזמל ועורן של ארבע אצבעות היד נתקלף ממש עד לעצמות. היד שתתה דם, חתיכות בשר נשארו תלויות בעור היד. כמובן שהגרמנים לא

דאגו לחומרי חבישה ועזרה ראשונה כגון נוזל חיטוי וכדומה. החומרים היו יותר יקרים מחייהם של האסירים. חייהם של היהודים היו ממילא תלויים על בלימה. במוקדם או במאוחר היינו עומדים לפני חיסול והשמדה. הרגשנו חסרי-אונים. לא יכולנו לעזור לנער במצוקתו. אפילו לא יכולנו להפסיק את העבודה ולראותו מקרוב, כדי לתת איזושהי עצה. הזמן היה יותר יקר מהדם שניגר על איזמל הברזל ועל הסלע העקשן. הקאפו ומנהל העבודה (ה"פאָראַרבייטער") האיצו ודחקו בצעקות ובצליפות "איממער לאָז, איממער דאלי, איממער וויטער מאכן!!!".

האח הגדול היה אובד עצות, לא ידע במה יוכל לעזור לאחיו הקטן. שמואל החזיק באיזמל המרוח בדם, כאילו נדבק בו. צבע הדם שניגר על הברזל השחור של האיזמל, הפך לצבע כהה שהפחיד עוד יותר את הנער הפצוע.

נפתלים דרכי ה'. פעמים רבות חשבתי על אותו שומר ס.ס. שהגיח ברגע ההוא. אותו שומר דיבר גם רומנית והונגרית, כנראה שהיה מאותם ה"פולקס דויטשע" שבאיזור טרנסילבניה שהצטרף לשורות ה-ס.ס. הם הכירו היטב את היהודים. וכאן עשה מעשה שלא השתלבּ במכלול החוקים וההנהגות שבין השליטים והנשלטים. כל פעם שאני נזכר בו אני משתאה: מה ראה על כך?... הוא ניגש אל האח הגדול מרדכי-יענקל שהיה אובד עשתונות ואמר לו בשקט ברומנית: "קח את הנער בצד והַשְׁתֵן על האצבעות השותתות דם...", והושיט לו חתיכת נייר-קרֶפּ לעטוף את האצבעות המקולפות. ה"חיטוי" הזה הועיל לפחות עד גמר יום העבודה. בערב אפשר היה לגשת לחברים שעבדו ב"שניידער-קומנדו", להשיג חתיכת בד לעטוף את היד הפצועה.

במעשה הנדיר של איש ה-ס.ס., "הצדיק בסדום", הבנתי את אמרת חז"ל: "יש קונה עולמו בשעה אחת"...

רכשנו מיומנות בחפירת התעלות. אחרי שהתגברנו על הקטעים בהם הפריעו הסלעים, נשמנו לרווחה כשחפרנו באדמה תחוחה ספוגה רטיבות. הקרירות של האדמה והריח של השרשים והעלים הזכירו לנו את הכפרים ואת השדות ההם. הגעגועים לריח הטחב הפיחו בנו כוח ותקוה. ככל שהעמקנו לחפור, יכולנו להתכופף, לערום חפניים של אדמה, להוציא אותה לשפת-התעלות, ותוך כדי כך יכולנו לנוח כשהיינו מוסתרים מעין המפקחים עלינו.

חציבת התעלות, שבה עסקו ה"שאכט-קומנדו-קאנאליזציה" (Kanalisation). היתה מוגדרת כעבודה קשה ולכן היינו זכאים לקבל בשעות הצהרים כחצי ליטר משקה כהה ממותק, בטעם צ'יקוריה-קפה. את המנה העיקרית, קערת אוכל חם, היינו מקבלים בערב, בגמר היום המפרך.

יום אחד נתמזל מזלי והשליח הרץ, ה"לאופער" של הקומנדו, לקח אותי ועוד שלושה אסירים להביא את מיכלי הקפה מהמטבח של המחנה למקום העבודה. קפצתי על המציאה. רצתי מהר כדי להנות מעצם ההליכה ומההפסקה בחפירה. שינסתי מותני ומָתחתי את מְלא קומתי הנמוכה, כדי שאהיה "ראוי" לתפקיד, כמעט כמו באותו ערב של הסלקציה אצל מנגלה.

קצת פחדתי ממשקל הכד ומהמרחק של כחצי שעה הליכה. מלא אומץ גברי, נעמדתי ע"י שלושת החברים, הקאפו והרץ. צעדנו בצעדי אסירי המחנות. היינו חמישיה. הקאפו היה המוביל. כנראה נלוה אלינו בתקוה שיוכל "לארגן" לעצמו ארוחה דשנה מחברו קאפו-המטבח. היינו צריכים לעבור את בקורת שער הכניסה והיציאה של המחנה, שם עמד צריף גדול ששימש ביתן לשומרי ה-ס.ס. (ה"פּאָסטן-שטובע"), שפיקחו בשבע עיניים על יציאתם וכניסתם של האסירים. הנוהל היה קבוע: הקאפו היה מתייצב בכובע מורד כשעל ידו, בשורה מאוזנת, האסירים העומדים דום, גם הם בגילוי ראש, והוא מכריז בקול רם: "קאפו 'שאכט קומנדו' אסיר מס' כך וכך עם חמישה אסירים נלוים, נכנס אל המחנה...". כשהיינו חוזרים עם הכדים, היה נשנה התהליך: קאפו... זה וזה אסיר מס'... עם חמישה אסירים יוצאים מהמחנה".

בתחושת חופש צעדנו לכיוון המטבח. היתה זו שעת הצהריים ומחנה דורה שקק חיים ופעילות. קבוצות-קבוצות של אסירים במדים מקווקווים וממוספרים, בנעלי עץ מתקתקים ובכובעים על ראשיהם, היו מפוזרים במקומות העבודה השונים.

הארובות של המטבח המרכזי פלטו עשן ואדים, ריחות גן-עדן של מרק תפוחי אדמה מהביל גירו את הנחיריים. אלפי אסירים שירכו את רגליהם הרזות ופניהם המעונות והמורעבות אל כיוון ארובות המטבח. בלב כולם תפילה חרישית, מעמקא דליבא, על קערת המרק ובה חתיכות תפוחי אדמה הבולטות כסלעי הצלה לספינה נטרפת בלב ים.

מרחוק ראינו את ארובת הקרמטוריום — מעין צד שני של המטבע.

נתקנאתי בחברי מ"השטראסנרייניגער-קומנדו" שיכלו לנשום את הבלם וניחוחם של הסלק ותפוחי האדמה הצפים בדווידיהם הענקים. חברי הטוב, זיידל משה פרל, שעסק בטאטוא רחובות המחנה, סיפר לי שהם מכוונים את זמנם כך שבשעות הצהריים יגיעו לטאטא בקרבת המטבח, כדי להנות מריחות האוכל ושקשוק כדי המרק המשמיעים את מנגינות השובע, מנגינת החלום הלא-מתגשם.

סביב המטבח שסיפק מנת אוכל חם לשניים עשר אלף אסירים מורעבים, היתה פעילות קדחתנית. גם הקאפואים השונים נמשכו אל הריח המתוק של האוכל. מאחורי הדלתות האחוריות נעשו עסקאות על חשבון המזון הבסיסי של האסירים. לכל בעל תפקיד היה איש משלו, שקִצֵץ מהמנות של העבדים-האסירים וצמצם את משקלם ותכנם, כדי להבריח מצרכי מזון ולהעביר אל הבלוקאלטעסטער או אל הקאפו שחפץ ביקרו.

בתוך ההמולה הזאת חכינו לקבל את מנת הקפה שלנו. כאן, בצד האחורי של המטבח, היה גם מקום האחסון של הכדים והמיכלים בהם היו מעבירים לכל צריף וצריף את מנת האוכל היומית. כאן היתה שורה של ברזים מחוברים לצנורות גומי לשטיפת הכלים.

הדלת נפתחה וטבח רוסי מדושן ומשולהב יצא והושיט לי כד ריק לשטיפה, בו היינו אמורים לקבל את הנוזל-הקפה בשביל הקומנדו שלנו. רצתי בזריזות לכיוון הברזים, במרחק מה מיתר חברי האסירים. נתגלה לי אוצר בלום, אוצר יקר מזהב: בתחתית הכד הריק כביכול, נשארו שאריות אוכל של היום הקודם, אוכל חלומי: מרק קרוש קר ובתוכו תפוחי אדמה בתערובת אטריות, חלומו ומאווייו של כל אסיר החולם בהקיץ ברגעים היקרים בעומדו בתור לקבל את קערות המרק בערב, חלום ותפילה שיזכה לקבל מהמרק הסמיך המעורב בתפוחי אדמה שבתחתית הדוד. וכאן אני ממשמש ונוגע באצבעותי בתחתית הקנקן – כשני ליטר אוכל סמיך ריחני בעל אלף טעמים – והוא שלי!!!

הזמן דוחק. עוד מעט יצא הטבח הרוסי ויבקש את הכד הריק הנקי. קודם כל בלעתי במהירות כמה שיכולתי. ידי הפכה לכף, והעריתי את תוכן תחתית הכד לתוך הפה. הורדתי את כובעי ומלאתי אותו בעיקר עם תפוחי האדמה והסלק העטופים במרק קרוש ההולך ונמס. קראתי לחברי שגם הם ייהנו מהאוצר הבלתי נדלה. הם עזרו לשטוף את הכד והחזרנו אותו למלוי הקפה.

הרץ-הלאופער הפולני הרשע, יצא וראה שאני מחזיק את כובעי ובו אוכל. הוא החל לאיים עלי – בסבוטז', כלומר חבלה ברכוש הרייך, קלקלתי בזדון את הכובע...

הרגשת השובע פיצתה אותי על האיום של הרץ. התחלנו לצעוד עם כדי הקפה לכיוון שער היציאה, ושוב היינו ארבעה אסירים, הרץ והקאפו. בידי האחת החזקתי את הכד וביד השניה אימצתי אל החזה, מתחת למעיל, את כובעי הגדוש במרק קרוש. הסתבר לי שלא לקחתי בחשבון את נוהלי המחנה: אסור היה להסתובב בלי כובע. כשאיש ה-ס.ס. ניגש אל האסיר, רק אז היה חייב להוריד את הכובע, עד שהלה אמר לו "המשך" ("ווייטער מאכן"), ושוב חבש את הכובע. הגעתי לשער המחנה בגילוי ראש. הקאפו ניגש אל שומר ה-ס.ס. לדווח לו שהוא, מספר כך וכך, יוצא מן המחנה עם חמישה אסירים. חייל ה-ס.ס. יצא לבדוק ומיד הבחין שאסיר אחד ללא כובע. "היכן הכובע של האסיר ההוא?" שאל את הקאפו. מיד נפתחה עלי הרעה: שניהם ניגשו אלי ומשכו את הכובע המלא מרק, כשהוא רטוב ונוטף מכל הצדדים. איש ה-ס.ס. התחיל לצרוח: "איך העזת להשחית את רכוש הרייך?!...". הייתי בטוח שגורלי נחרץ, "אחת דתי להמית..." על פי סעיף "סבוטז'".

בינתיים התהוה פקק. משני צדי השער חיכו קאפואים עם אסיריהם לצאת או להכנס. שומר השער איש ס.ס. לא הספיק לטפל בי כראוי. הקאפו ניצל את המהומה והסמכות והחל לבעוט בי ולדחוף אותי לכיוון היציאה, לפנות את הדרך. הוא הרים את אגרופיו כמאיים עלי, דחף את ארבעתנו בצעקות רמות ובבעיטות, עד שהסיח את דעתו של איש ה-ס.ס. שהלך לחדר המשמר. היתה לי הרגשה שיש לדון את הקאפו לכף זכות. ברגע מסויים הבין את הסכנה שאני, הנער המסכן, נקלעתי אליה, ונצנץ בו זיק של רחמים והחליט להציל אותי מצפרניו של ה-ס.ס. הטורף ע"י המכות והצריחות שהיו מכוונות יותר אל איש המשמר מאשר לנער "הפושע".

הגענו לגבעה, אל האסירים שחיכו לקפה החם. הגעתי בכוחותי האחרונים. הורדתי את כד הקפה ובידי כובעי המלא. הלכתי הצדה כדי שלא להתקל במבטיו של הקאפו. פחדתי מ"המשך שיבוא". נגבתי את פני החבולות, אכלתי את שארית האוכל ושטפתי את כובעי.

בימים של רעב וצמאון ותשוקה עזה לִשְׂבּוֹעַ פעם אחת – ולמות, נזכרתי ברוסי שהוציא את הכד עם שאריות האוכל בתחתיתו. השובע גרם לי לאושר זמני ולתקוה לעוד ימים של מזל. הבינותי את משמעות ברכת "הטוב והמיטיב...". הייתי אסיר תודה לקאפו של השאכט-קומנדו שידע להכות אותי ברגע הנכון ובמקום הנכון, ובזכות דחיפותיו ניצלתי משבט זעמו של איש ה-ס.ס. שומר השער.

52

# ר' משה הזקן, ועוזרו זיידל הנער

הטרנספורט שלנו שהגיע לדורה דרך אושוויץ ובוכנוואלד, התפזר ושובץ במקומות עבודה שונים ("קומנדו עבודה"). לפי זכרוני היו היהודים משובצים במחנה דורה במקומות הבאים:

"שאכטקומנדו 11" – עסקו בחפירות התעלות ביוב וניקוז.

"שאכטקומנדו 80" – עבדו באולמות היצור של הנשק הסודי במעבה האדמה, בטונלים, שם יצרו ובנו את הטילים V1 ו-V2. הם עבדו בשתי משמרות, משמרת יום ומשמרת לילה, כל משמרת כשתיים-עשרה שעות. חברי זנוויל כהנא בן הרב מסטרימטערע, עבד שם תקופה מסויימת. בדרך כלל היו שם הרבה מהנדסים, מסגרים ובעלי מקצוע במכניקה, ואליהם צורפו אסירים אחרים. רוב הזמן חיו במעבה האדמה. אור היום וקרני השמש לא חדרו לשם. בגדיהם היו שחורים, מבריקים ומוכתמים משמן מכונות ומכלי העבודה המשומנים.

"שטיינזעצער-קומנדו" – עבדו בסלילת כבישים סביב למחנה.

"קארטאפעל-מידע-קומנדו" – כאן עבדו הרבה נערים צעירים מהטרנספורטים ההונגריים. הם עסקו באיחסון תפוחי-אדמה לקראת החורף. השיטה היתה כזאת: היו מסדרים ערימות תפוחי אדמה בשורות ארוכות בצורת פירמידה מאורכת, רוחב מטר וגובה מטר, ועליהם שכבת קש, אדמה-קש-אדמה. הקש והאדמה שמרו על חומו של הירק שלא יינזק בכפור של החורף. תפוח אדמה היה מרכיב חשוב ויסודי בכל מחנות הריכוז. היתה שמירה מיוחדת של הפירמידות האלה מפני האסירים הרעבים שניסו בכל מיני תחבולות לחתור ולהגיע לחלום הנכסף – תפוחי אדמה מבושלים.

שטח האחסון היה בקרבת הגערטנריי-קומנדו (Gärtnerei-Kommando) ובאחריות קאפו ווילי.

"אספאלטעריע — קומנדו 114" (Asphaltieren-Kommando) — אחראים על זיפות הכבישים והובלת זפת וחצץ. בדרך כלל היו מסופחים למנהלי-עבודה גרמניים שעבדו כקבלנים בפיתוח המחנה. הם הפעילו את מכונות הדחיסה והמכבשים. כלי העבודה של האסירים היו מְריצות ואתים.

"באן-הוף-קומנדו" — עבדו בתחנת רכבות המשא שהביאו חומרי בנין וחומרי גלם לפתוח המחנה ולהפעלת חרושת היצור של הטילים. מכאן, מפתחי המנהרות המוסוות, הועברו החומרים בקרונות מיוחדים ליעדיהם.

"האלץ-הוף-קומנדו" — הם עבדו בשטח מגודר מאחורי הקרמטוריום. היו שם עצי הסקה, וקש למלוי מזרנים ותיקונם. היו שם גם מתקני-תליה. אסיר שנידון למות בלי טכסים מיוחדים, היה נתלה כאן. אסיר שמת בתאונת-עבודה וכדומה היה נזרק בהאלץ-הוף. כאן היו מפשיטים את בגדיו, רושמים על הגוף הערום את מספרו ומכאן היו מעבירים אותו לקרמטוריום. ידידי הטוב, הסופר האידי יחזקאל בן לייבוש רינג מסיגט, עבד כאן.

"גערעטע-קאמער-קומנדו" (Gereite kammer Kommando) — מחסן הביגוד, המזון והאספקה. כאן עבדו אסירים בני מזל ופרוטקציה. כלם קינאו בהם. הם היו הראשונים שזכו לראות אלפי ככרות לחם. יכלו להשביע את העיניים לא רק בלחם כי אם גם במצרכים אחרים. ידיהם משׁשו את הלחמים וליטפו את חבילות המרגרינה, הם הריחו את ריח הלחם ונשמו את הבל התנור בו אפו את הלחם. אנשי גערעטע קאמער, היו בסוד העסקאות שנעשו מתחת לאפם של אנשי ה-ס.ס. הממונים על אספקת המזון לאלפי אסירי המחנות. היה קשר ישיר בין העיניים הכבויות והלחיים הנפולות של המוזלמנים לבין מחסן המזון ומנות הלחם והמרק שלא הגיעו לצלחותיהם של האסירים הרעבים.

"גערטנריי-קומנדו 135" (Gärtnerei-Kommando) — היתה זאת קבוצה גדולה של אסירים שעסקה בגינון בשטחים סביב מחנה ה-ס.ס. מעבר לשער המחנה. ביניהם מומחים-אסירים שבנו חממות לגידול פרחים, בצורה פרימיטיבית בתנאי המחנה. בין האסירים בגערטנריי היתה קבוצה גדולה שעסקה בהובלת צואת אדם לזיבול שטחי הירקות — "שייסע-טרעגער" (Scheißeträger).

"שטראסנרייניגער-קומנדו" היו אחראים על נקיון הרחובות והכבישים, וטאטוא ככרות המיפקדים וסביב הבלוקים.

בכל קומנדו עבודה, היה צוות ניהול בתפקידים הבאים: בראש הקומנדו עמד הקאפו, אחריו מנהל-עבודה – "פארארבייטער", המזכיר – "שרייבער" (Schreiber) והשליח-הרץ – "לאופער". לכל בעל תפקיד היה תפור סרט על השרוול ועליו היה מודפס מעמדו-תפקידו. כל קומנדו עבודה היה נתון למרותו של ה-ס.ס., על פי רוֹב בעל מקצוע, בנוסף לשומרי ס.ס. ששמרו על כל קבוצה וקבוצה.

האסירים בעלי התפקידים היו בעלי שליטה וכוח. כל אסיר פשוט בקומנדו היה נתון בידי בעלי התפקידים לשבט או לחסד. ככל שבעל-התפקיד הראה כישורים מיוחדים באכזריות ובעינויים – היו לו סיכויים "להתקדם" או לפחות להשאר בתפקיד לשביעות רצונם של אנשי ה-ס.ס.

ר' משה קליין משיף היה חסיד סטמר בודד בין חסידי וישניץ וספינקה שבכפר. הוא נשאר בין הגברים המעטים שעברו את הסלקציה באושוויץ. גם הוא הגיע לדורה בטרנספורט של ה"שניידער-שוסטער", ושובץ כאן בשטראסנרייניגער-קומנדו. אליו צורף הנער זיידל-משה פרל משיף.

בקומנדו זה, שהיה מורכב מאסירים מעמים שונים, בלטו שני האסירים היהודים בעלי המשולש הצהוב ועליו אות U (אונגרן) ובמספר הסידורי (חמישים וחמישה אלף). היהודים דוברי הונגרית קראו לו דוד משה הזקן ("אָז אירעג משה באטשי" - Az öreg Mose bácsi). אמנם לפי גילו היה כבן ארבעים ושתיים, אבל במחנות הריכוז, אנשים בגיל שבין ארבעים לחמישים שנה היה להם הכנוי "סְטַרִי" – כלומר הזקן. הנער זיידל היה כבן 15. הם היו צוות של שניים. תפקידם היה, בנוסף לניקוי המחנה, להסתובב בכבישים הפנימיים ולאסוף כל פסולת שיכולה להביא תועלת כגון: בדל של עץ, ברזל, קש, עצם וכדומה. הם היו מביאים את החומר הנאסף אל ה"האָלץ-הוף קומנדו". שם ארזו הכל ושלחו לבתי-חרושת כחומר גלם.

יום העבודה התחיל מוקדם בבקר, עם גמר מיפקד נוכחות. ממגרש המפקדים צעד כל אסיר אל הקומנדו שלו, ומשם למקום העבודה.

ר' משה וזיידל צעדו אל מחסן הכלים שם קבלו מריצה, מטאטא ויעה, והחלו מיד לעבוד. ר' משה החסיד היה מסובב ברחובות המחנה באותה התלהבות חסידית של אז, כשהיה עוד בבית והיה מסתובב למכור ספרים וציציות בכפרים הנידחים. על פי דין, מחמת סכנת נפשות, הוא חייב גם כאן לעבוד בכל כוחו

כדי להראות את נאמנותו. הוא צריך לרצות את הקאפו ואת ה-ס.ס. שהסתובבו עם הפרגול כדי להאיץ באסירים שלא יתרשלו. זיידל הנער היה דוחף את המריצה עם האשפה, ומשה הזקן בפנים מצומקות ובעיניים בוערות היה מטאטא בדקדקנות שלא ייכשל ח״ו באשפה כל שהיא, ושלא ייתפס בעיניהם הבולשות של הרשעים. הזקן רצה להראות במקום חסר רחמים זה, מקום בו מכל צעד ושעל בקעו להבות השאול – שגם כאן לא ננעלו שערי חסד. הוא השתדל, דווקא כאן, כשהוא ערום ועריה כאיוב בשעתו, לעשות מעשי חסד. מעבר למסך האופל, במעמקי הסתר הפנים של היושב במרומים, הרגיש את אימת הנסיון של עקידת אם על בנים – והחליט לעמוד בו בעקשנות. היתה זו התרסה אילמת כנגד ״שופט כל הארץ״ שהחליט להחזיר את העולם לתוהו ובוהו. תמים היה. בכל לבו האמין שאי-שם גם בנו, בן הזקונים מאיר׳ל בן החמש, נהנה מחסדיהם של אחרים.

לאחר הסלקציה של ליל מנגלה, כשנשארו רק הוא ובנו נחמיה בן הארבע עשרה, שאל את אחד האסירים הותיקים שטיפלו בנו, יהודי דובר יידיש: ״אמור לי בבקשה, מתי נִפְגש עם הנשים והילדים...?״, והלה נתן לו תשובה בצירוף סטירת-לחי מצלצלת: ״טפשים הונגריים, המשפחות שלכם נצלות כבר...״ (אייערע פרויען און קינדער בראָטן זיך שוין אין אויוון...). שם השאיר את אשתו הצעירה ייטה, הוריה, ילדיו, ששה במספר, כולל בן הזקונים מאיר׳ל. ילד נחמד עם פיאות מקורזלות כקפיצי זהב, שזה עתה התחיל לקרא פסוקי חומש...

לפי חוקי המחנה, אסור היה לאסיר להחזיק תיק או תרמיל, ובכל זאת דאג כל אחד שיהיה לו איזה צרור מאולתר ומוסתר מתחת לבגד, שם החזיק את ״רכושו״ היקר לו כגון סמרטוט דק לעטיפת הלחם, או ידית אלומיניום מושחזת לחיתוך הלחם או למריחת המרגרינה. בצרור ההוא או בכיס המאולתר, הסתירו את הכף לגמיעת המרק. חפץ אחר בעל ערך היה חתיכת חוט ברזל ששימש בשעת הדחק להדק את סוליית הנעל שעמדה להפרם מנעל העץ שנתקלקלה.

תרמילו של ״משה באטשי״ (הדוד משה, בהונגרית) היה מעין תרמיל גמ״ח, אוצר גדוש ובלום, מלא סמרטוטים לשימושים השונים כגון: לחבוש רגל פצועה, סמרטוט לכרוך סביב הרגליים היחפות של הנערים חסרי הישע, להקל על שפשוף היבלות בנעלי העץ, סמרטוט להטליא בגד קרוע או חתיכת

בד לצרור קמצוץ מלח או טבק – שני מצרכים שהיו יקרי המציאות. אסיר מבוגר שהצטנן – מיד היה מוציא ר׳ משה מתחתית התרמיל שלו חתיכת בד לעטיפת הצוואר. תרמיל הגמ״ח היה תמיד פתוח ומזומן. בשעת מפקד הערב, בתום יום העבודה המתיש, הפך התרמיל מעין ״תחנת עזרה ראשונה״.

ועוד זאת קבל על עצמו – להיות מוסד של איש אחד המטפל בגחש״א, גמילות חסד של אמת. דווקא כאן בגיהינום של מחנה דורה, ממלכת בעלי המשולשים הירוקים, שלטון הרוצחים והפושעים, התליינים וקוצבי חיים ומות בהינף פרגול – החליט ר׳ משה לומר ״קדיש יתום״ אחרי המתים היהודים.

דרכם האחרונה של האסירים עברה דרך ה״האָלץ הוף״ קומנדו. אפיסת כוחם וההתעללות בגופותיהם מצאת נשמתם ועד העלאתן עגלה המובילה לקרמטוריום – הכל התנהל עפ״י סדר גרמני, כי הרי ״אָרדענונג מוזט זיין״... אסיר שנהרג בתאונת עבודה, נידון למות, מוזלמן או סתם אסיר שנפח את נשמתו ממחלה – העבירו את הגופה ל״האָלץ הוף קומנדו״. כאן היו רושמים את מספרו על הגופה הערומה בדיו שחור ומשם – לקרמטוריום. מטאטאי הרחובות. שהגיעו לכל הפינות במחנה, יכלו לראות את הגופות. הם עזרו להעמיס אותן על העגלה המיוחדת. כשר׳ משה זיהה את המספר הסידורי ״חמישים וחמישה אלף...״ על גופה, ידע לבטח שהיא של יהודי מהטרנספורטים ההונגרים. במיפקד הערב, כשאלפי האסירים היו עומדים ומחכים לספירה ולפקודות – היה משה הזקן מבקש מהעומדים בשורות של חמישה לומר ״אמן יהא שמיה רבה...״. קולו היה מהדהד ומנסר יחד עם זמזום הרמקול: ״יתגדל ויתקדש שמיה רבה...״. כאן, בין שרידי היהודים וערימת העצמות הנעות כעצים בשלכת, הרגיש ר׳ משה כיתומו של עולם הזקוק לנחמה. הוא הרגיש שיתמותו של עם ישראל מקופלת במילות הקדיש הנאמרות על הקבר הפתוח. פעמים רבות היה הרמקול מהדהד ומודיע על ״לאוזע קונטרולע״ (בדיקת כינים) או הליכה מאורגנת לבית המרחץ, ובדיוק אז היה ״הדוד משה״ עסוק בארגון עשרה אנשים לאמירת ״קדיש״. לא פעם ספג מכות בשעת פקודת ״עמוד דום״ – ״שטיל שטאנד״, או בצריחת הפקודה ״אכטונג״ (Achtung) מפי ה״לאגער פירר״ (Lager Führer). בדיוק אז היה מגיע ל״עושה שלום במרומיו״, ובשעת הצעידה לאחור היה שובר את ״החמישיה״ ואת ה״אָרדענונג״ של שורות המיפקד.

במציאות האכזרית שלנו, טווה לו האסיר משה מחוטים דמיוניים דקים, מעין שריון בלתי נראה, הקים לעצמו וסביבו מעין מחיצה המהלכת אתו, עמוד ענן מדברי, כדי שיוכל לקיים עולם מצומצם של חסד ומצוות. על האספלט השחור של כבישי המחנה, סלל לעצמו שביל דמיוני, ברור כבדולח, שהיה מוביל אותו מביתו החרב אל בית-הכנסת הכפרי הנטוש. משולחן השבת אל דרגשי האסירים ומנת הלחם. בתוך הבועה הדמיונית של ענן ואש, התהלך עם מטאטא הזרדים. שם היה מעלה זכרונות והשגות, תהיות ותמיהות עד גבול המותר.

חודשים רבים היו מהלכים ומקרטעים בנעלי העץ ובבגדים המפוספסים זה בצד זה, ר׳ משה קליין והנער זיידל, הלוך וטאטא, הלוך ומלמל. בין לבין, תוך כדי העבודה, היו קוראים פרקי תהילים על פה כמנהגם מאז. שם בכפר, בשבתות הארוכות של ימי הקיץ, היו יורדים בני הקהילה לבית-הכנסת הכפרי לבושי שטריימל וקפטן, לגמור את כל ספר התהילים.

כאן הנהיג משה סדר יום כמעט קבוע: את הטאטוא החל בצריף שע״י שער המחנה – ה״פאסטן-שטובע״, על פי הוראת קאפו שטרסנרייניגער-קומנדו. שם חיכו לו חיילי ה-ס.ס. שומרי המחנה כדי להתבדח ולצחוק מהיהודון הרזה המצומק כפוף הגו, כמו בקריקטורות של יוליוס שטרייכר. הם היו קוראים לו ״משה׳לע״ והוא היה מוריד את כובע האסירים ונעמד דום, כדת וכדין חוקי המחנה. איש ה-ס.ס. היה מדקלם לו את שיר ההיתולים:

״יוד יוד הֶפּ, הֶפּ, הֶפּ – שווינע פלייש איז דאך פעט,
שווינע פלייש איז גוט – פארשטינקען איז דער יוד...״.

Jud, Jud, HEP, HEP, HEP - Schwine Fleisch ist doch fät"
" Schweine Fleisch ist gut - Vorstinken ist der Jud...

(HEP - מילת גנאי מתקופת חורבן בית שני, ראשי תיבות של Hierosolima Est Perdita - ״זנתה ירושלים״ - בלטינית)

בלי להבין את דיוקן של המילים, הבין כי ״כך נגזר מלפניו והן הן נוראותיו והן הן גבורותיו...״.

בהשמע הצעקה הסרקסטית של ה-ס.ס. ״ווייטער מאכן״ (״המשך״), לקח משה את המטאטא הגואל בזריזות ובחטף, והסתלק לעבודתו. הודה לה׳ שהיום השיר לא נגמר בצליפות הפרגול. מיד פנה לעבודה ולפרקי התהילים.

על-יד שער המחנה התחיל ב"אשרי האיש אשר לא הלך...", ולפנות ערב, אם זכה והמחשבות לא הטרידו אותו יותר מדי והזכרון לא בגד בו, היה מגיע ל"כל הנשמה תהלל י-ה...", והיה מכפיל את הפסוק האחרון בשטף של דמעות.

זיידל הנער העוזר על ידו היה ממלמל יחד אתו. היה לו זכרון מצויין מאז שהיה משתתף באמירת פרקי תהילים אצל הרבי שלמה יאסל הי"ד. כאן בין גדרי התיל היו מתענגים על תשבחותיו ותפילותיו של דוד מלך ישראל החי וקיים גם כאן. זיידל היה מדמיין שגם כאן הוא מדלג על הסכנות כמו אז, במדבר יהודה, בברחו מפני שאול. הניגון המיוחד של פסוקי התהילים מלא את קיבתו הריקה והקל על השעמום שבעבודה המונוטונית, ועל הסכנות שארבו בכל פינת רחוב במחנה.

בקיץ של שנת 1944 היינו כבר אסירים ותיקים. היינו מתפנים לנוח ולשמוע שיחת חברים על מהלך העבודה. זמן בין השמשות התארך והשמש היתה שוקעת אט אט. האספלט השחור פלט חום נעים בריח של נפט. הבגדים הקלים התאימו לחמימות הקיץ וקרני השמש עוררו בנו געגועים לבית ולמשפחה. ידענו על השמדתם של היקרים לנו וניסינו להדחיק ולא להאמין. ר' משה המשיך להתגעגע לבן הזקונים מאיר'ל. נסינו לתאר את בוסתני הכפר ואת שפע הפרי והירק והמים הזורמים בנחלים. ר' משה היה נאנח. הוא דאג לכוח הזכרון שלו שהלך ונחלש. פעם התבטא במילים קורעות לב שהביעו את פחדו: "איני יודע מה לעשות, זכרוני הולך ונחלש... בזמן האחרון אני צריך להפסיק את אמירת התהילים ולפנות אל זיידל הנער כדי שיזכיר לי היכן אני עומד... אין זאת כי הצרות השפיעו עלי... ואולי קץ הימים מתקרב ובא...".

בתחילת מרס 1945 נשלח ר' משה עם אסירים אחרים למחנה אחר. זיידל שנשאר בקומנדו של מטאטאי המחנה סיפר לנו שמשה היה מאד מזועזע ונעלב שויתרו על עבודתו הנאמנה. דווקא הוא, שהיה משלם במנת המרגרינה כדי שיקבל את המטאטא הטוב ביותר. הוא ניגש אל ה-ס.ס. ששמר על הקבוצה שעמדה להשלח למחנה אחר וצעק לו ביידיש-הונגרית: "דו שייגעץ, ווער וועט אייך אזוי געטריי קערן די גאסן ווי איך קליין מוזעס?..." (הגד לי שקץ, מי עוד יטאטא לך את הרחובות בנאמנות כזאת?...), ופרץ בבכי.

אחרי שחרורי בברגן-בלזן (לשם פונו כשניים עשר אלף אסירי דורה) הלכתי לחפש את חברינו האסירים מדורה. התענינתי בגורלו של "הדוד משה".

חברים ספרו לי שראו אותו אחרי השחרור בעיר נורדהאוזן שע"י דורה. הוא הסתובב ברחובות העיר, שהיתה מלאה אסירים משוחררים ממחנות הריכוז שבסביבה, כשבקבוק משקה חריף תחת בית שחיו. מתרמיל הגמ"ח שלו הוציא כוסיות ועוגיות שהצליח "לארגן" וחיפש ניצולים יהודים. היה עוצר כל יהודי שפגש, מושיט לו כוסית יי"ש ועוגיה וצועק לו בעיניים דומעות: "ברך בקול רם ושתה לחיים אם זכינו להשתחרר..." (מאך א'ברכה און טרינק לחיים אז מיר האָבן זוכה געווען די באפרייאנוג...)

ממחנות הריכוז שרדו שתי בנותיו הגדולות שרה ואלקה. בנו הצעיר נחמיה השתחרר בברגן-בלזן. ילדיו הקימו משפחות ענפות בארץ ישראל, והוא זכה לראות בתחילת בניינה של ירושלים.

נפטר בארץ ישראל בשיבה טובה.

53

# הנגיד והקבצן

בחדשים יולי-אוגוסט 1944 עבדתי בדורה בתעלות ניקוז. היינו קבוצה גדולה של אסירים מעמי אירופה. הלחץ והדחיפות הורגשו באוויר. מנהלי העבודה האסירים והקאפואים האיצו בנו בצעקות ובמכות. אסור היה לנוח. גם מפקחי ה-ס.ס. הסתובבו מעל לתעלות להכביד את העול ולהאיץ בנו עוד יותר. כנראה שמנהלי המחנה התחייבו לגמור את הקמת המחנה, כולל צריפי המגורים ומחסני השרות, עד תאריך מסויים. המטרה היתה הגברת היצור של הנשק הסודי, הטילים, בתוך המנהרות. יותר ויותר קומנדו של אסירים-שבויים שובצו לעבוד בשתי משמרות בתוך בתי המלאכה התת-קרקעים.

באחד הימים של חודש יולי הרגשנו במיוחד את נחת-זרועם של שומרי ה-ס.ס., שביניהם היו חיילים דוברי אוקראינית אכזריים ביותר. הם הסתובבו חמושים במקלות ובפרגולים והיכו על ימין ועל שמאל. לא הבנו את הסיבה, שכן לא היתה שום אפשרות לקבל בדל של מידע מהמתרחש בחזיתות המלחמה. מישהו הציץ בהחבא בעתון שהחזיק חייל גרמני "פאלקישער בעאבאכטער" (Völkischer Beobachter) וראה שהיה נסיון לרצוח את היטלר ימ"ש. אנחנו האסירים היינו כמובן אשמים בכל, ועל-כן היה עלינו לסבול.

כאמור היינו מופלים לרעה. בדורה לא היה אף קאפו או בלוקאלטסטער יהודי. במובן מסויים הופלו לרעה גם הרוסים. בין הטרנספורטים ההונגרים היו הרבה רופאים יהודים. במחנה דורה לא היה אף רופא יהודי ששובץ במקצועו. היה אתנו אסיר מבוגר כבן 50 שמכריו עזרו לו מאוד כדי להקל עליו. הוא היה רופא עור מפורסם, דומני שהיה מאונגוואר, ד"ר פרקש. הוא עבד בחפירות כמו כולם, אבל מכות קבל יותר מאחרים כי לא הצליח להסתגל לכלי החפירה ולקצב הרצחני של העבודה. במשך הזמן הועסקו הרופאים היהודים בבית החולים הגדול, ברוויער, כחובשים וכסניטרים.

בגמר חפירת רשת התיעול והניקוז החלפנו מקומות עבודה לפי הצורך. היו אתנו מכובדי קהילות שהתקשו מאוד להסתגל ולהיות כ"אחד העם". זוכרני את ר' ברוך שטיגמן מסיטשעל על יד דראגומירעשט. איש אמיד היה. בשיף בנה מנסרה חשמלית גדולה שהעסיקה כמאה איש, יהודים ולא-יהודים. בין האסירים היה בולט בגלל גבהו והופעתו, למרות בגדי האסירים שעליו. היה בין המבוגרים ועבד בנקיון צריפי המבוגרים. לשטיגמן חסרו באחת הידיים שלש אצבעות, וכדי להסוות את היד הפגומה, שלא ירגישו בה בשעת המפקד, היה עוטף אותה בסמרטוט. חברו לעבודה, דן מקרפטורוס, היה עוזר לו בעבודות כדי שלא יורגש שהוא נכה. שניהם עבדו בצריף המבודד על ידי הגדרות במעלה הגבעה, שהשקיף על מגרשי המיפקדים. בסודי סודות ספרו שהצריף משמש כבית-בושת לאסירי המחנה "המיוחסים" בעלי התפקידים. מפיהם נודע לנו שישנן גם בנות יהודיות שם. הידיעה הזאת העציבה אותנו מאוד.

אל שטיגמן התיחסנו כמו לגביר שירד מנכסיו ועדיין כבודו עמו. היה עגום לראותו במעמדו הנחות, בבגדי האסיר שלא התאימו למידת גופו, רעב ללחם ומושפל עד עפר. שניהם, דן וברוך הגיבו בצורה מיוחדת למצב שנקלעו אליו. בזמן שאנחנו הצעירים והמבוגרים השתדלנו להחזיק מעמד ע"י שמירת הניצוצות של האמונה, לראות את האור בתוך ערימות הרמץ והאפר – הם, ברוך ודן, התכנסו בתוך תוכם והתהלכו זעומי פנים ואדישים. אנחנו חיפשנו כל סדק שדרכו יכולה לחדור קרן של תקוה – הם הפכו לשני קרחונים מהלכים. בשעות של הפצצות, כשאנחנו הרגשנו מעין התרוממות וציפיה ל"נקם ושילם" – ר' ברוך ודן נשארו קפואים כקרח. זעופי פנים וחמורי סבר התהלכו. הם התיחסו למעשיו של "הא-ל הגדול הגיבור והנורא" במידה כנגד מידה... כשם שברוך ודן אינם קיימים יותר כבני אדם, אלא הפכו למספרים מהלכים, כך, כביכול, אינו קיים יותר עבורם. ההוא, מאחורי הפרגוד בהסתר הפנים שלו – הפך לנעלם. הפרגוד הפך לקיר סתום שאינו מחזיר שום הד, למרות שוועת האסירים ואנקת הנאנחים.

גם פריד לזר הגיע לדורה. כל יהודי העיירות שבין סיגט לבוטיזע הכירוהו. בחור כבן 35 שנה, מעין גלגול-נשמה מוזר. בריא בגופו ושמח בחלקו. תמיד רעב ותמיד מוכן לעשות רצון מיטיביו. הוא היה מבוטיזע. קרוביו התביישו בו, ועל-כן שידלו אותו לנסוע לסיגט. שם, בעיר הגדולה, המלאה יהודים רחמנים,

שווקים וחנויות, בתי-כנסיות ובעלי מלאכה, ימצא את מקומו – לא ירעב ללחם ולא יחסר בגד ובית.

בסיגט שימש מעין "כלבויניק": סבל בשוק, שליח לעקרות בית, שואב מים ומנקה חצרות, עוזר לעגלונים, מקבץ נדבות, מוליך ומביא את סירי החמין אל האופה וכדומה. בעבור כל זאת היו מאכילים אותו ומלינים אותו במחסן העצים או ב"פוליש" של בית הכנסת. כל ערב שבת היה מתרחץ בבית המרחץ וטובל במקוה. שם החליף את בגדי החול לבגדי שבת שהיה מקבל מנדיבים ועושי צדקות. מצב רוחו היה תמיד מרומם, היה לו קול נעים ואהב לחקות את קולם של בעלי התפילה בשיבוש המילים. בערב שבת היה מחזר על הפתחים ומבקש מבעלות הבית, במאור פנים אבל בתחנונים: "באלעבאסטע – השאירי לי קצת טשולנט וקוגל...". בליל שבת היה מציע לעזור לחזן לשיר את ניגוניו של ר' משה נַנֶשֶׁר – מלחין חסידי ידוע (ביידיש היה שואל: דו ווילסט איך זאל זינגען מיט דער גראבער סטרונע אדער מיט דער דינער סטרונה...). היה מחליף "שין" ב"סין" והיה מבטא את המשפטים בחן מיוחד דווקא בשל מיגבלותיו. כחודש לפני החגים של סוף הקיץ היה חוזר מסיגט העיר למשפחתו שבכפר בוטיזע. כמובן שאת שלושים הק"מ מסיגט לבוטיזע היה עושה ברגל, ובימי ששי היה שובת בכפרים שבדרך.

פריד לזר הגיע לאושוויץ עם אחד הטרספורטים מסיגט. בצריף שלנו הוא היה האסיר היחיד שהרגיש מאושר. העבודה הקשה לא השפיעה כלל על מצב רוחו. הקאפו וחיילי ה-ס.ס. לא הפחידו אותו, הרי גם בסיגט התעללו בו השקצים ההונגריים לא פעם. הרעב לא הפריע לו במיוחד, שהרי גם בבית היה לפעמים רעב והכל הסתדר: איזו בעלת בית רחמנית היתה משאירה עבורו קצת טשולנט של שבת לאמצע השבוע. הוא אכל את מנת האוכל והלחם שקבל מתוך שביעות רצון, והרגיש שוה בין שוים. היה חוזר ממחסן הביגוד, כשנעלי העץ תלויים על כתפו והוא מתופף ברגליו היחפות על משטח הבטון המחומם בקרנֵי השמש. היה משתלב בתור לאוכל או למיפקד כאיש מן המנין, מעשה-חייל-ממושמע.

גם הוא הכיר את הגביר שטיגמן ("סטיגמן"). הלה היה נותן לו תמיד נדבה הגונה כשהיה עובר בקצה הכפר שיף בדרך לבוטיזע. כאן בדורה הרגיש כלפי הגביר אי-נוחות. כל אימת ששטיגמן הנגיד היה עובר וידו עטופה בסמרטוט,

היה פריד לזר נעמד מבוייש. לא ידע איך להביע את השתוממותו. היה מהסה את האסירים היהודיים העומדים על ידו: "שא, שא. ר' סטיגמן הולך...". באחד הערבים כשישבנו בקצה הדרגשים והתכוננו ללכת לישון, ראינו שפריד לזר רוצה לומר משהו. דעתו היתה זחוחה עליו ונראה מרוצה מדרכי הגורל. כנראה שלא היה יכול להתאפק ורצה לבטא את רגשותיו כלפי שטיגמן הגביר. הוא ניגש אל ר' ברוך שהיה גבוה ממנו בשני ראשים ונעמד על ידו, שניהם בבגדים המקווקווים הממוספרים. פריד לזר העיז ואמר לו: "נו סטיגמן, אני שואל אותך, האם אפשר להבחין פה בין פריד לזר הסבל לבין סטיגמן הנגיד...? הנה יש לי אותם המכנסיים ואותן הנעליים — לך שאל את ריבונו-של-עולם...".

54

# ידידי יחזקאל רינג מסיגט

ב"האָלץ-הוף קומנדו" עבד גם הסופר האידי מסיגט יחזקאל רינג. הוא היה כבן שלושים, עדין נפש ורגיש מאוד. אביו, ר' לייבוש רינג, היה בעל מפעל לתעשיית מברשות (ביידיש "א בארשטן-בינדער", מקצוע יהודי), היה איש נשוא פנים וחסיד נלהב של שושלת סטמר-סיגט.

בשעות שבין גמר העבודה, חלוקת האוכל, החלפת נעליים וביגוד וכדומה, לבין ההכנה ללינת הלילה, יכולנו לשבת על הדרגשים או בפתחי הבלוקים, לשוחח עם חברים ועם אנשים שהכרנו כאן. הזמן המתאים להעלות זכרונות וגעגועים היה ביום ראשון אחר הצהרים, חצי יום המנוחה השבועי. תוך כדי שיחה עם רינג נודעו לי פרטים על גלגוליו. לפי גילו היה צריך להתגייס לגדודי העבודה של הצבא ההונגרי. המגוייסים היהודיים נשלחו לאוקראינה לחפור חפירות הגנה מאחורי הקוים של החזית המזרחית. יחזקאל ברח משם ובדרכים לא דרכים, תוך סכנת נפשות, הגיע לסיגט. היה חשש שייתפס ויידון למות על עריקה וריגול. בהתייעצות עם האדמו"ר ר' אלעזר וולף רוזנבאום, הקרצ'יניוער רֶבֶּ'ה, הוחלט שיתחפש לאשה ויגור באחת הסמטאות. הקרצ'יניוער רב'ה היה מיודד ומקובל מאוד על החבורה של צעירי סיגט ש"פרקו עול" ונטו לקומוניזם. רינג היה חסיד נלהב של הרבי והתכנית היתה צריכה לעבור את ביקורתו של הרבי. הרבי ביקש מהוריו של יחזקאל שיביאו אותו מחופש ושלא יגלו לו את יום בואו, מכיון שהוא רוצה לבחון ולבדוק בעצמו, שלא תצא תקלה מתחת ידו. רינג הסתתר בביתה העלוב של אשה עניה וגלמודה. אמו של יחזקאל הסבירה לבעלת הבית כי האורחת היא קרובת משפחה, "חולה מסוכנת" העוברת טיפול אצל רופא ד"ר ברקו. הסבירו לבעלת האכסניה שהאורחת היא חרשת ומדברת מעט. מחמת החולי היתה צריכה ללכת עטופת צעיף חם על הפנים, לשהות בבית ולא להסתובב בחוץ, ברוח ובקור.

באחד הימים החליטו האם והבן המחופש לבא אל הרבי, בלי להודיע, כמוסכם. האם נגשה אל הגבאי והודיעה לו שהיא מעוניינת לתת קוויטל ולהתברך ברפואה שלימה עבור "קרובת משפחה" חולנית... היה מקובל אצל האדמו"רים העממיים כמו הקרצ'יניוער, שנשים היו מבקשות להכנס ולתנות את מכאוביהן לפני הצדיק. במקרה כזה היה הגבאי משאיר את הדלת פתוחה והאשה היתה שוטחת את צרותיה לפני האדמו"ר.

וכך סִפר יחזקאל רינג: אמו והוא (מחופש לאשה) ישבו על הספסל לפני חדרו של הרבי. הגבאי ניסה להוציא מפי האם מה טיב הבקשה כדי שיוכל לכתב את הקוויטל על דף חלק בלי שורות. אחר-כך ניגשה גם אשת האדמו"ר והתישבה על יד שתי הנשים המצפות לישועה, והוא, יחזקאל, ניסה כל פעם להזיז עצמו הצידה, כדי שלא להכשילה ח"ו... הדלת נפתחה ובעלת הבקשה, "האשה החולנית", העטופה בסמרטוטים, נתבקשה להכנס. יחזקאל נכנס כפוף ושחוח, ראשו מושפל, תחת מבטיו החודרים של האדמו"ר. הרבי בכובע הסמיט הענק, רכון על הגמרא הפתוחה, זמזם את ניגונו העצוב. לפתע הרים את הגבות העבותות, ליטף את זקנו הסבוך ואמר בקולו הצרוד בזו הלשון: "יחזקאל, יחזקאל, גמרת כל מנדלי? קראת את שלום עליכם? דיקלמת את 'מוריס רוזנפלד' הקומוניסט? כתבת כמה ספרים ואתה מנסה לתקן את כל העולם... יחזקאל! והשדיים היכן הן?...", הסתבר, שהתחפושת חסרה את הפריט החשוב ביותר...

יחזקאל רינג פירסם בסיגט שני חיבורים ביידיש: "אויפן הימל איז א יריד" (שם בשמים — שוק גדול) ו"דער פארבלאנז'עטער ניגון" ("הניגון התועה"). היה חבר בארגון צעירים שניסו לתקן את "החברה המנצלת", ארגון שנטה לקומוניזם שמעבר לגבול. עם הקמת הגיטו בסיגט יצא ממחבואו והצטרף אל משפחתו, מחופש עדיין כאשה.

לאושוויץ הגיע יחד עם אביו ואמו, שלש אחיותיו: אסתר, מלכה ופרצ'ו, אחיו המבוגר שבח ואחיו הצעיר צבי, בחור ישיבה שהיה כבן 18.

יחזקאל רינג היה בקי בספרות יידיש, בתלמוד, איש ספר אוהב ומוקיר אנשי ספר. פניו היו מיוסרות. עיניו כחולות גדולות וטובות, מצחו מקומט ומחורץ. מהמעט שהיה לו אהב לתת לאחרים וסבל יחד אתם, בבחינת "בכל צרתם — לו צר". צער רב הצטער על הסבל שגרם לאביו החסיד ר' לייבוש רינג והיה חוזר

וגונח ומתייסר בקול רם. פעם שאלתי אותו: "איזה צער גרמת לו שכה מציק לך, שאינך מפסיק להרהר בו?". אחרי שתיקה כבידה והרהורים מלווים אנחות, נתעטפו עיניו הבהירות במעטפת של דמעה ואמר לי: "חיים-ישראל יקירי, אינך מסוגל לתפוס את צערו של אבא החסיד התמים בכל פעם שנודע לו שהלכתי למועדון החברים בשבת אחר-הצהריים לקרא את מנדלי מוכר ספרים, במקום לשמוע את הרב מסיגט מלמד שעור בפרקי אבות...". ועוד דבר שהעסיק אותו רבות ולא נתן לו מנוח: "מה הרגיש אבי עדין הנפש באותם רגעים אחרונים כשהזרימו את הגז בצנרת המקלחות...".

באחת השיחות אמר לי: "חיים-ישראל היקר, איני יודע אם מישהו ממשפחתי ישרוד ויחזור, אם אפגוש מאן דהוא ואם אזכה לצאת מהמחנות... דבר אחד ברור לי, עם אחותי פרצ'ו (פערל) אעשה חשבון מיוחד...". לא הבינותי מה הכעס והתרעומת על אחותו שהיתה אז כבת עשרים ואחת. ואז סיפר לי: כשכלם כבר היו מוכנים לצאת אל תחנת הרכבת לאושוויץ והז'נדרמים ההונגרים האיצו במגורשים, חיכו כלם לפער'לע. כמעט שעה עמדה לפני המראה בסלון, לבשה שמלה והחליפה שמלה, ושוב ניסתה שמלה אחרת... כל פעם קראה לאחיות הגדולות שייעצו לה איזוהי השמלה המתאימה ביותר לדרכה האחרונה... לאושוויץ...

יחזקאל רינג היה רגיש מאוד לתכניותיהם ולמזימותיהם של הגרמנים כלפי היהודים. מצד אחד היה משתעשע במחשבות על ה"שמש" שתזרח בעולם החדש שיקום על חורבותיה של גרמניה, ומצד שני היה מתייסר על המיליונים שהושמדו במשרפות. את טורי האסירים כבויי-העיניים היה מלווה בחשש שלא ישרדו עד תום המלחמה. הוא חשש לגורלם של היהודים ושל הלא-יהודים. התרוצצו בו שתי נשמות מנוגדות – האחת נשמת המהפכן השואף להרוס על מנת לבנות, כבנאי העומד על הפיגום ומסלק את שיירי הלבנים השבורות שלא יפריעו למלאכת הבנאים, והנשמה השניה – נשמת הצדיק החסידי הכואב את כאב עדתו, הגונח כלפי מעלה כדי להקל וכדי להחיש את הגאולה.

יחזקאל היה נזכר בידידו האדמו"ר מקרצ'יניף, והיה מתאר איך היה מסיים את תפילת יום הכיפורים: בגמר תפילת נעילה, לפני תחילת ערבית של חול, כשהיה ספוג זיעה ודמעות, היה ניגש אל החלון עטור בטלית ועטרה ועטוף בקיטל לבן צהבהב, מסיר את השטריימל, מושך ידיו מתוך שרווליו הרחבים,

מרכין מחצית גופו מהחלון, מציץ כלפי מעלה אל השמיים ומחפש את שלושת הכוכבים, כוכבי מוצאי יוכ"פ, המבשרים שהגיע זמן ערבית. בבית הכנסת הושלך הס. כלם חיכו למוצא פיו של הרבי. והרבי מסתכל אל השמים וממלמל אל עצמו: "רבונו של עולם... הגיע הזמן... הגיע הזמן... למעריב... היום הקדוש הסתיים והגיע הזמן...", והיה מסיים בקול עז – "הגיע הזמן שעם ישראל יִוָשַׁע...! – והוא רחום יכפר עוון..." וכל קהל החסידים פצח בתפילת מעריב...

היה זה בסוף יולי או תחילת אוגוסט 1944, ודומני שאותו יום היה "טכס תליה" של עשרה או שניים עשר אסירים שנידונו למות. התהלכו שמועות בין האסירים שהנתלים מעורבים בהכנה למרד. היו אלה שבויים רוסיים ואסירים צרפתיים שפירקו את המנגנון הסודי בטילי V1 ו-V2 כדי לשבש את פעולתו. מהבונקר (בית הסוהר של מחנה דורה), שלא היה רחוק ממגרשי המיפקדים, הובלו האסירים הנידונים אל מתקני התליה. בזה אחר זה נתלו בנוכחות אסירי המחנה במיפקד מיוחד – "למען ישמעו ויראו".

יחזקאל רינג היה מזועזע עד עומק נשמתו. הרגשתי שהוא מתייסר בתוך תוכו, בנוסף על הזעזוע מהתליות: הוא נראה כהר געש העומד להתפרץ. בדרך לצריף שאלתי אותו מה קרה היום ב"האָלץ-הוף" קומנדו שהוא כה נסער. אחרי שתיקה קלה, בהרגישו צורך להקל על עצמו, סיפר לי: תאר לעצמך לאיזו דרגה של שפלות הגיע אסיר צרפתי!!!... היום תלו אסיר שסרח, והצרפתי שהיה צריך להפשיט את בגדי המת לפני שיזרקו אותו על עגלת הקרמטוריום – חתך מהגופה חתיכות בשר, צלה אותן ומכר אותן כצלי-אש עבור מרגרינה או טבק... מי היה מעלה על דעתו שדווקא הצרפתי, נכד לאבות המהפכנים, יגיע לשפלות שכזאת...

# 55

# גערטנריי–קומנדו 135

עם גמר עבודות התיעול הניקוז וסלילת הכבישים של מחנה דורה-מיטלבאו, עברתי לקומנדו עבודה חדש. הרגשתי כבר שייך למקום, "קצטניק" ותיק. כפי שכבר הזכרתי, גם כאן ראיתי שהעקרון להיות "מומחה לכל" – הוא לפעמים המפלט והסכוי לעבודה קלה יותר.

בקר אחד הכריזו בשעת המפקד "מי כאן נגר?!" הרמתי את היד. הרגשתי את עצמי "ממש מומחה". בסוף 1942 עזבתי את הישיבה בלי רשות ונסעתי לסיגט. כאן נתקבלתי לפנימיית הג'וינט. כיתום, דאג לי ראש הפנימיה שאתקבל ללמוד מקצוע. מטרתי היתה להגיע לארץ ישראל. היו שמועות שמסיגט אפשר להגיע לפלסטינה. כך הפכתי משוליית נגרים אצל אדון גרין הנגר (שקרא לי "הנגר עם הפיאות") לנגר נדרש במגרש המיפקדים שבדורה.

התיצבתי על יד השלט "גערטנריי-קומנדו 135". היינו כמאה ועשרים איש. הגערטנריי קומנדו היה מורכב מקבוצות עבודה שונות. היו אסירים מומחים לרבוי צמחים וגידול ירקות ואסירים שעבדו כפועלים חקלאיים בעידור, יישור הקרקע וְהַכָנָתָה לגידול ירקות. קבוצה אחרת עבדה בשימור ירקות, כגון תפוחי אדמה וסלק, לקראת החורף. קבוצה של כעשרים איש עבדה בהובלת צואה לזיבול השטחים. קבוצה זו של הגערטנריי-קומנדו היתה קומנדו-עונשין ("שטראף-קומנדו" Straf Kommando). בסלנג של האסירים קראו להם "שייסע טרעגער" (מובילי-צואה). אסיר שסרח והובא למשפט בביתן השומרים (פּאָסטן-שטובע), היה צפוי למגוון של עונשים, בהתאם לעבירה שביצע, החל ממלקות על הישבן, מאסר בתוך הבונקר (בית הסוהר), וכלה בתליה, הכל לפי ראות עיניו ומצב-רוחו של איש ס.ס. או של הקאפו המעניש.

העונש ה"קל" כביכול, היה לעבור לגערטנריי. בדרך כלל היו מכריזים על העונש בשעת המיפקד: מיספרים אלו ואלו, או קאפו זה וזה, עובר לגערטנריי

להוביל צואה לכך וכך ימים. עבודה זו היתה קשה מאוד ובלתי נעימה. הובלת הצואה נעשתה במעין חצאי חביות ברזל שהכילו פעם נפט או זפת והוסבו למיכלים להובלת צואה. משני צדי המיכל היו אזניות מולחמות דרכן השחילו שני מוטות עץ ארוכים. שני אסירים היו הולכים אל בריכות האיסוף והיו שואבים כששה דליים צואה לתוך המיכל הכבד. את הצואה פזרו בשטח המיועד והמסומן. כאן חיכו אסירים אחרים, במעדרים ובאתים היו הופכים את האדמה. במגרפות היו מישרים את הערוגות והגננים-האסירים היו שותלים את הירקות השונים. אנשי ה"שייסע-קומנדו" הסריחו והדיפו ריח של צואה. בשעת מילוי המיכלים היו ניתזים עליהם סילונים של צואה ושתן. הריח היה חלק מהעונש.

חברי, הנערים הצעירים היהודים, עבדו בדרך כלל בניכוש ובעידור סביב חממות הצמחים, ולפעמים עזרו באיסוף הגזר או הסלק. תוך כדי העבודה אפשר היה לנגב בשרוול חתיכת גזר, להכניס לפה ולבלוע אותו לפני שהקאפו או מפקח אחר יעבור. עיני הנשר של קאפו ווילי לכדו מי שניסה "לארגן" מהירקות בלי רשות.

בעלי המקצוע של הקומנדו היו הקאפו ווילי, שהיה המומחה לחקלאות, וויקטור, אסיר בלגי מבוגר כבן חמישים וחמש, שהיה מומחה לריבוי צמחים וגידול ירקות. כמו כן התמצא בגידול דבורים. הוא הקים שלש-ארבע כוורות ופיזר אותן במקומות שונים. היה אתנו אסיר רוסי סנדלר, שתפר נעליים ומגפיים לקאפו, ואני – "המומחה" לנגרות. ווילי הצמיד לי שני רוסים כדי לעזור לי בעבודה. קבלנו צריף ששימש כמחסן כלי חקלאות וכנגריה מאולתרת. חלק מהצריף היה מעין מזכירות וחדר פרטי של הקאפו ושל המזכיר-השרייבר. היינו צריכים לבצע עבודות שונות לפי מגוון החמרים שהקאפו הצליח להשיג. כלי עבודה כמעט שלא היו. קבלנו משור-יערנים באורך של כשני מטר עם שתי ידיות עץ תחובות משני הצדדים, מקצועה ישנה, שני פטישים וצבת מעוקמת. עיקר העבודה היה לתקן את כלי החקלאות, המעדרים המכושים והאתים, ולהכין מסגרות-עץ עבור חלונות החממות וארגזי הזריעה, שלקראת החורף היו ממלאים אותם באדמה מזובלת והיו מכסים אותם כדי שהצמחים לא ייפגעו מקור הלילה.

כל העבודה התנהלה בשיטה פרימיטיבית. היה לי רושם שמטרת העבודה והעשייה של הקבוצות השונות בתוך הגערטנריי-קומנדו היתה להעביד את האנשים כדי שתמיד יהיו עסוקים. ההמולה והמהומה בשיבוץ האסירים כל בוקר וצעקות הממונים, יצרו אווירה של דחיפות וחשיבות, העיקר שלאסיר לא יהיה פנאי לשום מחשבה ותיכנון. אנחנו, שעבדנו בתוך בית המלאכה, יכולנו מדי פעם לנוח קצת כשהקאפו יצא לבדוק את העבדים-האסירים בשטחי החקלאות. "היעילות הגרמנית" התנדפה כשהגיעה למקומות העבודה של אסירי המחנות. שעות ארוכות, לפעמים ימים שלמים, עמלנו על ניסור קרש לנסרים ארוכים למסגרות של החממות. את הקרש הרחב השכבנו על השלחן בזוית מסויימת, כששני האסירים-העוזרים שלי מחזיקים בו, ושניים אחרים היו מושכים את משור היערנים, זה בכה וזה בכה, כאילו היינו נמצאים ביער ומנסרים בול-עץ. קול המשור והמולת העבודה, דיווחו למרחקים שהאסירים אינם מתבטלים והם כלם רתומים לעבודתם למען הרייך...

הקאפו, אולסן ווילי, אסיר ותיק מס' 1279, היה גרמני בעל משולש אדום שנעצר בעוון קומוניזם, חתירה תחת השלטון. לפי מה שסיפר בעידנא של זחיחות הדעת, הוא נעצר מספר ימים לאחר חתונתו. היה לו ילד כבן תשע שמעולם לא ראה אותו. חמשת אחיו של הקאפו שרתו בצבא "הווערמאכט" כקצינים גבוהים, ולא יכלו להמתיק את עונשו. לדבריו היה הנהג האישי של מרשל גודריאן, מפקד השריון הגרמני. קאפו ווילי היה מהקאפואים האכזרים והקשוחים במחנה דורה. שמו העביר צמרמורת וחלחלה ולא לחינם זכה להיות הקאפו של ה"שטראף-קומנדו" – ה"שייסע-טרעגער". בנוסף למומחיותו בחקלאות היה אומן בהלקאות...

השני בפיקוד הקומנדו היה מנהל-עבודה (פארארבייטער) בשם ארתור, גרמני גם הוא, בעל משולש ירוק – פושע שנידון בדרך כלל על רצח והוכנס למחנה-ריכוז כדי להשליט את מרותו על אסירים אחרים. היתה לו זיקה לחקלאות. לפעמים היה יוצא ברשיון מיוחד עם קבוצת הנערים הצעירים (היוגענד-העפטלינגע Jugendhäftlinge) לאסוף זרעים שונים מעצי הסרק ומצמחי הבר, כדי לספק חומר לעובדי המשתלה המומחים. הנערים הצעירים היו בגיל 14-12 וגם הם היו כפופים לסדר הגרמני. הם היו יוצאים בחמישיות בלווי ארתור ובלווי המזכיר (השרייבער) הצ'כי. איש ס.ס. חמוש היה מצטרף אליהם,

ותפקידו היה לדאוג שלא יעדר איש בגמר המבצע. ארתור זה הכיר את הסביבה והוא הוביל את הקבוצה לשטחי יערות ללקוט זרעים ובלוטים של עצי אלון ואורן.

חברי סיפרו לי שבאחד המקרים האוכלוסיה המקומית יצאה לרחובות לחזות בנערים-הילדים האסורים במחנה-ריכוז, וגילם כה צעיר. ייתכן שחלק קטן מתושבי הכפרים שסביב המחנות לא ידעו על הנעשה בפנים. לעומת זאת כל אנשי המקצוע הקשורים בבינוי ובפיתוח היו אזרחים, תושבי הסביבה, שעבדו במחנות ריכוז וראו יום יום באילו תנאים מוחזקים רבבות האסירים-העבדים.

פעם אחת חזרו מסיור אסוף-זרעים והביאו אתם ביצה מבושלת. זוכרני איזו סנסציה היתה זאת. כל המכרים והחברים התאספו כדי לראות במו עיניהם ולמשש במו ידיהם את הביצה. היה זה בסתיו של שנת 1944. לחץ העבודה, הרעב והיאוש היו כה גדולים עד שהביאו לשכחה ולניתוק מכל חיי העבר. שכחנו איך היה נראה בית, גן, או בעלי-חיים כמו תרנגולת או עז מה היה טעמם ומראיהם של מצרכי מזון כגון ביצה וכדומה. כל אחד רצה לגעת בקליפה של הביצה כדי לחזור לרגע קט לאותה תקופה של טרום-דורה וטרום-גיטו.

שני בעלי התפקידים הזוטרים היו: המזכיר (השרייבער), בחור צ׳כי צעיר כבן 25, בעל משולש אדום, כלומר אסיר פוליטי. היה בעל לב טוב ויוצא דופן בפסיפס של הקצטים. השני היה הרץ (הלאופער) של הקאפו שהיה מבצע שליחויות שונות, מעין משרת של הקאפו. שמו היה וידק, בעל משולש אדום ובו האות P, כלומר פולני. צעיר כבן עשרים, רשע מרושע ושונא יהודים מובהק. על כל בעלי התפקידים היה ממונה מטעם המפקדה איש ס.ס., בדרך כלל בעל ידיעה בשטח עליו היה ממונה. בגערטנריי-קומנדו השליט הכל יכול היה ס.ס. רוטנפירר (רב טוראי) קלאר. הוא נפצע בקרבות ונשלח למחנות-ריכוז לתפקיד מנהלי. בכניסה וביציאה ובמשך העבודה שמרו עלינו שני חיילי ס.ס. חמושים ברובים, לפעמים בליווי כלבי שמירה.

56

# שיטת ״הארגון״

במחנות הריכוז, הפועל גנב (ג.נ.ב) הוצא מהמילון. אסירים לא ״גנבו״ דבר. הם ״ארגנו״ לעצמם. אסיר בעל כוח ועמדה שחמד מעיל טוב של אסיר אחר, לא לקח לעצמו ולא גנב אותו, אלא היה ״מארגן״ אותו לעצמו בדרכים שונות. אסיר שהשיג (על ידי סחיבה) טבק או מצרך אחר, היה מתפאר שהצליח ״לארגן״ לעצמו. כל קאפו היה צריך להוכיח כושר ״ארגון״ כדי להפעיל את ה״ממלכה״ שלו. קאפו ווילי מגערטנריי היה צריך לדאוג לחומרים שונים כגון מלט, ברזל, עצים, זכוכית ומסמרים וכדומה. הוא היה שולח אסירים ל״באנהוף-קומנדו״ ״לארגן״ חומרים ולהביאם אליו. הקאפו שהיה ממונה על תחנת הרכבת של מחנה דורה, שלח אסירים ״לארגן״ ירקות טריים כדי שהטבח-האסיר שלו יכין לו מטעמים. הסנדלר של ווילי היה צריך ״לארגן״ לעצמו חוטים ומחטים וכל החומרים כדי שיוכל להכין את המגפיים. הקאפו מצא נתיבים ״לארגן״ את החומרים. הוא ״ארגן״ מהמתפרה בד מפוספס באיכות טובה, כדי שהחייטים יוכלו להכין לו מדי אסיר לפי מידה. אחד העוזרים בנגריה היה צייר רוסי. הקאפו ״ארגן״ לו עפרונות-צבע ונייר-ציור והלה ישב ימים שלימים וצייר זונות-רחוב בתנוחות-שונות. את התמונות הפורנוגרפיות סיפק הקאפו לחבריו עבור מצרכים אחרים. ״היצירות״ האלה סיפקו את היצר המיני המדוכא והעלו את קרנו של קאפו ווילי ״כאחד המארגנים״ המעולים.

שיטת ״הארגון״ השתרשה כנוהל קבוע, על גבול המותר. במקביל הפך הדבר למעין חוק בלתי-כתוב, כל זמן שלא נתפסת על-חם. נכשלת ונתפסת – נענשת על השמלומיאליות. כל אסיר שנתפס בשליחות הקאפו – קיבל עונש, כגנב שלא מילא את תפקידו כראוי. שום תירוץ לא עזר. להיפך, אם טענת שנשלחת על ידי הקאפו לגנוב – ענשך היה כפול: על זה שהנך מלשין ואינך יודע את

חוקי המחנה, שאינם חלים על החזק ועל השליט, סימן שלא מזמן היית אזרח בזמן שאחרים נאנקו במחנות, וגם על כך עליך להיענש ולספוג מלקות...

השתדלתי תמיד להיות עסוק בתיקון כלי החקלאות. קול המשור והשחזת הכלים היה צריך לנסר בחלל הגערטנריי, להיות אחד מתזמורת קן-הנמלים, הנע וזע בלי הרף למילוי משימותיו של הרייך. תחושת החיה הנרדפת גרמה לי להיות בתנועה, ב"עשיה". לרוץ כאילו הכל בוער סביבי. את הכלים שתיקנתי בדקתי שוב שמא זקוקים הם לעוד מכה בפטיש. סיגלתי לעצמי תכונה-של-ברומטר למדידת מצב רוחו של הקאַפּוֹ ווילי ההפכפך. לפי נשיפת עשן המקטרת, ידעתי שהוא עומד לכלות זעמו באסירים הנתונים למרותו. נמוך קומה היה, תוסס ומתוח כקפיץ, תמיד רץ ומסייר בין הקבוצות השונות שעבדו בשטחי הגינון. היו לו עיני נשר, אף ארוך, ממש אף-יהודי-קלסי. המקטרת דמויית מגף, תקועה בזוית הפה הקמוץ, ובכיסו מצויה שקית עור דחוסה טבק. הוא הצליח תמיד "לארגן" לעצמו טבק לעישון ממקורות שונים.

כטוב רוחו עליו, אחרי שאכל היטב ולא היו לו תקלות והערות מצד הממונה-ס.ס. רוטנפירר קלאר, היה מסתובב כטוס מנופח. היה עוצר אסיר שחפץ ביקרו, בדרך כלל אסיר רוסי (כי ידע לפטפט בשפה הרוסית) והיה פונה אליו בחברה'מניות: "בא הנה ניקולאי (לכל רוסי קרא ניקולאי), קח טבק וגלגל לך סיגריה...". בשביל אסירים מעשנים היה הטבק חשוב יותר מאוכל.

המעשנים הכפייתים היו מגלגלים קצת טבק זול בנייר חום עבה של שקי מלט, מציתים את הסיגריה ובולעים את העשן כדי לטעום טעם של טבק.

לעומת זאת, כשהיה קאפו ווילי במצב רוחו הרגיל התוקפני, או כשהיה תופס אסיר מקומנדו אחר שנשלח על ידי הקאפו שלו "לארגן" קצת ירקות — היה הופך מיד לחיה טורפת, לנשר דורסני.

מחלון הצריף של מחסן הכלים הייתי מציץ לראות אם ווילי תפס קרבן. אם החזיק את פיית המקטרת בין שיניו החורקות ועשן המקטרת התמר מבין נחיריו וזויות פיו הקמוץ — ידעתי שנתפס "מארגן" מקומנדו אחר. פעם אחת תפס אסיר רוסי מבוגר כשבידו כמה שתילי גזר תלושים. ווילי פרץ לצריף ודרש ידית של מכוש. אחר כך החליף אותה בידית של את-חפירה, עגולה יותר ויעילה יותר. האסיר המבוהל, בעל משולש אדום ואות R (רוסי) בתוכו, עמד על יד הקאפו. לווילי היה סדר משלו לפני שניגש להלקות אסיר שסרח, תנאי בל

יעבור היה: "קבלת יסורים מתוך אהבה...". וכך היה משמיע את ההתניה: "אם תשמיע קול צעקה, או גניחה כלשהיא כגון 'אוי-ווי' אני מתחיל את הספירה מהתחלה...". העונש שהוקצב לאסיר הנתפס היה עשרים מלקות על הישבן החשוף. ההכנה, הדריכות והתנאים, היו חלק מההנאה ומהסיפוק שהקאפו ווילי הפגין לפני ההלקאה. בדבקות של חסיד נלהב ניגש אל מלאכת העינויים והיה חסר רק ה"לשם יחוד..." שלפני המעשה...

האסיר שנתפס הצדיק את הדין בשתיקה והכין עצמו לספיגת העשרים. הוא פתח את חגורתו, הפשיל את מכנסי הפסים כלפי מטה, הוריד את חולצת האסיר המפוספסת ועטף את ראשו הקרח. גחן באימה וביראה על "מזבח"-הכסא שהקאפו הכין לו. עיניו הדורסניות של ווילי הציצו לצדדים. כלנו עצרנו את הנשימה. בשתיקה של תפילה עצורה קויתי שלא אשמע שום גניחה. הקאפו לפת בכף היד את מקל-החובלים והחל להנחית על הישבן הנפול של הרוסי מכה אחר מכה, מאלף ועד כף. אבחת המקל הדהדה בצריף הכלים. אגלי זיעה נטפו על אפו הנשרי של הקאפו. בחריקת-השיניים שלו נשמעו התסכול והזעם, כשהמוכה חסר הישע עטוף בחולצתו מחכה למכה האחרונה. בהכאת האסיר הפגין הקאפו את חולשתו ואת זעמו על היותו כלוא שנים על שנים. ואולי רגז על הקרבן העומד באומץ רוח ומתאפק לספוג את הכאב בלי להשמיע ולו גניחה קלה. השתאיתי על עוז גבורתו של האסיר, שהיה יכול להיות הסבא שלי, והשתתפתי בצערו וכאבו שלא יכולנו לעזור לו במאומה. התגאיתי להיות בצד הקרבן.

בגמר המלקות, זרק הקאפו את מטה-המרדות על ערימת-הכלים. לקח את המקטרת, דחס לתוכה טבק טרי, הצית אותה, נשם ונשף מהעשן מלא ריאותיו. ניקולאי המוכה, יישר את גבו הכפוף והכאוב. עור הישבן קבל פסים בצבעי אדום וכחול, צבעי מכות וחבורות. הוא משך את חולצתו מעל עיניו ולבשה. הרים את מכנסיו המופשלים והשחיל לתוכם את החולצה — מגע הבד המחוספס הכאיב לו מאוד. מוכה ומושפל פנה ללכת. בטרם שחרר ווילי את קרבנו, קרא לו ואמר ברוסית עילגת: "בוא הנה ניקולאי, רשום את מספר האסיר שלי ואת שמי — אולסון ווילי הפטלינג נומער 1279, כשהמלחמה תגמר תוכל להרוג אותי...".

היה זה ה"הדרך" הקבוע, בכל פעם שהעניש אסיר במלקות-רצח. הוא לא האמין שאי-פעם יישאר מישהו בחיים במחנות הריכוז, וודאי לא האמין שהגרמנים יפסידו במלחמה. אפיו ההפכפך והמפותל של הקאפו היה בעיני חידה בלתי פתורה. התנהגות אכזרית מצד אחד ורוחב-לב מאידך גיסא. בשעת כעס ורוגז, כשהיה מקבל נזיפה מה-ס.ס. הממונה עליו — היה הופך לחיית-אדם והיה דורס כל אסיר שנקלע בדרכו. היו לו תגובות בלתי צפויות. במיוחד היה נוקם באסירים צרפתיים, אותם היה מעביד בעבודות הבזויות והקשות ביותר. היה נכנס לצריף הכלים מגדף וצועק: "הצרפתים הארורים האלה!... האגואיסטים המנוולים ההם!!... אני אלמד אותם לקח!". השנאה לצרפתים נבעה מהרצון לגמול להם מידה כנגד מידה, שכן כשהיה עצור עם שבויים צרפתים הם קבלו חבילות-מזון דרך הצלב-האדום. האסירים האחרים היו מסתכלים בעינים כלות "כשהארורים ההם..." פתחו את החבילות ואכלו הכל לבד. "אנחנו חתכנו לנו את האצבעות — והם חתכו את הנקניקיות...", ועל כן הגיע העת לְשִׁלֵּם ונָקָם!

באחד הימים צורף לגערטנריי-קומנדו אסיר צרפתי, לא יהודי, בחור כבן עשרים וחמש. בשביל קאפו ווילי היתה האות F בתוך המשולש האדום הסמרטוט האדום המונף אל מול עיני הפר. בכל פעם שהיה נתקל בו היה מציק לו: בתואנה של התרשלות בעבודה היה מכה אותו מכות נאמנות, היה מעביר אותו לעבודות קשות ומספח אותו למובילי הצואה. ברוב יאושו החליט אסיר זה לשים קץ לסבלו ע"י ריצה לכיוון הגדר המחושמלת. בדרך כלל היה זה מות בטוח, שומרי ה-ס.ס. במגדלי השמירה היו יורים עליו והורגים אותו מיד. למזלו, או לחוסר מזלו, החטיאו הכדורים הראשונים. השומרים ירו בו בדיוק כשהקאפו היה בשטח. וכאן קרה דבר תמוה ומפליא. הקאפו האכזר הסתער על האסיר, תפס אותו בכל כוחו ומשך אותו מסבך הגדר וחוטי התיל אל מחוץ לטווח הירי וטווח מגדלי השמירה — והצילו! הוא הכניס את הצרפתי לצריף הכלים, הושיבו על כסא, הרגיע אותו בכוס מים ושיבץ אותו בעבודה יותר קלה, בקבוצת הצעירים. מאותו יום דאג שיקבל את מנת המרק בין הראשונים. היה שולח אותו עם המביאים את כדי הקפה בלווי המזכיר והרץ של הקומנדו. יש לזכור ששליחות זו נחשבה כסימן לפרוטקציה ונשיאת-חן בעיני הממונים.

הרבה תהיתי על המהפך שחל באיש האכזר הזה, קאפו ווילי, שהפך מאויב לאוהב, דוקא לצרפתי שהשתייך לאלה שלא חילקו מחבילותיהם לאסירים אחרים...

במרחק של כ-500 מטר מצריף הכלים, היתה גבעה קטנה ולרגליה מעין מסלעה או מערה טבעית. שם מיקם הקאפו לול לגידול שפנים ושתיים-שלוש כוורות דבורים. שני אסירים טיפלו ב"משק": ויקטור הבלגי שהיה מומחה לפרחים, ירקות וגידול דבורים, והסנדלר הרוסי שדאג למגפיו של הקאפו. פינה נסתרת זו היתה יוזמתו של הקאפו. ס.ס. רוטנפירר קלאר, שהיה נכה קרבות ונשלח להיות המשגיח של הגערטנריי-קומנדו, היה בסוד הענינים והעלים עין. מדי פעם היה מתכבד מהמטעמים שהקאפו היה מבשל מבשר-השפנים.

באחד הימים רצה ווילי להפתיע את ה-ס.ס. ותפס שפן מפוטם כדי לנחור אותו בשביל המפקד. את החיה המסכנה אחז בשתי רגליה הקדמיות והביאה אל צריף הכלים. במצב רוח מרומם שאל אותי אם אני יודע להפשיט את השפן. גם כאן הפעלתי את העקרון של "מומחה לכל", וגייסתי את כל כוחות נפשי הנסתרים עד שהוצאתי את ה"כן" שלי. נזכרתי באותן הפעמים שהיינו רצים מהחדר אל בית השחיטה הכפרי – ה"שלאכטבריק", לראות איך צבי אייזיק השוחט מטפל בבהמות העומדות לשחיטה. היינו סקרנים גדולים ורצינו לראות את כל התהליך, החל מהעברת החלף-הסכין על צוואר העגל או העז ועד נתיזת דם-התמצית על רצפת העץ של בית-השחיטה. אהבתי למשש את הריאות המנופחות כשהקנה בפיו של ר' הירשל שוחט והריאות המנופחות של הבהמה השחוטה מסתירות את הפנים ואת הזקן של השוחט. כל זה עזר לי עתה, בשעת מצוקה, כשהחלטתי לעמוד בנסיון לשחוט ולהפשיט את השפן.

בינתיים נכנס גם ס.ס. הרוטנפירר קלאר. עד שחיפשתי סכין, פרכס השפן בידו הלופתת של הקאפו. לא ידעתי במה להתחיל.

"בוא הנה, פרל... אני אלמד אותך איך עושים את זה... קודם כל יש להמם את השפן ע"י מכה חזקה בערפו", אמר ועשה. החיה המסכנה נשארה תלויה בידו של הקאפו ושתי אוזניה פרפרו כביציאת נשמה. תליתי את השפן ההמום על מסמר תקוע בקרש והתחלתי להפשיט את עורו מן הצוואר ולמטה. כך היה מפשיט אברהם מליק הקצב את הטלאים באטליז שלו. ידי רעדה מפחד.

ה-ס.ס. והקאפו הסתכלו עלי ואצבעותי כמעט שלא נשמעו לי. פחדתי שלא אעשה עבודה נכונה ואענש. תוך כדי ההפשטה שמעתי את שיחתם של שני הגרמנים, הקאפו האסיר וה-ס.ס. השליט: "אח, אח, נשארו עוד יהודים... באומשלאק פלאץ (Umschlagplatz) על יד וורשא, עשיתי משהו דומה לעבודתו של היהודי הארור הזה... מאות יהודים הופשטו ונהרגו ערומים... (פארפלוכטע יודען...)".

בדצמבר של שנת 1944 היה כבר קר מאוד. לפעמים ירד גם שלג. עיקר העבודה בגערטנריי היה לשמור על החממות ולדאוג שהצמחים לא יקפאו. הקאפו "ארגן" תנורי נפט כדי לחמם את הצמחים. שטחי החקלאות היו מכוסים שלג. בקר אחד הגענו לעבודה ומצאנו שהשפנים ברחו. כנראה שהרץ הפולנו וידֶק הרשע המרושע, לא סגר את דלת הכלוב. קאפו ווילי נכנס למצב-רוח דורסני והחליט בו במקום לגייס את כל הגערטנריי-קומנדו לחפש את השפנים. הקאפו תכנן כבר את העונש שמגיע לכל אלה שהיה להם שיג ושיח עם השפנים. על פי עקבות בשלג התפזרנו והצלחנו ללכוד את השפנים המבוהלים לפני שהרוטנפירר קלאר הגיע.

במכוורת של ויקטור היתה תקלה יותר חמורה. הסנדלר האישי של הקאפו, המומחה ל"ארגון" מגפיים עבור הקאפו, לא הבין הרבה בדבורים. הסתבר שרעש דפיקות הפטיש של הסנדלר, גרם למוֹתן של דבורים רבות. בחודשי החורף, כשאין פריחה, מספקים לדבורים בדרך כלל מזון מיוחד — סוכר. רק כך שורדות הדבורים הפועלות עד לבלובם של פרחי העונה. ויקטור המומחה נכנס ללחץ גדול והחל לעמול על החייאת הדבורים. הקאפו נרגע כשויקטור שכנע אותו שעד לתקופת האביב תתאוששנה הכוורות, והמכוורת תרחיב את גבולותיה. זעמו של הקאפו שכך.

מאורע מיוחד נחרת בזכרוני. באחד הימים של הסתיו באותה שנה, 1944, נכנס הקאפו לצריף הכלים, כולו נסער ונזעם. הוא פקד עלי לקחת בול עץ, להקציעו ולהחליקו בשביל ה-ס.ס. את בול העץ הביאו שני חיילים מה"לופטוואפע", שהיתה לה עמדת שמירה והגנה על העיר נורדהאוזן שבקרבת המחנה.

את הבול המהוקצע באורך שני מטר תקענו בקרבת המערה של השפניה והמכוורת. כל האסירים שעבדו בקרבת מקום פונו. מרחוק ראיתי קבוצת חיילי ס.ס. מלוים חייל אחד לא חמוש לכוון בול העץ. שמענו יריות, ואחרי

כרבע שעה ראינו עגלת-יד צבאית בת שני גלגלים נגררת על-ידי שני חיילים ועליה גופה מכוסה בשמיכה צבאית.

בשקט-בשקט סיפר הקאפו שחייל ס.ס. נידון למות. כנראה שהיה לו קשר עם מחתרת האסירים שפעלה במחנה דורה.

57

# הרוקח אשכנזי ור' אנשל הכפרי

בבלוק 141 היו שתי דמויות שנחרתו עמוק בזכרוני: האחת – ר' אנשל אינגבר מדראגומירעטש שבמרמורוש. יהודי כבן 50, זקן במונחים של מחנה ריכוז, כפרי, עובד אדמה. השני היה צעיר, תמיר, פניו עגולות, בעל הופעה נאה, דובר הונגרית וגרמנית – אדון אשכנזי, הרוקח מקושיצע-קאשאָ. חבריו קראו לו סתם "קאשואי". שניהם עבדו בשאכט-קומנדו מס' 11 במנהרה התת-קרקעית – מפעל הטילים V1 ו-V2. תנאי העבודה היו קשים. פניהם היו חיוורות בגלל חוסר אוויר ואור.

היהודים המתבוללים ההונגריים לא הכירו את היהודים הכפריים שבאזור מרמורוש. הם דיברו ביניהם הונגרית, ואנחנו דברנו יידיש. הרעב אמנם איחד אותנו, ובכל זאת היינו שונים מההונגרים המודרנים. התגעגענו לירקות, לפירות, ללחם הביתי המשביע, לשפע המים ויבולי השדות, ובנוסף הרגשנו צורך בחיי בית-הכנסת, בתפילה ובלימוד. השתדלנו לא לאבד את לוח-הזמנים של השבתות והחגים.

היהודים דוברי ההונגרית, בהיותם רעבים ועייפים, היו "מבשלים" ו"מטגנים" כל מיני מאכלים טובים ב"מטבח" הדמיוני שהמציאו. דומני שהיתה זאת תופעה מיוחדת לאסירי מחנות הריכוז דוברי הונגרית: להרכיב תפריטים ולתאר בפרטי פרטים את אופן הכנתם. בכל שעה פנויה, בעמידה במיפקד, תוך כדי עבודה ובכל הזדמנות היו "מבשלים" מאכלים. בדייקנות היו "שוקלים" את הבשר, את הקמח, את התבלינים – הפלפל השחור או הפפריקה האדומה – ו"מבשלים" ו"מטגנים"... הם היו "מטגנים" נקניק מעורב בביצים. היו מתארים בפרטי פרטים ובצבעים בהירים את צורת האפיה והטיגון של תפוחי האדמה. הרכב בשר-החזיר (בפינו: ה"דבר-אחר") היה מתואר בקפידה ובדייקנות: עובי השכבה הראשונה, עובי השומן וצבע שכבת-הבשר. לפעמים

היתה תוספת של שמנת משלימה את התפריט. בין היהודים ההונגרים היו הרבה מתבוללים ומתנצרים שהגורל היהודי לא פסח גם עליהם. מתוך התפריט והרכבו ידענו מידת יהדותם. פרק שלם באפיה היה "אפיית-העוגות" בהבל-הפה. אנחנו הבנו את השפה אך לא דברנו בה כיון שהיינו רק כארבע שנים תחת שלטון הכיבוש ההונגרי. המבוגרים עוד זכרו את השפה מימי השלטון האוסטרו-הונגרי. לפעמים היינו משחילים בהונגרית ל"מבשל" בגמר הכנת האוכל: בתאבון אדוני... שכחת לברך על החזיר "שהכל"...

גם מיודענו, האדון אשכנזי הרוקח מקאשיצע, היה לפעמים מקשיב ומצקצק בשפתים תאוותניות בשעת ה"בישול" של חבריו. מתוך השיחות נודע לנו שהיה רוקח, ונכס לגיטו בין האחרונים מכיוון שהיה לו סרט לבן על הזרוע (במקום סרט צהוב), סרט שענדו כל היהודים שהתנצרו. היו רבים ש"זכו" להשלח למשרפות עם הסרט הלבן של מיוחסים... כנראה שמנגלה היה "עיור-צבעים" ולא הבחין בין לבן לצהוב...

במשטר של מחנה דורה-מיטלבאו לא היה לסרט הלבן שום יתרון. אדון אשכנזי נחשב בעל כורחו כיהודי טוב לעמל ולעבודה, ולגורל היהודי.

ר' אנשל אינגבר חברו לעבודה היה מעריץ את ידידו הרוקח. הכפריים העריכו תמיד את הרוקח ואת הרופא המורם מעם, אפילו אם היה יהודי מתבולל. היתה מעין הסכמה בשתיקה שיהודי מלומד ומגולח, אפילו אם הוא עובר על הרבה איסורים והוא מיודד דוקא עם הכומר וראש הכפר, למדנותו ועיסוקו הכל כך חשוב, מכפרים על הכל.

יחד יצאו בריצה אל קומנדו העבודה ויחד חזרו עייפים ורצוצים ר' אנשל היה פונה לפינת החברים והמכרים, מצטרף לתפילה חטופה, או מטה אוזן לשמוע "דבר-תורה". לפעמים היה מצליח לקבל "בהלוואה" כזית לחם מהנערים הצעירים. היה מאושר כשהצליח למצוא קליפות תפוחי-אדמה או גזר. עיניו ברקו אז בחיוך עצוב. היה גונח ומחייך, מנחם את עצמו ואת האחרים, ומקוה ליום שיגיע ונזכה להגאל. ביידיש עסיסית היה פונה אל הנערים הצעירים, מתעניין בעבודתם ובסדר יומם ומסתובב כסבא טוב בין נכדיו הצעירים.

הרוקח האדון אשכנזי, הענק הצעיר, היה חוזר מהעבודה כבד גוף ורצוץ נשמה. תמיד עצוב ומהורהר. את מנת המרק היה גומא ברעבתנות, שוטף את הכלי ובוהה באפס-מעש באסירים המתרוצצים כאילו עסוקים בעניינים

דחופים. על-פי-רוב היה מתבודד בפינת הדרגשים, משתרע על המזרן כאריה פצוע ונרדם בבגדיו עד לצלצול הגונג של הלאגער-שוץ הקורא לקום ולצאת לעבודה.

ריח של סתיו עמד באויר. הבקרים היו קרים. הרגליים, הנעולות בנעלי העץ, היו הראשונות להפגע מהקור. התחלנו למשוך את כובע האסירים מעל קצות האוזניים. הקרירות והרוח הזכירו לי את ימי הסליחות של ערב החגים, הימים הנוראים. אז היינו מתכוננים לקראת "המלך המשפט", קמים בבקר השכם להתפלל ולומר "סליחות".

מהבלוק שלנו, בלוק 141, היה מרחק ניכר עד למגרש המיפקדים. עברנו במהירות בין הצריפים שפלטו אסירים שעדיין קורי-השנה היו פרושים על עפעפיהם. כל אחד רץ לשלט של קומנדו העבודה שלו ואל הקאפו הנוגש.

יחד עם שכני ליפא'לע היינו נחפזים ורצים אל ה"אפעל", שם היינו מזמזמים את "א-ל מלך יושב על כסא רחמים" מתוך סדר אמירת הסליחות. נתמזל מזלו של אסיר אחד מהכפר פאָליען-גלאָד, חיים-מאיר פולק, ומצא בין הבגדים של אחד הטרנספורטים היהודיים סידור תפילה קטן מקומט. את המטמון היקר הזה הצליח להוציא מהמתפרה כשזרק את הזבל ושאריות הבד, והחביאו מתחת לאבן גדולה שקועה שמצא בקרבת מקום. יחידי סגולה ושומרי-סוד יכלו לראות את הסידור ולמששו.

הקומנדו של המתפרה והסנדלריה היה מורכב רובו ככולו מאסירים יהודים. רובם הגיעו עם הטרנספורט מאושוויץ דרך בוכנוואלד. הרבה מהם היו ממרמורוש, שם היו כל ענפי המלאכה הזעירה בידי יהודים. בבתי המלאכה של הסנדלרים והחייטים בדורה נוצר הווי מיוחד. תוך כדי תיקוני הנעליים והבגדים, דברו ביניהם ביידיש. שומרי ה-ס.ס. והקצינים התרגלו לשפה, ופה ושם השתמשו במלים ביידיש כדי ללעוג ל"יהודונים" המדוכאים. אנחנו שעבדנו במקומות שונים בחוץ, קינאנו בהם בגלל העבודה הנוחה יחסית, המראה המסודר שלהם בבגדים נקיים תפורים לפי המידה, ובגלל הנעליים השלמות והתואמות.

לוח עברי לא היה לנו, אבל מאחד הטרנספורטים נודע לנו על התאריך המדוייק של שני ימי ראש-השנה. יומיים לפני החג ניגש אחד האסירים היהודיים, מהותיקים בבית-המלאכה, שהרגיש שהוא כבר "בן-מעמד" של

קצין ה-ס.ס. ובפיו בקשה. ברוב תמימותו, או נכון יותר ברוב טפשותו, ביקש "התחשבות" ביום החג היהודי, כדי שיוכלו להתפלל תפילה קצרה, כלומר לשחרר אותם לפני הזמן. קשה להבין מדוע סיכן את עצמו ואת האחרים בפניה כזאת. הרי כל אסיר ידע שכל פניה בלי רשות אל איש ס.ס. ובפרט אל קצין, כרוכה בסכנת נפשות ממש. כנראה שהדחף לעשות משהו לזכר החגים, והתמימות של היהודי המאמין ש"שליחי מצוה אינם ניזוקים" — טשטשו את ההגיון. תגובתו של הקצין היתה טיפוסית לאנשי ס.ס.: עיניו נדלקו באש השנאה. "יא, יא... יענקל, זי האבן פייערטאגע, פארפלוכטע יודע... (כן, כן יענקל, יש לכם ימי חג, יהודי ארור... Ja, ja, Jänkel, sie haben Feiertag, verflüchte Jüde) לאָז וויטער מאכן... (המשך בעבודה שלך...)".

למחרת היום, בסיום יום העבודות הרגיל והמיפקד, התכוננו ללכת לצריף, לקבל את מנת הלחם ולארגן תפילה חטופה לכבוד היום. עם סיום ספירת האסירים נשמע זמזום הרמקולים, זמזום המבשר רעות. והקול הכריז: "כל היודן בלוק 141 נשאר על המגרש, משם הולכים לנקות את המחנה", ורק אחר כך נוכל "אב מארשירן" (abmarschieren) — לצעוד אל הצריף ולישון. אנשי ס.ס. בליווי קאפואים החלו להאיץ בנו בדחיפות ובמכות לנקות את המחנה. כל אבן, עץ או קרש היינו צריכים להרים ולאסוף. כל האסירים האחרים קבלו את מנת האוכל והמנוחה ואנחנו המשכנו בנקיון עד רדת החשכה ממש — עונש על החג היהודי שרצינו "לחגוג" כאן על אדמת הרייך השלישי.

אחרי כשעתיים למשמע הזמזום הגואל, צעדנו אל הבלוק לישון. הבלוקאלטעסטער, בעל משולש אדום ואות N טבועה בתוכו — הולנדי, ידע שהיהודים קיבלו עונש בנוסף לעבודת ניקוי המחנה — לא קבלנו ארוחת-ערב. הוא הצליח "לארגן" אצל חבריו קצת מרק ולחם בשביל האסירים הנערים. בסוף המלחמה נודע לנו שהיה יהודי ושמר על סודו המסוכן בגבורה.

החג התקדש עם רדת הלילה. הגעגועים שטפו אותנו. הזכרון וההד הרחוק של ראש השנה השכיח את הרעב ואת ההשפלה. נכנסנו לצריף עייפים, דוויים ונכלמים. הרגליים דחפו את הגוף כלפי מעלה לכיוון דרגשי המיטות בנות שלוש הקומות. השתרענו על הקרשים ודממת מוֶת השתררה. היתה זאת דומיה של תפילה אילמת, תפילה של זעקה עמוקה ודוויה. לא היה לנו מחזור תפילה, לא סידור ואף לא דף עם אותיות עבריות. הסידור המוחבא, היה גם

הוא בצינוק שלו, מתחת לאבן. בעל הסידור, חיים מאיר פולק, לא הספיק ללכת לפני החשכה ולהוציא את הסידור כמתוכנן. באוזנינו הדהדו תפילות מעריב של ליל ראש השנה של פעם, תפילות שֶׁנָּדַמּוּ עם שקשוק הרכבות לבירקנאו. הסתכלנו אחד על השני. היה בנו רצון עז להתפלל דוקא בגלל שנאת ה-ס.ס. הרצון להתפרץ בזעקה עצורה בעבע בתוכנו כמעין המפכה במעבה האדמה ומחפש דרך לפרוץ. כאן בדל"ת אמותינו המצומצמות שבין הדרגשים, בנעלי העץ הצמודים לרגלים כמו סד, בין גדרות התיל וגולגולת-המות, בתוך עולם-התעתועים האכזר — דוקא כאן גבר בנו הרצון לנצח, לחיות למרות הכל.

בעיניים ממצמצות מדמעות, עמד ר' משה הזקן, שעון על קרשי הדרגשים, נרגש ונפעם בהרהרו בעצמת-הניגוד שבין יום הדין ו"היושב על כסא רחמים" לבין הימים והלילות מלאי האכזריות ונעדרי הרחמים. בפתאומיות התנער מהקליפה החיצונית של "מטאטא-רחובות", של שטראסע-רייניגער קומנדו, ופלט צעקה, זעקת שבר: "יידן הרי ליל ראש השנה עכשיו!... יידן, היינט איז יום-טוב! חג היום..."

קפצנו מהמיטות בזריזות. חברי הטוב בן הארבע עשרה מוואלאָווע, ליפא'לע ווייזר, נעמד על ידי מוכן ומזומן להתפלל. רבים קמו, ירדו ותפסו עמדות ליד מיטות הקומות, כך שלא יראו מהחלון שאנו מתפללים. שמרנו ליד הדלת שלא נופתע מביקור פתאומי של ס.ס. או קאפו.

הזקן ר' משה התחיל בתפילת-ערבית על פה בניגון בכייני נוסח חסידי סטמר, ואחרים הצטרפו בזמזום ובניגון של תפילת הימים הנוראים. עצמתי לרגע קט את עיני ושוב ראיתי את בית-הכנסת של פעם מואר בהמון נרות ועששיות. דמיינתי את המתפללים בקיטלים לבנים, עומדים כפופים וצפופים ומגלגלים תפילה ודמעה. ככל שהמשכנו להזכר בעוד קטעים מהתפילה כך גבר בנו הרצון לבכות. מעין הדמעות נפתח שוב. היה זה דבר נדיר במחנות, שכן הכוח לבכות נעלם לגמרי. שער הדמעות שהיה מפלט למצוקות, היה נעול וסגור, וככל שגברו הצרות והמועקות נתמעט הבכי. יבש המעין ונגדע הרצון. לפעמים התגעגענו לאותו בכי המקל על הסבל, נשכנו שפתיים, והבכי לא בא.

התפילה והזכרונות, בלי השופר ובלי המלכות, המיסו את מעטה הקרח הנורא. הפחד גם הוא נעלם לרגע קט. הדומיה הפכה לשאגת-תפילה, הזמזום

החל להקיף את כל הנמצאים. אסירים שנרדמו מרוב עייפות, התעוררו והצטרפו למנין. שכחנו את המרק שנמנע מפינו, ועמדנו מזמזמים את הקדיש: "...לעילא ולעילא...".

בתפילת-עמידה נתקל הש"ץ בקשיים. הרבה פרקים נשכחו. בו במקום הוסכם שכל מי שנזכר בקטע מסויים ואפילו שלא לפי הסדר – מוזמן להיות שליח-הציבור. כשהגענו למשפט הנאמר בימים נוראים – "וכתוב לחיים טובים כל בני בריתך", חזר משה הזקן עוד פעם וכולם חזרו אחריו. כולם הרגישו את משמעות המלים ואת האקטואליה שבהן. שיא ההתרגשות היה כשאנשל אינגבר העייף והיגע, חסיד ויזניץ, ביקש לומר פסוקים מתהילים פרק כ"ד "לדוד מזמור", כמנהג חסידים בליל ראש השנה.

התפילה ההיא, באותו ליל ראש השנה של תש"ה, במקום ההוא במחנה דורה-מיטלבאו, בין הדרגשים עמוסי אסירים עייפים – הפכה למחאה אדירה בשעת הסתר הפנים ההוא.

גם הענק העייף, הרוקח אדון אשכנזי מקאשא-קושיצע, התעורר ונעמד נדהם ומשתאה. המראה הסוריאליסטי של יהודים תמימים, מורעבים ומושפלים, עומדים בדבקות כזו בתפילה ובוכים כתינוקות לפני אמותיהם, המם אותו. העצמה שבמלים הדהימה אותו. איני יודע מה התרחש בעומק נפשו. אחרי התפילה כשניגשנו אחד לשני לברך ולהתברך בברכת "לשנה טובה תכתב ותחתם" כנהוג – התנער קאשאוי זה, כשמשון שהתנער בין עמודי השיש בזעקה "לישועתך קיויתי ה'!" והתחיל להתנשק ברעבתנות מוזרה עם כל מתפלל, נער וזקן. הוא התנצל שכוחו לא עמד לו אז... הלך מאיש לאיש, הלוך ונשוק הלוך ובכה, מבקש ומתחנן שנמחל לו. אחרי שנרגע הסביר לנו את פשר בכיו ובקשת הסליחה. בדמעות עצורות הסביר בהונגרית: "סלחו לי יהודים יקרים... אני זה שהתרחקתי מכם... האמינו לי שלא רציתי להתנצר... אבי הוא שדחפני לכך. הוא פחד שלא אוכל להתגבר על מוראות המלחמה וחשב שעל ידי ההתנצרות יציל אותי... אנא קבלוני שוב לחברתכם...".

עם גבור הקור בלילות והרעב ביום, שקע הרוקח אשכנזי ביאוש. היה חוזר מהעבודה ומתבודד באחת הפינות של הבלוק, או נשכב על הדרגש ובוהה בתקרה הנמוכה שמעליו. לא היה לו הכוח והדחף להלחם כדי לשרוד. העולם החומרי שחרב עליו ושרידי משפחתו שעלו על המוקד, התישו את כוחותיו

ולא היה מסוגל להתנהג כאחד מהחבורה. האמונה בסדרי העולם הנאור הכזיבה. אט אט התמוסס ונמוג כנר שעוה. הפך מוזלמן עד שהוצא ממצבת ה"שאכט-קומנדו" לצד ערימת הגופות...

58

# הנער ליפא'לע

ידיד וחבר היה לי במחנה דורה-מיטלבאו, אח לצרה, צעיר ממני. גם הוא הגיע למחנה דורה עם ה"שניידער-שוסטער קומנדו" בסוף חודש מאי 1944. היה מהעיירה וואָלאָווע שבקרפטורוס, מהשטח שנכבש ב-1940 וסופח להונגריה. ליפא עבד ב"קארטאָפעל-מידע", בשכנותי, באיסוף ובאיחסון תפוחי האדמה עבור מטבח האסירים. נער צנום ונמוך היה, פניו עגולות ועיניו מאירות. עיני ילד תמים וטהור שזה עתה עזב את ה"חדר" ואת סינרה של אמא.

האסירים המבוגרים מבין היהודים מאותו אזור, השתדלו לקרב את הנערים ולפרוש עליהם את חסותם האבהית. נחשבנו אצלם יתומים. ביניהם היה יהודי מבוגר בשם שבח שהיה מעין "אבי היתומים" והוא ניסה לעזור לנערים הצעירים חסרי הנסיון והישע בכל דרך. בגמר יום העבודה, שעה שהיו צריכים להדחק בין המבוגרים המורעבים כדי להגיע למנת המרק, היה עוזר להם להושיט את הקערה ולקחתה בלי לאבד טיפה. ר' שבח היה נותן "עצות טובות" איך להתאפק שלא לאכל את מנת הלחם בבת-אחת, איך להחביא את שאריות הלחם והתוספות: הריבה, המרגרינה ופרוסת הנקניק. בין עשרות הנערים האסירים היהודים, בלט ליפא בלהיטותו לקיים מצוות. בהתחלה היה נמנע מלאכל את המרק בגלל האיסור של מאכלים אסורים. כששוכנע כי במחנות הריכוז המצוה החשובה ביותר היא "ונשמרתם לנפשותיכם", הבין גם הוא כי קדושת החיים היא היא "קידוש ה'" האמיתי. כפי שהיה רגיל מהבית, קיים גם כאן מצוות שבשגרה, כגון: תפילה, ברכות על אוכל ולימוד על פה. כל מה שלמד ב"חדר" שינן על-פה. הוא היה בין המשתתפים הנלהבים בשיעוריו של מורנו הרב ר' צבי הירש כהנא מסטרימטערע. היה נדחק על המזרנים שהיו פרוסים על הרצפה כדי להיות קרוב כמה שיותר ל"מגיד השעור" כאן, בישיבה של מטה... כמובן בלי ספרים, רק על פי הזכרון. היה לו כשרון מיוחד להלהיב

ולהדביק אחרים בהתלהבות של עשייה. היה מזכיר להם קטעים מפרשיות השבוע בלי קשר לתאריך האמיתי.

החורף של שנת 1945 הקדים, כך היה נדמה לנו. סבלנו מקור וחשבנו שעוד לא היה חורף קר וקשה כזה. חוסר הויטמינים, הרעב והעבודה המפרכת, היו הגורמים העיקריים לחוסר החום הטבעי בגוף. ידיות כלי העבודה היו קרות וקפואות, ממש נדבקו לכף היד. היינו נושפים לתוך כפות הידיים הקמוצות כדי שהבל הפה יחמם אותן. קצה האף הָאדִים מקור והאוזניים החשופות קפאו ודקרו כמחטים. היינו עוטפים את כפות הרגליים בכל מיני שאריות של סמרטוטים או בנייר עבה של שקי המלט, כדי לשמור על החום. העמידה במגרש המיפקדים הקפיאה את כל הגוף. לפעמים היינו נשארים שעה ארוכה במצב של דום ("שטיל-שטאנד"), בגלל אי-התאמה בספירת האסירים. דומני שאז גרנו בבלוק מס' 18 שהיה מחולק לשני אגפים: בצד אחד גרו שבויים איטלקיים ובצד השני, אנחנו, היהודים ההונגריים עם אסירים אחרים. היו ימי גשם טורדניים. שקענו ביאוש. אבד לנו החשק להלחם ולהמשיך לחיות. אבד לנו זמן הלוח העברי ואבדה התקוה. התאמצנו להזכר איזה יום בשבוע היום. ימי החורף הקצרים היו ארוכים עבורנו כמו הלילות. מקבוצה של כאלף אסירים שהגיעה לדורה-מיטלבאו בסוף מאי 1944, נותרנו כמאתיים, מפוזרים בכל מיני קבוצות עבודה. זריקת עדוד קבלנו מיהודים כשהגיעו בטרנספורטים חדשים ממחנות אחרים. מהם ידענו מתי ראש-חודש, חנוכה ופורים וחגים אחרים. אבל בעיקר שמחנו לדעת שנותרו עוד יהודים. בכל מקום בו היו יהודים קיננה בהם ההרגשה שהם היהודים האחרונים עלי אדמות.

היינו רעבים לשמוע על מצב היהודים במקומות אחרים, הרגשנו ממש צורך גופני לדעת תאריכים. היינו מזהים את היום בשבוע לפי תפריט האוכל שקבלנו. הגרמנים הם כידוע אוהבי סדר: ביום מסויים בשבוע קבלנו תמיד אותו אוכל, למשל מרק-לפת ובתוכו חתיכות בשר-סוס או עצמות-יבשות מרוקנות תוכן. הגוף המצומק היה נע אל העבודה וממנה בטורים קבועים של חמישיות. היינו שלדים ממוספרים בחליפת-פסים, ראשים מגולחים, מכוסים בכומתות משונות, ובהם עיניים עמוקות בתוך חורים שקועים, פנים נפולות ועצמות לחיים בולטות. הרגליים אומנו והורגלו לצעוד בקצב אחיד כשהקול המונוטוני של הקאפו נשמע למרחקים: "שמאל! שמאל!". הרעש המקוטע של

נקישות נעלי העץ ההולנדיות נשמע מהטורים שהזדחלו על האספלט השחור. הדים צולעים ומקוטעים של רגליים כואבות וגופות רצוצות ממכות. קולות עמומים של רגליים כושלות שאולי זוהי צעידתם האחרונה בטרם יעבור כל הגוף למצב של מוזלמן ומשם לדרך האחרונה הגואלת.

השעה שלאחר גמר העבודה והצעדה אל מגרש המיפקדים היתה שעה של ציפיה, מתח ודממת מות. בסיום יום העבודה לא נותר כוח לדבר או לשוחח. היינו סחוטים. רעדנו ופחדנו מזמזום הרמקולים דרכם עברו פקודות היום והשעה. ספירת האסירים נעשתה על ידי הבלוקאלטעסטער וחייל ס.ס. אפשר היה לשמוע את נשימתם העצורה המעיקה של האסירים תוך כדי זמזום חוטי-גדרות-התיל המחושמלות.

בסוף שנת 1944 היה נראה לנו שהכל סוגר עלינו ומקיף אותנו ללא מוצא. מזג האויר הסגרירי העכיר את מצב רוחנו הירוד בלאו הכי. חיינו בכברת-ארץ מוקפת שומרים אכזריים פעורי מלתעות המוכנים לבלוע אותנו. היינו אסירים חסרי-תקוה העומדים יום יום ושעה שעה בנסיון מול הסתר הפנים הנורא. בתוך ים התלאות של מחנות הריכוז, נטלנו אנו היהודים תשעה קבין של יסורים. תמיד נדחקנו לפינה העמוקה ביותר ביָוֵן המצולה של המחנות.

במחצית חודש פברואר 1945 הגיעו אלינו עוד יהודים. לקראת סוף המלחמה העבירו הגרמנים את האסירים ממחנה ריכוז אחד לשני, כנראה כדי לטשטש את עקבות הפשעים. חלק מאסירי אושוויץ הועלה על רכבות בקרונות פתוחים. כשבועיים נסעו עד שהגיעו למחנה ריכוז אחר.

באחד מימי ראשון של חודש פברואר ניתנה פקודה דרך מערכת הרמקולים על "סגר-צריפים" ("בלוק-שפערע" Blocksperren). היה קר מאוד בחוץ. מחצית היום של יום ראשון היתה חופשית מעבודה, ולכן הצטופפנו על הדרגשים כדי להרגיש קצת חום.

הפקודה הבאה היתה: קומנדו "אספלטעריע" יתיצב מיד למיפקד עם המריצות. משם יצאו אל תחנת הרכבת להוריד את האסירים מהקרונות הפתוחים, אחרי מסע הקור והכפור מאושוויץ לכאן.

אסור היה לצאת מהבלוקים. הצצנו דרך החלונות וראינו שיירה גדולה של אסירים, חלקם קפואים ומובלים בעגלות ובמריצות. שורות שורות של צועדים שלובי-זרוע, נעים כשיכורים, שְׁעוּנִים על זרועותיהם של אסירים אחרים. נודע

לנו שהיו כלואים בקרונות בלי אוכל ובלי מים בגשם בשלג ובכפור. רבים הגיעו קפואים ממש. אלה שהתגברו והחזיקו מעמד, הובלו לבית-המרחץ הגדול של דורה-מיטלבאו, אחרי רחיצה וטיפול רפואי של צוות הרופאים האסירים, החלפת בגדים ותספורת – התאוששו. גם אנשי ה-ס.ס. נראו מאוד נרגשים למראה הטרספורט הזה של גוססים העומדים ומהלכים על רגליהם. בתוך הצריפים הסגורים הצטופפנו ליד החלונות ובלשנו בעיניים למצא מכר או קרוב בין האסירים החדשים, אבל כולם היו נראים דומים זה לזה. מגודלי שער, עיניים כבויות ופנים חיוורות כבשעת יציאת נשמה.

בימים הבאים התודענו אליהם. פגשתי את ר' מרדכי סבו מריזאווליע, הכפר הסמוך לשיף. ר' מרדכי זה היה בעל-בעמיו, מכובד ובעל נכסים. דומני שהיו לו שמונה בנים ובת אחת. עם אחד הבנים, חנן, למדתי בשנת 1940-1939 בישיבת "בית אהרן" בסטרימטערע.

ר' מרדכי היה איש חסון בעל גוף, טיפוס של איכר. לשיף היה שולח בסוף כל קיץ את מכונת הדישה שלו (ה"דרעש-מאשין" ביידיש), ממקם אותה במשטח העצום ע"י הנהר, ולשם היו נוהרים האיכרים, הגויים והיהודים, עם עגלות עמוסות עלומות חיטה לדוש את התבואה, כל אחד בתורו. טרטור הפעלת המנוע ועבודת מכונת הבנזין, התכונה של פתיחת העמרים ותערובת ריחות הבנזין והמוץ – היו אטרקציה גדולה בשביל ילדי ה"חדר" והאכרים.

לדורה הגיע ר' מרדכי עם אחד הבנים, דומני ששמו היה יוסף. עם פינוי דורה למחנה ברגן-בלזן בתחילת אפריל 1945 – נספה הבן, ומרדכי נשאר שוב לבד.

הטרנספורט החדש הפיח קצת רוח חיים, רוח חדשה. אנחנו הותיקים השתדלנו לעזור ל"חדשים" במה שיכולנו. רחרחנו אם יש אצל מישהו סידור-תפילה, או אפילו דף של ספר יהודי, או לוח שנה. צמאנו לראות אותיות עבריות. היה לנו חשוב מאוד להתחבר שוב אל העבר. רצינו להיות מקושרים ומחוברים ולא לאבד את שפיות הדעת.

שיגרת חיינו לא נשתנתה. מזג האויר לא שיבש את סדר היום הגרמני המדוייק. יחד עם חברי ליפא היינו צועדים את המרחק שבין הבלוק שלנו אל מגרש המיפקדים, וכל אחד התיצב בקומנדו-העבודה שלו. היו לנו זכרונות משותפים מלימודי ה"חדר". היינו נזכרים בדמות(ו)ז של ה"מלמדים" שלנו,

שיטותיהם ושגיונותיהם. זכרונות הילדות הלא-כל-כך רחוקה, נראו לנו כחלום מטושטש ורחוק. לפעמים היינו מפזמים ניגונים מה"חדר" כגון: "ואני בבואי מפדן...", מעלים את תחנוניה של רחל האם המבכה על בניה... ושומעים את הקול המבשר "ושבו בנים לגבולם...", או היינו שרים אחת מקללותיו-ברכותיו של בלעם-היטלר-בן בעור, כפי שהמלמד היה מכנה אותו בצוק העתים.

לחברי ליפא היה זכרון ברור וצלול. הוא זכר קטעים שלימים מתפילות השבת והחול על פה. אנו התנדנדנו בין יאוש לתקוה, וליפא היה אוחז בציצית ראשנו כדי להפיח תקוה. כשנדמה היה שאזל כוח הסבל, היה הוא המעודד בבטחון ובתמימות פשוטה. היה בו אור אצילי מיוחד שהקרין על סביבתו והדביק אחרים. מתחת למצנפת האסירים, שהגרמנים בסרקאזם האכזר שלהם כינו "טייוועל-מיצצע" (Teufelmütze) — מצנפת השדים, בהקו שתי עיניו של הנער-הילד עמוקות וזכות כמעיינות חבויים ביער עבות. עיני ילד שזה עתה, לפני הגירוש, חגג את "בר המצוה" שלו.

בכל פעם ששמע שהגיעו אסירים חדשים, היה הוא הראשון למצוא את היהודים, מוכן ומזומן לעזור. בערבים הסתובב מבלוק לבלוק לגלות אסירים אחים, למרות שביקורים כאלה היו כרוכים בסיכון רב, שכן אסור היה להסתובב לאחר כיבוי-אורות. השרת של הבלוקאלטעסטער שמר בפתח הבלוק שהאסירים לא יסתובבו ולא יצאו מפתח הצריף, אלא אם קבלו רשות לצאת למחראות שמאחורי הצריפים. עזרו על ידם ה"לאגער-שוץ" (שוטרי מחנה בעלי משולש ירוק על-פי-רוב, שהיו רוצחים לשעבר) שהסתובבו מצויידים באלות ובפרגולים להכות אסירים ששוטטו במחנה לאחר כיבוי אורות.

באחד הערבים הרגשתי שליפא איננו במקומו, והבנתי ששוב הלך בשליחות מצוה כל שהיא. דאגתי לו. כנראה נרדמתי. בחוץ היתה סופה והרוח יבבה בין סדקי חלונות של הצריף. פתאום הרגשתי ביד של מישהו המטיילת מתחת לשמיכה שלי. התחלחלתי. הייתי בטוח שאיזה אסיר מתנכל לי או לפרוסת הלחם החבויה אי-שם בחגורת המכנסיים, ואולי מנסה מישהו לסחוב את חלקי בשמיכה המחממת. מיששתי לראות אם נעלי העץ שלי נמצאות במקומן. תוך כדי התגוננות אני שומע לחישה שקטה: שַׁא שַׁא ש... ש... חיים ישראל שַׁא, זה אני ליפא מוואלאַווע מקומנדו 114. שיפשפתי את עיני. ידי היו כבדות מעבודת יום אתמול — עדרנו באדמה הקפואה והמושלגת של החורף.

השמיכה שכיסתה אותי וְאת שכני נמשכה מעל רגלי, וקור הלילה שטף את גופי. מולי עמד חברי ליפא'לע ופניו הוארו באור הקלוש שבקע מקיתונו של שרת הבלוק.

וליפא בשלו ... שַׂא, חיים ישראל, תן ידך השמאלית... תוך כדי הושטת היד הרגשתי שליפא מגיש לי זוג תפילין. "מָשֵׁש וּבָרֵך..", הורה לי. ומיד הסתלק להעיר עוד חברים כדי לזַכותם במצוה.

למחרת סיפר לי שבטרנספורט החדש שהגיע, דומני מצ'נסטחוב, הצליח אחד האסירים היהודים להבריח זוג תפילין. בדרך לבית-המרחץ מסר אותן לאסיר יהודי אחר, וזה החביא אותן מתחת לערימת אבנים. איכשהו נודע הדבר לליפא. תוך סכנת-נפשות הוציא את התפילין בחשכת הלילה ועבר מחבר לחבר כדי שימששו את התפילין ויברכו.

המגע המלטף של התפילין, הברכה החטופה, קשירת הרצועות השחורות, הרטיטו את הלב. החוויה של מישוש-תפילין בתוך התופת של המחנה חיזקה אותנו לקראת הימים המפרכים הבאים. בבקר רצנו לעבודה בתקוה חדשה...

59

# הנר הדקיק – חנוכה תש״ה

דצמבר 1944. החורף שהקדים לבא היה כבר בעיצומו. הימים קרים וקשים. שטחי האדמה כוסו בשכבת-שלג. עבדתי בגערטנריי-קומנדו, וניקינו את השבילים מן השלג כדי שנוכל להגיע אל ארגזי-הזריעה ולהרים את מכסה הזכוכית כדי שהצמחים יִרְווּ אויר ושמש. בגדי החורף שקבלנו לא חיממו יותר מבגדי קיץ. חיכינו ליום הארוך שייגמר. טכס ה״לאוזע-קונטרולע״ (בדיקת הכינים) שהיה פעם בשבוע, סיפק לנו עידוד, שכן לאחריו הלכנו לבית המרחץ הכללי ושם התחממנו במקלחות החמות וטבלנו בבריכת-הקלור שצרבה לנו את העיניים.

לפי חישובי הזקנים שבחבורה ובעזרת האסירים היהודים החדשים, ידענו שחנוכה ממשמש ובא. כ״ה בכסלו חל באותה שנה ביום שני, כלומר הדלקת נר ראשון של חנוכה היתה ביום ראשון בערב, בחצי-יום-מנוחה השבועי. בדרך כלל היינו יושבים בניחותא לשוחח עם החברים, מתקנים את הנעליים, או מכינים סכין מאולתרת כדי לבצוע את מנת הלחם.

נזכרנו באנשי הכפר, בבתים שהיו שקועים בשלג בתקופה זו, באכרים שהיו יושבים בבקותיהם. השדות והבוסתנים היו מכוסים שלג. הגויים היו מתכוננים לחג-המולד שלהם, והיהודים היו מכינים את החנוכיות והסביבונים.

לפני חנוכה היתה תכונה מיוחדת אצל היהודים לקראת שחיטת האווזים והכנת הבשר והשומן לפסח. שוחט הכפר היה קובע את התור אצל מי ישחט ובאיזו חצר יתחיל. כילדים לא היינו מודעים לבעיה של צער-בעלי-חיים, והחרחורים של בעלי הכנף השחוטים היו עבורנו תופעה טבעית. הצטנפנו בכובעי העור החמים, לבשנו את מעילי החורף הכבדים, נעלנו מגפיים ויצאנו החוצה לחכות לר׳ הירשל השוחט.

הלה הוציא את סכין השחיטה, העביר את צפורנו על חוד הלהב, ברך "על השחיטה" והתחיל מיד ובזריזות להעביר את הסכין. ואנחנו עמדנו משתאים על היצורים הלבנים המחרחרים בגרונות פתוחים ובכנפיים שמוטות. השלג הבוהק היה פרוש כמרבד עצום והנוזל האדום טפטף עליו והכתים אותו בציורי תותי-יער אדמדמים.

היינו קבוצה קטנה שהצטופפה תמיד ביחד בשעות הפנאי כדי לשמוע "חדשות". בינינו היו יידל ליבוביץ – חייט מומחה מריזאווליע, עזרא – הסנדלר מסטרימטערע, למדן וירא-שמים שעבד בסנדלריה של המחנה, ר' שבח מוואלאָווע, חיים-מאיר פולק מגלאָד, משותק ביד אחת מלידה, רזה ונחבא אל הכלים.

היה לו סידור תפילה קטן מוחבא ועטוף בסמרטוטים, שיחידי סגולה זכו להציץ בו כשהיה מוציאו ממקום המסתור. לנערים הצעירים היו נותן למששו בעדינות, ללטפו לאט והוא היה נהנה מהמעמד. גם הסופר היידי מסיגט יחזקאל רינג וידידו קויפמן היו בחבורה, יחד עם העתונאי והסופר דוד שן, שאנשי סיגט והסביבה הכירוהו מגליונות השבת שהיה מוציא כל יום ששי ("השבת צעטל"), ויודעי ספר התמוגגו ונהנו מתוכנם. פניו היו חיוורות ועינייו תכולות ומעליהן גבות עבותות. תמיד עטוף בצעיף מאולתר מסמרטוט, להגנה על הצוואר והאוזניים מפני הקור. לדור שן היה מבט אבהי והיה מעודד את הצעירים שלא יאבדו את התקוה.

כעתונאי הכיר היטב את ההווי הכפרי היהודי במרמורוש, ועודד אותי לכתוב על דמויות שונות מהכפר, כגון הירשלי הארוך שהיה קבצן ידוע בכל האיזור. השגתי עפרון וכתבתי על נייר חום עבה משקי המלט שבמחנה. הייתי כותב ולפעמים מקריא לפניו ולפני יחזקאל רינג, ואחר-כך מחביא את הניירות מתחת לאבן גדולה בגערטנריי.

מורנו הרב מסטרימטערע כבר לא היה אתנו כי נשלח באחד הטרנספורטים להארצונגען, מחנה ריכוז אחר באזור.

כשבוע לפני חנוכה דברתי עם ר' משה קליין משיף, שהיה ידידו של אבי ז"ל, על חג החנוכה המתקרב. התייעצתי איתו בענין השגת נר-חנוכה, שכן היתה לי תכנית ורציתי לשמוע את דעתו. אמרתי לו שיתכן שאוכל להשיג שעווה לנרות-חנוכה.

כזכור עבדתי בגערטנריי-קומנדו. בתירוץ כל-שהוא הלכתי לכיוון הפינה המוסתרת שם היו ממוקמות הכוורות של הקאפו. הכרתי היטב את ויקטור הבלגי, שהיה המומחה לגידול דבורים, עזר תמיד לצעירים שבקומנדו והתייחס אליהם כסבא טוב אל נכדיו. נגשתי אליו וביקשתי קצת שעווה מאחת החלות שׂרָדָה עוד בקיץ. הוא השתומם על הבקשה. היה לי קשה להבין את חיתוך דיבורו, הגרמנית שבפיו היתה בהברה פלֶמית גרונית. הוא התיז את המשפטים דרך שיניו התותבות עד שהיה נדמה כאילו הוא מרוגז. איני יודע מה חלף במוחו כששמע את בקשתי המוזרה. בכל אופן הלך לאחר האצטבאות שבמחסנו וחזר משם עם חתיכת שעווה בגון חום בהיר שריח דבש נדף ממנה. עטפתי את השעווה בסמרטוט מחמת עינא-בישא ויצאתי שמח וטוב לב.

בשעת הערב חזרתי מהעבודה אל הבלוק, והמטמון בתרמילי. סיפרתי לדוד משה הזקן את סוד השגת השעווה והוא ניגש אל העבודה בדחילו ורחימו, נטל את ידיו והכין עצמו לעבודת קודש. חיפש סמרטוט מתאים ולקח ממנו חוטים כדי לעשות מהם פתילות. כמו אז, כשהיה עוד בכפר והיה מכין את מכונת השזירה לעשיית חוטים לציצית, כך שקע עכשיו כולו בהכנות. את השעווה לש כמו בצק של מצה-שמורה, לשם מצוה. תוך כדי גלגול השעווה מילמל "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד...". בידיים זריזות רידד את השעווה, השחיל את הפתילה וגלגל את "מצת"-השעווה שהפכה לנר זקוף דקיק מוכן להדלקה. נר למהדרין מן המהדרין.

יום ראשון כ"ד כסלו תש"ה, ערב חנוכה. הודענו לחברים שנדליק נר חנוכה מיד לאחר חלוקת המרק. אלה שהיו בסוד העניינים התאספו במעבר בין הדרגשים. בעל הסידור, חיים-מאיר, פתח את חיתוליו בהם היה עטוף, כאם המגלגלת את חיתולי הרך הנולד לפני טכס ברית-המילה. בשעת רצון זו, הרשה לי לגעת בדפי הסידור המצומק, והעיניים מלאו אושר למראה האותיות הזעירות של הדלקת נרות-חנוכה. הסידור הקטנטן של חיים-מאיר מגלאָד, אותו סידור שהיה נגלה ונסתר, היה עבורנו מעין עמוד הענן ביום ועמוד האש בלילה.

האותיות השחרחרות ריצדו ופיזזו והזכירו לנו את הגוילין הנשרפים שאותיותיהן פרחו באויר... הן נעמדו יחד עם האסירים היהודים, כשרידים של אלפי בתי כנסיות ובתי מדרשות שנבזזו ונשרפו על מדפי הספרים וארונות

הקודש שבהם. ככל שהתבוננו בשורות, עצמו וגדלו האותיות מול עינינו כעצמות היבשות שבחזון יחזקאל — לחיל גדול מאוד מאוד...

בין שורות הדרגשים העמדנו כסא-שרפרף והצטופפנו משני צדדיו. הפכנו להיות חומת מסתור ללהבת הנר. ר' משה הוציא את הנר והדביק אותו לקרש של הכסא. חיים-מאיר החזיק את הסידור הפתוח. הגפרור הוצת ורעד מחשמל עבר בין הנוכחים. שמענו את הברכות וזמזמנו בקול עצור. ענינו אמן אחר שלש הברכות.

שעה ארוכה עמדנו עם הגב לנר ועם הפנים לדלת כדי שלא יפתיעו אותנו אורחים לא קרואים ולא רצויים... הרגשנו סיפוק רב, חום והקלה. מדי פעם הצצנו בשלהבת הקטנה. הלבהב בערה והזכירה את הסנה שבער ולא אוכָּל.

מסביבנו רעש והמולה. היתה זאת שעת ארוחת הערב כשהצריפים על יושביהם דמו לכוורות של צרעות. אסירים נכנסו ויצאו, האחד מחפש להחליף מרק במרגרינה והשני מוכן להחליף את נעלי העץ בנעלי עור ולהוסיף לעיסקה את מנת הלחם והריבה.

ובתוך יַם הגולגלות המגולחות, מרצד ומהבהב נר דקיק של חנוכה. בוער ודולק, מתלקח ונמשך כלפי מעלה. הקרובים אליו מציצים בגעגועים, מתמזגים בשעווה הנוספת ועיניהם הכלות והכבויות זולגות דמעות.

אט אט דעך הנר. שעה ארוכה עוד עמדנו סביב הכסא והשרפרף והעלינו זכרונות. ידידי הסופר והמהפכן יחזקאל בן יהודה לייביש רינג מסיגט, היה נרגש ביותר. הוא קם והתחיל לנאום בלהט של נביא הוזה: "... יהודים יקרים! עלינו להתכונן מעכשיו ליום המיוחל שלאחר המלחמה!...". יחזקאל החליט ליסד מפלגה יהודית כל-עולמית שתקיף את כל יהודי העולם וְתִקָּרֵא "יידישער פאָלקס פראָנט", כלומר: "החזית העממית היהודית".

אט-אט חלצנו את נעלי העץ, טפסנו על דרגשי השינה והשתחלנו מתחת לשמיכות לאגור כוח לקראת שבוע ארוך נוסף בין גדרות התיל.

60

# הקצטניק מאיר'קע מרדום

כפי שכבר הזכרתי, מתחילת מאי 1944 חל מפנה חיובי אצל הסלקטורים באושוויץ.

ארבע מאות וחמישים אלף יהודי הונגריה שהגיעו לאושוויץ, היוו המשאב האחרון של כח אדם. במשלוחים אלה השאירו הגרמנים בחיים הרבה ילדים צעירים, לעומת יהודי פולין שביניהם כמעט שלא נותרו ילדים-נערים.

בקומנדו העבודה שלי, "גערטנריי-קומנדו 135", היתה קבוצה גדולה של ילדים הונגרים שהועסקו בכל מיני עבודות. ביניהם היה נער אחד יוצא דופן מפולין מהעיר ראדום (ביידיש – רודעם). שמו של נער יהודי זה נשאר חרוט עמוק בזכרוני. דומני שלא נשאר זכר ממשפחתו, ואני מרגיש חובה קדושה להעלות את זכרו ואת סיפורו.

נער צנום ונמוך קומה היה, ממש ילד, כבן ארבע עשרה. בהיר עור ובעל עיניים תכולות, עצובות ומבוהלות. היה לו קול צורמני, שפתיים דקות שהעלו לפעמים חיוך תמים ומהורהר. דיבורו היה מהיר. דיבר גם יידיש וגם פולנית. שמו היה מאיר (מרק) אפלבוים. כאמור, היה אחד הילדים היחידים מבין היהודים יוצאי פולין. מאיר'קע, כך נקרא בפינו, התחבב מאוד על כולנו. איני יודע איך ומתי הגיע לדורה-מיטלבאו, ייתכן שהגיע עם חיסול אחד הגיטאות – צ'נסטכוב, לודז' או אחרים, ששרידיהם הובאו אלינו באותה תקופה. מאיר'קע זה נטמע מהר בין היהודים ההונגרים, ה"מאדיארים", למרות היידיש הפולנית שבפיו.

היתה תופעה מוזרה שחוקרי-השואה בודאי יתנו דעתם עליה: בין אסירים יהודים יוצאי פולין לבין אסירים יהודים יוצאי הונגריה היה מתח רב. ההונגרים נקראו בפי אחיהם הפולנים "מאדיארים" והפלונים נקראו "לענדיעל" (בהונגרית נקראת פולניה "לענדיעל אורסאג"). אחרי השחרור נודע לי שגם

בין הנשים האסירות משתי המדינות לא שררה אהבה רבה. ייתכן שהסיבה היתה פשוטה – השפה. יהודי הונגריה היו מאז ומתמיד פטריוטים קנאים למולדת – "אמא-הונגריה". הם שמרו בקנאות יתרה על השפה, ואפילו בינם לבין עצמם דיברו רק הונגרית. יהודי פולין, לעומתם, דברו יידיש. גם בענין סדר ומשמעת היה פער: ההונגרים היו כמו הייֶקים ממושמעים וצייתנים, לעומת הפולנים שהיו "שלומפרים" וציניים, והתבדחו בבדיחות מצחיקות וכואבות בשפת "שלום עליכם" – שפה שיהודי הונגריה לא הבינו. בשביל יהודי מפולין, ובמידה מסויימת גם בעיני יהודי מרמורוש, היו המתבוללים ההונגרים מעין "חצאי יהודים". אנחנו מצאנו מיד שפה משותפת עם דוברי היידיש הפולנים והרגשנו איתם שותפות גורל. היינו סקרנים לשמוע על חיי הגיטאות שם.

הערכנו מאוד את עמידתם האמיצה תחת שלטון הכבוש שנים כה ארוכות. שמענו על האקציות ועל הפרטיזנים, על החיים בגיטו לודז' ועל ממלכתו של חיים רימקובסקי. מפי אחד האסירים מגיטו זה, שמעתי מדוע נבחר יהודי כה פשוט כמו רימקובסקי לעמוד בראש הגיטו הענק על מפעליו ובתי המלאכה שבו: המפקדים הגרמנים נכנסו לאחד המפעלים שבו עבד רימקובסקי כמנהל או כבעל המפעל, וכשהושלך הס והקצין שאל: "מי כאן היודנאלטעסטער?" הבינו היהודים שהשאלה היא מי כאן היהודי מבוגר ביותר (ביידיש: דער אלטעסטער ייד). הם הראו על חיים רימקובסקי שהיה בעל שער שיבה. כך נתמנה לראש הגיטו, וידוע שהיה מעין "מלך". הגרמנים ניצלו את דמותו לצרכיהם, הדפיסו כסף עם תמונתו של רימקובסקי ונתנו לו להתהדר בגינוני מלכות... גרסה זו לסיבה שהביאה להתמנותו של רימקובסקי, שמעתי גם ממר וידבסקי ראש יוצאי לודז' בארץ ישראל.

נחזור למאיר'קע שלנו. חיבבנו את היידיש המיוחדת שבפיו, והוא הפך להיות כאחד מה"חברה". בדרך כלל יכולתי לשוחח אתו כשחזרנו מהעבודה. הייתי סקרן לדעת איך הסתדרו בגיטו, אבל סיפורו היה מקוטע ומבולבל, והיה לי הרושם כאילו מישהו רודף אותו.

באחד מימי ראשון, אחר הצהרים, יצאנו מהבלוק והלכנו לנוח מאחורי מגרש המיפקדים. רצינו לחלץ את העצמות העייפות, לשכוח מהפקודות המטרידות של הקאפו ומנהל העבודה, להציץ על המגרש הענק שהיה גועש ותוסס

בשעת היציאה לעבודה, ולראותו בשעת רגיעה ומנוחה. היינו שלושה חברים מהקומנדו. חשתי שעת-רצון אצל מאיר'קע, וביקשתי ממנו שיספר לנו איך הגיע לדורה-מיטלבאו. תמיד התחמק מלענות על שאלה זו כאילו הוא מסתיר סוד כמוס. הפעם כרינו אוזניים ומאיר'קע סיפר את פרשת הצלתו מהגיטו, סיפור ששמר בליבו זמן רב. הנסיבות גרמו שלא היתה לו הזדמנות לשתף אחרים בסיפורו, שלא תמיד היה לו חשק לספר, ולנו לא היה זמן וכוח לשמוע. פעמים רבות שקענו באפתיה עמוקה וביאוש קודר. היו ימים שהפה היה סגור ומסוגר והמחשבות נעו אי שם על חלום ככר הלחם או קערת מרק סמיך.

באותו יום ראשון חיממה השמש את האספלט השחור ואנחנו נהנינו משפעת האור והחום. הרגשנו כמו אפרוחים המצטופפים בין נוצותיה החמות של אמא-דוגרת. ימי סוף הקיץ היו ארוכים. פשטנו את החולצה, חלצנו את נעלי העץ ונהנינו מהמנוחה השבועית. האדמה חיממה את רגלינו היחפות. היתה לי הרגשה של בן-חורין הנשען בהסבה בליל הסדר. נזכרתי בימיו הראשונים של האביב בכפר שלאחר חג-הפסח, כשהשבילים כבר יבשו, האדמה התחממה והחלה להוציא ראשי אגמונים בצבע ירוק בהיר, ואנו הזאטוטים קבלנו רשות להוריד נעליים וללכת יחפים.

לרגע קט שכחנו את הפרגול של הקאפו. הוצאנו שארית מנת-הלחם מהצרור, כבדנו אחד את השני וישבנו נינוחים לשמוע את סיפורו של חברנו מאיר-מרק אפלבוים.

מאיר'קע היה ה"מזוניק" — בן הזקונים, הילד המפונק. מיד לאחר בר-המצוה שלו הכניסו את יהודי ראדום והסביבה לגיטו. מאיר היה רזה וחלש ונראה כבן עשר. בבית היה מחסור במזון. הגרמנים היו תופסים מדי פעם יהודים בעלי כושר עבודה ושולחים אותם לטרנספורטים. אביו של מאיר'קע הכיר באחד הכפרים איכר פולני שהיה מוכן לקחת את הנער תמורת תשלום ולהחביא אותו. מאיר'קע הפך למרק, שם בעל צליל גויי. משנה שם — משנה מזל. ביקשו ממנו שידבר רק פולנית ושלא ישכח שהוא יהודי. הוא נפרד מההורים. נשק את המזוזה כמאיר'קע, וסגר את הדלת כמרק. עם דמדומי הלילה הגיע לכפר חשוך, קר וזר. מפוחד ומבוהל נשאר לשבת בתוך העגלה על שק הקש המעוך. הגוי לא הכניסו לבית, שכן לא רצה לשתף את אשתו במבצע. ידע הגוי "נפש בהמתו" — אשת האיכר שנאה ז'ידים מלידה. האיכר סימן למרק

באצבעו על שפתיו כאומר: שמור על שתיקה. הורידו מהעגלה, הביאו לקרבת הרפת ושם הראה לו את משכנו החדש. צמוד לרפת עמד דיר החזירים, וכאן הכין האיכר את מחבואו של מרק זמן מה קודם. הוא הפריד חלק מהדיר על-ידי מחיצת קרשים, חפר בור באדמה, והנמיך את קרקעיתו, וכך הגביה את תקרת הדיר. הוא ריפד את תחתית המחבוא בקש יבש, ועל פי טביעת עינו העריך הגוי שהמקום יהיה מספיק נוח ומרווח. כאן יוכל הנער הצנום, הז'יד הקטון, לשכב ולישון במשך היום, ובלילה יבוא להוציאו על מנת לחלץ עצמותיו.

יאנק האיכר הבטיח להביא לו שמיכה להתכסות ואת ההוראה החשובה ביותר השאיר לסוף. בקול נמוך וכממתיק סוד לחש: "דע לך מרק כי 'החזירה' שלי אינה יודעת מכל הסיפור. ביום תשכב בשקט ובלילה אבוא ואטפל בך לפי הצורך ולפי המצב...".

היה מוסכם שכל פעם שיבוא להאכיל את החזירים בדיר ואת הפרה ברפת, יפתח את הפשפש הנפרד של הנער ויפריש לו מהאוכל שיגיש לחזירים. את קערית האמאיל ישמור בהחבא מתחת למשטח הקש.

מאיר'קע התחיל להתרגל למקום המחבוא. הפך את הימים ללילות וספר את השעות עד שיגיע האיכר ויביא לו קצת אוכל. כשהאיכר היה מגיע ופותח את הפשפש, היה מאיר זוחל דרך הפתח הצר של הדיר. בחשכת הלילה היה עושה את צרכיו עד שיאנק גמר לתת מספוא לפרה. במשך הזמן היסווה האיכר את הדיר בעזרת ענפים כרותים. הוא פחד מאוד מאשתו הקתולית האדוקה והצדקנית, שלא תגלה את סודו, שכן היה זמן שתמורת קילו סוכר או חבילת תה היו האיכרים מלשינים ומוסרים לידי הגרמנים יהודים מוסתרים.

בלילות חורף הקרים היה האיכר מביא למאיר'קע-מרק פרוות-עור של כבש. כשהקור הגיע עד 20 מעלות מתחת לאפס, היה מוציא אותו מהדיר, מכניס אותו לרפת שהיתה בנויה קורות עץ עבות, סגורה ואטומה, ומשכיב אותו ממש ע"י הפרה או העגל. יאנק היה מכסה אותו בפרווה ושם ברפת היה נשאר עד לפנות בוקר. כשהיה מגיע להאכיל את הבהמות – היה פותח את הפשפש שע"י דיר החזירים, מכניס אותו בזריזות למחבואו, מכסה אותו ומסווה את הדיר היטב, כדי שאשתו לא תוכל לראות שום שנוי כשתגיע לחלוב את הפרה.

חלפו ימים שבועות וחודשים ומאיר'קע התרגל לשכניו מעלי-הגירה ולטלפיו ה"כשרים" של החזיר. בהם בֶּטַח שלא יגלו את סודו. הוא לא זכר את ימי

השבוע, לא שבת ולא חג. ה"תפריט" היה קבוע. הלילות והימים היו משתנים רק לפי החום, הקור והרוח. לפי ריח זבל השדות הבין שהעונה משתנית. לפי רוחות הסתיו וקרקור העורבים הבין כי ימי הגשם קרבים. על פי קור הלילה ידע לשער שהחורף קרב.

כל תקופת המסתור לא התרחץ, לא הסתפר ולא גזז את צפורניו. את בגדיו המקומטים והמלוכלכים לא היה יכול לכבס או להחליף. האיכר פחד מתליית כביסה לא מוכרת. ביום שכב מאיר'קע מקופל בגומחתו, קבור עמוק במשטח הקש שנטחן ונשחק עם הזמן והפך למוץ, ברכיו מכופפות, ידיו הצנומות עליהן וכל כולו מכווץ כעובר במעי אמו. "שכנו" מעבר לקיר הקרשים השמיע מדי פעם את נחירותיו. לפי צליל הנחירה ומֵקִצְבָּהּ הבין שהגיעה שעת האוכל. החזיר הרגיש את צעדיו הקרבים של יאנק והשמיע נחירת-רווחה. גם מאיר'קע היה מיישר את גבו כדי להתכונן לארוחה. מתוך לעג לרש היה מאירל מהרהר אם הוא חייב לברך על תפוחי האדמה שהם שיריים של החזיר, ונודפים ריח רע וזוהמה של הדיר. לפעמים היה נוקש באצבע על הקיר המפריד בינו לבין החזיר – מעין שיחת נימוסין בין שכנים. החזיר היה מחזיר לו כמה נחירות ואחר כך היה משתתק כאומר: שכב מאיר'קע, שכב... היילולו... היילולו... לילה טוב...

החלפנו מקום ישיבה – קמנו מהאספלט ועברנו לתעלת הניקוז. מאיר'קע נשם עמוקות ואזר כוח לסיים את הסיפור. יום אחד שמע צעדי מגפיים שלא נשמעו כצעדיו הזהירים של האיכר, אותם הכיר במשך החודשים הארוכים.

הפשפש של מאיר'ל נפרץ בבעיטת רגל גסה. מול רובים שלופים זחל החוצה מהגומחה החמה לאור השמש, מול המנצחים הגרמנים ועושי דברם הפולנים.

מאיר'קע שיער שהיתה הלשנה מצד השכנים, ואולי אשת האיכר עצמה גילתה את הילד המוסתר, פטפטה עם השכנות וכך נתגלה הפושע המסתתר.

הדבר הראשון שעשה מאיר'קע בעמדו מול לוכדיו היה לנשום עמוק ולבלוע מלא לוגמיו מהאויר הצח של השדות המלבלבים, מהול ומתובל בחמימותה של השמש. כמעט שרצה לברך בקול רם "שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה"... הוא ניסה לעמוד על רגליו הרועדות ולא הצליח. ברכיו הורגלו להיות מקופלות בתוך הגומחה של כלוב החזירים. הוא הרגיש כארנב מבוהל מוקף כלבי-צייד. שערותיו וצפורניו היו מגודלות, מול פני השמש והאור פילבלו העיניים, וכל

כולו נראה כאדם הקדמון. בגדיו הסריחו מלכלוך של צואה וזבל של חזירים, בהמות ואדם. פניו העדינות הילדותיות היו מכוסות שכבת זוהמה. ריחות של יער ובעלי חיים נדפו ממנו עד שהיה קשה לעמוד בקרבתו. עיניו הכחולות וריסיו הבהירים הציצו ובלטו מתוך הפנים השחורות. מאיר'קע היה מוקף חיילים ואנשי שררה ולא הבין במה זכה לכבוד שכזה. "קבלת פנים" שכזו בודאי לא מגיעה לו... כל המשלחת עמדה בוהה ומשתאה מול היצור הזה, היו בטוחים שירד מאיזו פלנטה אחרת. האיכרים הצטלבו והתקרבו אליו כדי למששו. הנער הז'יד, שהיה מדדה בהילוכו והשמיע קולות משונים וקטעי הברות ביידיש ובפולנית – דמה יותר לקוף מאשר לבן-אדם.

המראה הזה הציל את מאיר'קע ממות מידי. ילד-קוף זה התאים למחקרי הנאצים על הגזע של עם היהודי. הוא אימת בצורה מוחשית ביותר את התיאוריה שהיהודים אינם שייכים בשום ואופן לגזע האדונים, הגזע הארי התרבותי האירופאי. בשביל חיל הכיבוש הגרמני היה ילד יהודי זה במצבו הנוכחי תגלית "מדעית" חשובה ומטמון שלא יסולא בפז. העבירו את "הילד-הקוף" למפקדה, והוא צולם מכל הצדדים, כאובייקט ארכיאולוגי נדיר. האכילוהו והשקוהו ושמרו עליו מכל משמר כדי שמצבו העכשוי האוטנטי יישמר לפחות עד יום ראשון הקרוב, בו יציגו את התגלית הנדירה לפני המפקדים הגרמניים במחוז, שיחליטו מה לעשות במאיר'קע מראדום.

שעות עמד הילד כמוצג קרקסי, אחר-כך הוכנס לחדר סגור. במפקדה החליטו להחזיר אותו לגיטו ולשלחו למחנה ריכוז עם הטרנספורט הקרוב. כך הגיע מאיר'קע אפלבוים מראדום לדורה-מיטלבאו.

בסוף מרס 1945 פונה מחנה דורה לברגן-בלזן, גם מאיר'קע הגיע לשם. ב-14 באפריל 1945 שוחררו אסירי ברגן-בלזן על-ידי הצבא הבריטי. בין החולים מוכי הטיפוס והכנים שהגיעו עם הצלב האדום לשודיה היה גם מאיר'ל. הוא הבריא, התאושש ובשנת 1946 נסע לאמריקה עם קבוצת נערים ניצולי-שואה.

הרב יעקובסון וולף שהיה רב בשטוקהולם ארגן וסידר להם ניירות ומלגות ללמוד בישיבת הרב יצחק אלחנן בניו-יורק. מאיר אפלבוים התפתח ונהיה בחור חמד. הוא שמר על צוואת הוריו, לא שכח שהוא יהודי וסיגל לעצמו אורח חיים דתי. ביקר את חבריו בארץ-ישראל, וטרח לחפש את ידידיו מדורה-מיטלבאו. העלינו חוויות ושמחנו מאוד. פָּנָיו נראו שמחות והיה נדמה

שקיבל "פצוי-מה" עבור אותן השנים, שנות האימה והרעב, הפחד והמסתור אצל יאנק הגוי.

נסתרות דרכי ההשגחה ואין יודע איך נמדדת סאת-היסורים שם למעלה כששוכן מרומים מנסה בה יושבי מטה. מאיר'קע חזר לאמריקה ושם חלה. גידול ממאיר הכריע את מאיר – בטרם מלאו לו עשרים שנה. איני יודע אם הספיק לספר את סיפורו ואת גלגוליו. אולי גם שם בנכר כמו כאן בארץ-ישראל, לא היו מספיק אוזניים כרויות לשמוע את סיפורם של הקצטניקים.

יהא זה יד-ושם ונר נשמה לזכרו.

61

# הדיוקן – "וולברומער רבי"

שנים רבות אחרי שחרורי מהמחנות, הוגעתי את מוחי בתופעה מוזרה. כשהוכנסנו אל בין גדרות התיל, הפכנו כבר בימים הראשונים לאסירים "מושלמים". אחרי הרעב וההשפלה שהיו מיועדים "לחנך" את האסיר, הרגשתי כאילו אני נמצא כאן מקדמת-דנא. המשפט: "מכאן יש לכם רק דרך-יציאה אחת, והיא – דרך הארובה של הקרמטוריום..." חזר ונשנה בכל קבלת פנים, בפי מפקדים גבוהים ובפי שומרי מחנות אנשי ס.ס. נמוכי דרגה. מרגע שהתמקמנו בצריף ומקום הלינה שלנו על הדרגשים במיטות הקומות, היה נדמה לי כאילו חזרתי למקום מוכר, שאני נמצא במסגרת החיים הזאת מאז ומעולם. לא היה כל ערך או משמעות לזמן העבר. כל מה שקדם למחנה המוקף גדרות תיל, התקפל ונעלם בהויה הלחוצה של סדרי המחנה וחוקיו. היה נתק מוחלט בין הנער, שהיה טבעת בשרשרת ארוכה של המשפחה שחושלה מדורי דורות, לבין הנער האסיר הממוספר, בתוך צריפי העץ המלאים אסירים מכל עמי אירופה. חזרתי מהעבודה, אכלתי והלכתי לישון. בהיתי בתקרה הנמוכה שמעלי והיה נדמה לי שאני מכיר את הקרשים, מזהה את הסיקוסים ואת סדקי הקרשים שנראו כמו חריצי מצח מודאג. הייתי נרדם כאילו אף פעם לא ישנתי על מיטה אחרת.

בסוף הקיץ של 1944 היו אזעקות תכופות. מפקדת המחנה היתה לחוצה מאוד ונתנה פקודת-קבע: "בהישמע אזעקה מפסיקים את העבודה, מתפזרים ושוכבים בלי לנוע". בדרך כלל היו האזעקות בצהרי היום.

במקום עבודתי ב"גערטנריי-קומנדו" היו מקומות מחבוא שונים, אליהם התפזרו האסירים עד שניתן אות הרגעה. אני הייתי רץ לכיוון ערימת-הזבל ופסולת-הגינון. מחנה דורה-מיטלבאו היה בקרבת העיר נורדהאוזן. כאן היה כנראה בית חרושת לנשק ומפעלים חשובים אחרים והם היו מטרה למטוסי

בנות הברית שפקדו את האיזור והשליכו פצצות. העובדה שלא הפציצו את קרבת המחנה היתה הוכחה שבנות הברית לא ידעו על המפעל הסודי במעבה-ההר לייצור טילים.

שעות האזעקה וקולות הנפץ היו בשבילנו כמו משב-רוח צונן ביום שרב. התחלנו לחוש את טעמה המתוק של הנקמה. עם השמע האזעקה הסתובבו הקצינים והחיילים שומרי המחנה כעכברים מסוממים. את זעמם כילו ב"אשמים" העיקריים, הלא הם אנחנו, האסירים. עם השמע אות ההרגעה חזרנו לעבודה בהרגשת שמחה לאיד ותחושת נקמה.

בחצאי שעות אלה של מנוחה מאולצת, הייתי שוכב לצד ערימת הזבל ומנסה לדמיין את בתי הכפר היהודיים. ניסיתי לשחזר את בית-הכנסת הכפרי שהיה מרכז תוסס לפעילות ולמשחקים – ולא הצלחתי. ניסיתי להעלות את דמויות הכפר שגדלתי לצידן – הדוד ראש הקהילה, המלמד, קרובי משפחה, אכרים שהכרתי, הקבצן הענק "הירשלי הארוך" – והעליתי חרס.

לא הצלחתי לשחזר בדמיוני את שבילי הגן שלנו. רציתי להזכר בעץ האגס שהצמיח פירות מתוקים ושבגזעו היו חללים בהם קיננו בכל שנה צפורי-דרור – ולא יכולתי. הייתי עוצם עיניים ומנסה לראות את הבאר שבחצר, את הפרחים שמאחורי החלונות, עצי השזיפים וחלקת הירקות והתירס – ולא עלה בידי.

היו ימים שהיינו מפסיקים את העבודה כמה פעמים בגלל האזעקות, ואני רצתי כמטורף לשכב, ובדרך כבר תכננתי איפה לנסות "לבקר" בדמיוני היום...

נהניתי מרעש המטוסים העושים דרכם על מנת לעשות שמות ונקמה בעם האדונים. שמעתי את שריקת הרכבות מנורדהאוזן – ולא הייתי מסוגל להזכר איך נראים הקרונות מבפנים. הכל התערפל על מסך הדמיון והכל התערבב במיליוני פתיתים של נייר-מתכת שהמטוסים היו מפזרים כדי לשבש את המכ"ם של ה"לופט-שוץ" (ההגנה האווירית Luftschutz).

הנסיון לשחזר את נופי ילדותי הפך אצלי למעין ספורט ועקשנות. מצד אחד שמחתי לעצם המחשבה שאני הולך ו"מטייל" בנופים אלה, ומצד שני נבהלתי מהטשטוש ומהשחיקה. שיא הערפול היה לאחר שהצלחתי בדמיוני לטפס על הסולם שבפרוזדור הבית המשפחתי כדי לעלות אל העליה (הבוידעם), המקום האהוב עלי במיוחד, שם החזיקה הסבתא, אם אבי את הפירות היבשים,

השזיפים וחצאי האגסים לפסח, על יד כלי הפסח. פתאום באמצע ה"טיפוס" הכל היה נחתך ונמחק. הפכתי למעין מכונה שחוקת גלגלים הסובבת ללא תכלית.

לילות הסתיו של שנת 1944 התארכו. היינו נופלים על המיטות עייפים ורצוצים. לפעמים לא שמענו את יללת הסירנה אבל ממילא לא זזנו מהמקום. בהשמע האזעקה היה צריך שרת-הבלוק (השטובע-דינסט) לכבות את האור בקיטון של הבלוקאלטעסטער.

היו ימים רבים של גשם טחב וקור. הייתי קם עם השמע קול הגונג המהדהד של הלאגער-שוץ, רץ למחראה תוך כדי נעילת נעלי העץ, וחוזר מהר כדי להסתדר בתור לקפה או לדייסה חמה. פעמים רבות היתה מתבצעת חלוקת הלחם בבקר לפני היציאה לעבודה ואז עמדתי בתור נוסף. משם מיהרנו לעבר מגרש המיפקדים כדי להתיצב ליד שלט הקומנדו. פה חיכו הקאפו, השרייבער והפאראבייטער, הסתדרנו בחמישיות ויצאנו לעבודה.

שמתי לב שהלילות עברו ללא חלומות. לא רק עלי. שאלתי את חברי אם חלמו משהו, אך אחד לא נזכר בחלום-כל-שהוא.

אין כלל-בלי-יוצא מן הכלל – כך לימד אותנו המלמד והמורה בבית-הספר. אני זוכר חלום אחד מקוטע שהיה חוזר ונשנה מפעם לפעם, בדרך כלל אחרי ימים או מאורעות קשים של פחד או עבודת-פרך: על המגרש הענק של המיפקדים, ה"אפעל-פלאץ", רוקדים במעגל רחב מאוד יהודים עטורי פאות וזקָנים, ובאמצע המעגל, על הביטון החשוף, שרועה חלה קלועה ענקית, אפויה ושחומה, "חלת שמחת תורה", מכוסה בתכריכין כבר-מינן ויהודי הכפר רוקדים סביבה "הקפות"...

לעומת זאת, בַיום, כשניסיתי להזכר בדיוקנאות ההם, בשום פנים לא הצלחתי. ייתכן שהנתק והמחיקה של העבר הלא-כל-כך רחוק היו תוצאה של המצב האמיתי בו היינו נתונים. התקוה, יותר נכון האשליה, ששוב נחזור ונראה ערים ועיירות על תושביהם, נראתה רחוקה מתמיד. הסיכויים להנצל ממלכודת המות, היו קלושים מאוד. כנראה אי שם, בתת-המודע, נמחקו כל הדברים שהיו אי פעם, במשך דורות על גבי דורות, אבני יסוד לבנין החיים.

הפכנו לאסירים-רובוטים. חסרי מחשבה, ללא רצון עצמי ובלי דחף לחיים. שיטת הנוגשים היתה בנויה כך שלא יישאר לאסירים-העבדים זמן פנוי

למחשבות. הכל היה דחוף וחיוני. אסיר שקיבל את מנת הלחם, היה מתכנן תחבולות איפה להחביא אותו, איך להצמיד את הלחם אל הגוף מתחת לחולצה. ההנאה הראשונה היתה ההרגשה שיש לך "פת בסלך". היה צריך לתכנן איך לבצוע את הפת לפרוסות דקות, איך ללקט פירור אחרי פירור תוך כדי העלאת הרוק מעצם התחושה של קירבת זמן האכילה. בדרך לקבלת המרק התפללנו מעין "תפילת הדרך" מורכבת מכל מיני בקשות ומאווים, כגון: שבתוך המרק – מי המשרה – יצופו ויעלו כנגדך גם חלקי תפוחי-אדמה או יעלו בגורל חתיכות סלק בהמות. הסתגלנו לעשות כל דבר במהירות ובריצה. דמינו למלאך בעל אלף העיניים, כי לא ידענו מאיפה ומתי יצוץ איש ה-ס.ס. או ה"לאגער-שוץ" וימצא פגם בבגדינו או בהתנהגותנו.

נוכחות של איש ס.ס. הסתיימה תמיד ב"מתנת-יד" או בבעיטת-רגל, ולפעמים בסתם הלקאה לסיפוק תאוות הסאדיזם.

שכבת לישון, נרדמת מתוך דאגה שמא יגנבו לך נעלי העץ שהשארת מתחת לדרגש. כבה האור וחשבת שהגעת אל המפלט האחרון של היום, אל חשכת הלילה מתחת לשמיכה המרוטה, אבל לא יכולת להרדם מפחד שמא מישהו יסחב לך אותה ויביאה למישהו אחר. במצב לחוץ ודחוס שכזה הפכת עם הזמן לדמות כתותה ושחוקה עד דק, חסרת חשיבות ומשקל, משהו שבין דמות לדומם.

בשלב כלשהו נודע לנו שהגיעו למחנה שרידי גיטו צ'נסטחוב שבפולין. נפוצה שמועה שהגיע אתם גם האדמו"ר מוולברום (דומני שהיתה זו עיירה באיזור קרקוב). השם הזה, שליפא'לע חברי ביטא אותו במקורו היידישאי "וולברומער רבי", הצית את דמיוני וסיקרן אותי. ידידי יחזקאל רינג זכר את שם העיירה, ואנשי סיגט זכרו אפילו את "חצר הרבי". בסודי סודות בלשנו אחרי מקום מגוריו. מתוך דחף של שליחות החלטנו, כמה חברים צעירים, ללכת לראות במו עינינו את הרבי. נכנסנו לבלוק, בו היה אמור להיות, ואחד האסירים דובר יידיש הוביל אותנו במעבר בין דרגשי-המיטות. על המשטחים משני הצדדים שכבו אסירים לנוח מעמל עבודת-היום. שם, על כסא פשוט, ישב יהודי מוקף אסירים והיה ניכר שהם מגיניו ושומריו הבלתי נראים, בשמשם לו כעין חומת-האבנים של יעקב בחלום הסולם.

חסידים אלה היו שומרי הגחלת שלא תכבה.

שאלנו איפה הרבי, ומישהו מהמקיפים הצביע בדחילו ורחימו על הדמות היושבת על הכסא: איש רזה, כולו עור ועצמות, מגולח, לבוש בגדי אסירים מפוספסים, ממוספר ככל אסיר אחר, מצחו רחב, זרוע חריצים עמוקים ועיניו חמות בורקות ומאירות. הוא מלמל תפילה כלשהי ואולי חזר על לימודו על-פה.

עמדנו מבויישים ומבולבלים כתלמידים לפני רבם. אחד החסידים שראה את מבוכת הנערים הצעירים האסירים, שבר את השתיקה ואמר לנו בלחישה מלאה יראת קודש:

"קינדערלעך" – יְלָדי – "זה הרבי".

התעשתנו קצת. כפי שהיינו רגילים מהבית, הושטתי את ידי הימנית באמירת "שלום עליכם רבי". מרוב התרגשות שכחתי לנשק את ידו כמנהג חסידי הונגריה. גם חברי ניגשו והושיטו את ידם ל"שלום עליכם".

הרבי התבונן בנו. דומני שגם הוא הופתע לראות נערים צעירים יהודים כאן בדורה. הוא התבונן בנו במבט של לטיפה וחמלה. כשפניתי ללכת הראה לי באצבע להתקרב אליו. הרבי פתח את כף ידו השמאלית ובתוכה היתה מונחת תמונה – צילום ריבוע קטן, שלשה על שלשה ס"מ, וממנה קרנה דמותו של האדמו"ר באור מיוחד, בטרם הוסר עדיו מעליו: ספודק הדור על ראשו, מצח מבריק של תלמיד-חכם ופנים עטורות בזקן ובפאות. לרגע קט נשארתי כמאובן. ממש לא יכולתי לזוז. חשתי מעין "תחיית המתים". עיני שוטטו אל עיניו של הרבי שבדיוקנו נורא-ההוד של פעם ושוב אל חסידיו הסובבים אותו, אסירים כמונו. בהקיץ ראיתי כאן רבי שהוא אסיר, ובדמיוני הלבשתיו בבגדי החמודות של פעם. שוב הופיע לפני בזקן ובפאות מקורזלות. נצמדתי שוב אל הצילום הקטן, אל עיניו שהביטו בנו ונצצו כמים זכים בבאר עמוקה. הלכנו לכיוון הבלוק מהופנטים.

נזכרתי בסיפורו של המלמד ר' שלמה יאָסל, שבכל שנה היה מתאר את סיפורו של יוסף אצל פוטיפר במצרים. הסיפור היה קולח בתיאורים נהדרים על פי המדרש ועל פי "ספר הישר". היינו סקרנים ומתוחים לראות איך ינהג יוסף עם אשת אדונו, אם יעמוד בנסיון ולא יבייש את "בית יעקב"... הרבי היה נושף באפו, דוחס קמצוץ של טביקי לתוך הנחיריים וממשיך: "ויהי היום ויבא לעשות מלאכתו..." – ה"תכשיט" של יעקב רצה לעשות את מלאכת היצר...

ואז מופיע בחלון "דמות דיוקנו של אביו יעקב"... והרבי היה מוסיף נופך משלו: "בשטריימל ובקפטן, בזקן שהלבין מצרות ובפאותיו המקורזלות, ונתן מבט אחד על יוסל'ע הצדיק — זה הספיק לו להזכר בן מי הוא ונכד של מי הוא"...

ההצצה בדיוקן ההוא הנשכח בעת המצוקה בה היינו נתונים — בים השכחה והסתר הפנים בו טבענו יום יום — היתה עבורנו עוגן ההצלה.

הדיוקן של ה"וולברומער רבי" החזיר אותנו אל הדמויות טרום האפר והמשרפות, שכה התקשינו להזכר ולשחזר. לרגע קט החיה לנו את העצמות היבשות, והרגשנו ממש תחיית העור והגידים, חיזוק הרוח והתקוה לקראת הבאות.

62

# הניתוח ב"קראנקען-רעוויער"

חודש מרס 1945 היה קר מאוד. החורף שהקפיא את גופם של האסירים, לא מיהר להסתלק, כאילו עשה "יד-אחת" עם הנוגשים להכביד עלינו עוד יותר. היו ימים רבים של גשם מעורב בפתיתי שלג וכפור, והבגדים הדקים המפוספסים לא חיממו את הגוף המדולדל. סבלתי מאוד מקור, בעיקר ברגליים. עטפתי את כף הרגל בנייר של שקי מלט, כעצתם הטובה של האסירים הותיקים שעברו כבר כמה וכמה חורפים. רשרוש הנייר נתן הרגשה כאילו הקור מתפוגג. האף וקצות האזניים האדימו מקור. שעות העבודה עברו בעצלתיים. חיכינו לסוף היום שהחל להתארך. כשהגענו, בשעה טובה, אל מגרש המיפקדים, התנענענו כערבות על נחלי המים. רקדנו ונקשנו בנעלי העץ כדי להאיץ את זרם הדם ולחמם את הגוף. נשפנו הבל-פה לתוך כפות הידיים הקרות כדי לחמם אותן, וחיכינו לפקודה הגואלת לצעוד אל הבלוק. כאן יכולנו להתחמם מקערת המרק החם, שאמנם לא הספיקה להשביע את הרעב, אבל חמימות המתכת נתנה הרגשה נעימה. הצפיפות של האסירים הרעבים והעייפים והדוחק על דרגשי המיטות הוסיפו קצת חום.

באותם ימים נוספה לי צרה צרורה. שתי אצבעות ביד ימין, האצבע והאגודל, התנפחו מסיבה בלתי ידועה. בהתחלה, לפי הרגשת הכאב, חשבתי שאולי קוץ מקת-עץ של אחד הכלים בהם עבדנו ננעץ בכף ידי. עלה בי גם החשד שהוכיתי בשחין – פרונקלים מוגלתיים – שנגרם מחוסר ויטמינים. הכאב גבר מיום ליום עד שבשלב מסויים לא יכולתי להחזיק כלי עבודה ביד ימין. השתדלתי לעבוד ביד שמאל, שלא הייתי רגיל בה, כדי שהקאפו לא ירגיש במוגבלותי. התחלתי לסבול מכאבי ראש, וכנראה שחומי עלה. הכאב החל להתפשט מקצות שתי האצבעות עד אל מתחת לבית השחי. הייתי אובד-עצות. באחד הערבים כששוחחתי עם ידידי הסופר יחזקאל רינג מסיגט ועם חברים אחרים,

ספרתי להם על מצבי, והם לקחוני מיד לרופא יהודי שהגיע עם הטרנספורטים ההונגריים ועבד כחובש בבית החולים המרכזי דורה-מיטלבאו. הושטתי לו את היד והוא הבחין מיד בדלקת שהתפשטה מהאגודל עד לבית השחי. היה כבר פס אדום שהתריע על הזיהום שהתפשט. פחדתי מ"פסק הדין" ומגזר-הדין... התעקשתי ללכת לעבודה ולהתעלם מהכאב ומהנפיחות, ממילא אי אפשר היה להעדר מהעבודה. אחד התפקידים של ה"לאגער-שוץ" היה לבלוש ולבדוק אם האסירים מתחמקים מהעבודה בלי אשור. אסיר שנמצא מסתתר, היה נידון למכות-רצח עד צאת הנשמה. הנוהל היה שאסיר חולה היה צריך ללכת אל ה"רעוויער" – המרפאה – ושם קבעו הרופאים אם הוא זכאי ליום-יומיים של חופש ("שונונג" – Schonung).

עבר עוד יום. האגודל התנפח עוד יותר. בשעת חלוקת המרק לא יכולתי להחזיק את קערית האוכל ביד ימין. הייתי רעב. גמעתי את הנוזל החם שהתפשט בגוף יחד עם כאבי הדלקת. ישבתי בצד מהורהר וניסיתי לחשוב איך לצאת מהמלכודת הזאת. הרופא האסיר שהבחין בי, ניגש אלי ביוזמתו. הייתי כבר "פציינט" מוכר, ואולי ראה בי מעין בן, בגלל פער הגילים. הוא הרים את שרוולי ואמר לי בפסקנות: "ידידי היקר, פרל הצעיר – אם אתה לא הולך לרעוויער, דע לך שאתה גומר...".

למחרת יצאתי לעבודה, אבל הכאב, הנפיחות והמוגלה שנאגרה באגודל, הכריחו אותי להכנע. החלטתי שהיום, לאחר חלוקת המרק, אגש למרפאה ויהי מה. ידידי יחזקאל רינג רצה ללוות אותי אבל סרבתי.

ה"קראנקען-רעוויער" (Kränken-Revier) היה בקצה צריפי המגורים בשטח מגודר, מחוץ לתחום של האסירים הבריאים. היו שם שורות שורות של צריפים, בהם שכבו הפצועים שנפגעו במהלך העבודה. כאן היה בית-החולים המרכזי שטיפל בפצועים ונפגעים ממחנות ריכוז סמוכים. החולים שהיו אסירים מיוחסים בעלי מעמד וזכויות קבלו כאן טיפול אחר מסתם "העפטלינג" (אסיר). כאן היתה בימת תיאטרון האבסורד, שאיפשרה את הצגת-הראוה של הרייך. מכאן יצא כמובן דיווח אל העולם החיצוני, על ה"יחס האנושי" לחולים. המיטות היו מצוחצחות ומבריקות. הלובן המפחיד של הבלוקים, החלונות הצבועים, המכשירים הרפואיים המצוחצחים התלויים על צוואריהם של הרופאים – חלקם במדי ס.ס. ורובם במדים מפוספסים

ועליהם חלוקים לבנים, צנצנות התרופות כביכול וגלילי נייר הקרפ לחבישה כמו ריחות הקלור והאתר – כל אלה היוו חלק ממשחק אכזרי של "רופאים וחולים" במחנה-ריכוז.

הרופא הראשי, ס.ס. בדרגת קולונל, הסתובב כקיסר בחלוק לבן מעומלן, כובעו הצבאי תלוי על הקיר מאחורי גבו הזקוף, וגולגולת-המות שמעל למצחיה חורקת בשיניה המפושקות ומציצה על הסובבים בגיחוך שטני. רופאים-אסירים, חובשים וסתם משרתים מהעמים השונים, היו קופאים על מקומם בקבלם פקודה מאנשי ה-ס.ס. הכל-יכולים.

טורים של אסירים חולים היו עומדים בתור למרפאה כדי לזכות בריפוי. כל אסיר שהצליח להגיע אל הרופא הבודק היה זוכה, למגע הסטטוסקופ. החובש רשם מה שרשם, כמובן שבהתאם לאמנת ג'נבה... הכל נרשם במדוייק. הכל דווח ותוייק בכתב-יד ברור, בגרמנית, במשפטים ארוכים ובמונחים רפואיים לטיניים: הדיאגנוזה, הטיפול, שעת הכניסה למרפאה, הקומנדו לו שייך האסיר, המספר והבלוק בו גר ועל פי איזה סעיף נכנס כאסיר מחנה ריכוז (המשולש היה סעיף הפשע). אצל יהודים כתבו רק "יוד'ע", ואחר-כך שעת יציאת הנשמה ולבסוף – על הגופה הקרה שעורטלה מהבגדים – רשם חובש-אסיר את מספרו של האסיר המת שהוצא ממצבת החיים והועבר בעגלת הגופות אל הקרמטוריום. כפי שאמרנו: "אורדנונג מוזט זיין", סדר מוכרח להיות!

הגיע תורי. אלה שהיו לפני, המאושרים שהיו להם פצעים שטחיים טריים, קבלו את ממרח היודיום וגורשו מהר לבלוק המגורים. בעלי הפרונקולים קילפו את התחבושות שנדבקו אל כפיסי הידיים הרזות והמוגלה והדם פרצו ונזלו אט אט. האסירים הראו לחובשים את פצעיהם במבטי תחנונים, ואלה עשו את עבודתם כאילו כפאם שד. מוזלמנים מהעמים השונים שרכו את רגליהם הבצקות אל הרעוויער בעיניים כבות וכלות, בתקוה שיזכו ליום חופש.

נכנסתי ברגליים כושלות. חובש דובר רוסית ועל ידו הד"ר האסיר שסרט "ARTZ" על זרועו קבלו אותי. שניהם התבוננו באצבעותי הנפוחות. הם שוחחו ביניהם קצרות. החובש הרוסי אמר לי ברוסית: "מָלֶנקי – חָדי סודָא" (קַסַנְצִ'יק – בוא הנה). הוא רשם את מספרי, מס' הבלוק, השם, ועל פי המשולש הצהוב רשם – יהודי (JUDE). בגרמנית רצוצה פקד עלי להוריד את הנעליים ולהשאיר אותם בחוץ. לקח אותי לחדר פנימי, ואני נשרך אחריו כָּנוע

ומבוהל, והשכיב אותי על דרגש עץ מכוסה סדין. ידי מושטת אל הרופא שעמד מעלי כמלאך שְׁאול, ואני מוכן ומזומן ל"שחיטה"... – לניתוח. הרופא הושיט לחובש חתיכת מוך טבולה בתמיסת אֶתֶר ובזריזות הצמיד אותה לאף שלי. הנחיריים שאפו ונשמו את הריח החריף של האֶתֶר ותוך חצי דקה הרגשתי כאילו עשרות תותחים יורים לתוך ראשי החלול. אזני הדהדו מקולות הנפץ המדומים ואחר-כך החלו אלפי פעמוני כנסיה להחריש את אזני ונרדמתי.

איני יודע כמה זמן ארך הניתוח, להערכתי כחצי שעה, בחוץ היה עדיין אור יום של אחר הצהרים. היה סוף מרס והיום כבר החל להתארך. הייתי המום, כאוב, מבולבל וחצי רדום.

השאירו אותי על דרגש העץ עד שאתאושש ואהיה מסוגל לעמוד על רגלי הרועדות. אחר-כך אספתי את התרמיל והכובע, החובש פתח את הדלת, שילח אותי החוצה ואמר לי לחכות עד שיקראו את שמי ואת מספרי.

הדבר הדחוף והמיידי היה לחפש את נעלי העץ שלי. הייתי מבולבל ולא זכרתי היכן בדיוק הנחתי אותן לפני הניתוח. ההרדמה עוד השפיעה עלי. חיפשתי אותן סביב מדרגות הצריף ומצאתי אותן עמוק עמוק, כמעט מתחת לרצפת הבלוק. מתוך אינסטינקט החבאתי אותן שם. דאגתי מאוד כי בעונה הגשומה של ימי מרס ובמצב בריאותי היתה זאת משימה בלתי אפשרית "לארגן" נעליים אחרות. בקושי הצלחתי להתכופף ולהוציא את הנעליים. אט אט התישבתי על מדרגות הצריף של המרפאה והתחלתי במבצע הנעלת נעליים ביד אחת, ביד שמאל. במאמץ רב השחלתי את רגלי הקפואות לתוך הנעליים ההולנדיות דמויות הסירה. ראשי כבד עלי כגוש עופרת. ידי הימנית היתה חבושה, מבית השחי ועד קצות האצבעות, בשלש שכבות של נייר קרפ.

היד כאבה מאוד. ניסיתי לכופף את האצבעות מתחת לתחבושת הנייר ולא יכולתי. הייתי בטוח ששתי האצבעות הכואבות נחתכו. רציתי ללכת לבלוק לנוח, אבל נזכרתי שבלי פתק מהמרפאה אני מסתבך. יחד אתי חיכו עוד הרבה אסירים מטופלים. הם נחרדו כל אימת שדלת המרפאה חרקה על ציריה ונפתחה, כולם חיכו לפתק-החופש הנכסף. הכנסתי את ידי השמאלית לתוך המכנס כדי לחמם אותה וסובבתי את גופי כדי שידי הימנית הכואבת לא תפָּגע. נשענתי על קיר הקרשים של הצריף. משום מה היה נדמה לי שהם חמימים ומקילים על הכאב.

ה"לאופר" מהרעוויער הופיע ובידו צרור פתקאות.

הושלך הס והיה מתח רב. סוף סוף נשמע קולו המקריא את שמות האסירים הזכאים לחופש ("שונונג"). חיכיתי בדפיקות-לב ובתפילה חרישית, והנה נשמע הקול הגואל המבשר ואומר:

"העפטלינג נומר 55660 פון בלוק 18 פרל ישראל, איין טאגע שונונג" (Häftlinge nummer 55660 von Block 18 ... ein Tage Schonung), כלומר יום אחד חופש, והושיט לי את האשור – פיסת נייר לבן-חום בגודל כשבעה על עשרה ס"מ.

אני ממשש באוצרי היקר, מתענג על השורות הקצרצרות:

שורה 1 – בלוק 18

שורה 2 – Panariz. Der zeigefinger

שורה 3 – (מספרי) 55660 Hat shonung

שורה 4 – Ein tage

שורה אחרונה – התאריך 28.3.1945

היה זה ערב פסח, י"ד ניסן תש"ה, בו יצאו בני ישראל מארץ מצרים. לפי אגדות חז"ל נרפאו כל החולים כדי שיהיו כשירים למסע החופש, אחרי שהות של מאתיים ועשר שנים במחנה "מיטלבאו" של פיתום ורעמסס...

שמחתי מאוד לקבל יום מנוחה, חלומו של כל אסיר. שימחתי היתה מהולה בכאב שהרגשתי ביד החבושה ובדאגה ליום המחרת. כאמור הייתי בטוח שכרתו לי את שתי האצבעות. אם לא אקבל עוד חופש לא אוכל בשום פנים לעבוד. הפחד הגדול שלי היה שמא אשלח בטרנספורט של המוזלמנים, חסרי התועלת והתקוה, שגורלם נחרץ. לאט לאט הם כבו וכלו מיום ליום. פחדתי מהציד של הלאגער-שוץ שאספו את האסִירים כבויי העיניים, דלי הגוף ומדדי הרגליים, לתוך המשאיות הנגררות ושלחום לטרנספורט ומשם אל ערימות הגופות.

ידידי מהקומנדו וחברי הטוב יחזקאל רינג, פינקו אותי, שמרו לי על התרמיל שבו היה כל רכושי: הסכין והכף המאולתרים, מחט, סמרטוטים וקרעי נייר, ואחרון אחרון חביב – שארית הלחם שהצלחתי לשמור. הרופא-החובש היהודי שיעץ לי ללכת למרפאה עודד אותי. הוא קרא את הפתק, והבין שביתקו את האצבעות ולא כרתו אותן. לא השתכנעתי כי בכלל לא הרגשתי אותן. היו לי כאבים חזקים בכל תנועה ותנודה של היד. נרדמתי מתוך הרגשת

הקלה ומתוך חדווה למחשבה על יום החופש שמחכה לי. חברי ליפא'לע מקרפטו-רוס, ביקש מהשכנים למיטה שיפנו לי מקום קיצוני ליד קיר הבלוק כדי שהיד הכואבת תהיה מוגנת.

הגונג של השכמת הבוקר נשמע כרגיל. כלם קמו כנשוכי נחש. גם החולים הפטורים מלצאת לעבודה היו צריכים לקום ולהתלבש, לקבל את מנת הלחם והאוכל ולרוץ אל מגרש המפקדים. אחרי הספירה וההתפזרות לקומנדו-עבודה, חזרו החולים הנופשים אל הבלוק לנוח.

אחר הצהרים של 29 במרס 1945 הלכתי שוב אל המרפאה להחליף תחבושת ולשמוע מה יהיה המשך הטיפול. עדיין התהלכתי בהרגשה שבלי האצבעות לא אוכל לעבוד ושגורלי נחרץ. מרחוק שמעתי את קבוצות העבודה שחזרו אל המחנה. ליד המרפאה התאספו עוד ועוד אסירים, מי כפצוע טרי ומי להמשך הטיפול. הגיע תורי. החובש התחיל לקלף את נייר-הקרפ שנדבק מהמוגלה ומהדם. לא הסרתי את העיניים. הייתי סקרן לדעת מה עלה בגורל האצבעות. והנה ההפתעה הנעימה והמרגיעה – שתי האצבעות ישנן. אמנם הן נראות "כלאחר פוגרום", מבותקות וחתוכות לאורכן, ובתוך החתך צינוריות גומי לניקוז המוגלה. בזריזות ובמהירות ניקה החובש את הפצע, שם משחה כל שהיא ושוב גלגל סביב היד שלש שכבות של נייר תחבושת-קרפ.

נשלחתי החוצה לחכות ליד דלת הרעוויער, שם יקריא ה"לאופר" את פתקי ה"שונונג" (החופשה), הפתק שחורץ גורלות לשבט או לחסד. הערכתי את מצבי החדש בהשוואה ליום הקודם. עשיתי מעין מאזן: מצד אחד אצבעותי אתי, חתוכות וחבולות, דוויות ומדממות, ומצד שני ישנה התקוה שהמוגלה תיעלם ותתנקז, צינורית הגומי תישלף, חצאי האצבעות יתאחו שוב ואוכל איכשהו להמשיך לתפקד בקומנדו-גערטנריי שלי.

פחדתי שהקאפו יראה שאיני עובד כרגיל וכראוי, יוציא אותי ממצבת העבודה ואז גורלי נחרץ. בדרך כלל היו נשלחים אנשים כאלה לאחד המחנות הנילוים אל דורה-מיטלבאו כמו אלריך והרצונגן שהיו ידועים בתנאים האכזריים והקשים. כך ישבתי והרהרתי בזמן ההמתנה שבין חבישת היד לבין קבלת אשור החופשה.

הושלך הס. השרייבער של הרעוויער, אסיר פוליטי עם משולש האדום, הופיע בפתח המשרד והחל לקרא את שמות האסירים ומספריהם שבאו היום

לטיפול. היה זה ב-29 למרס 1945, ולפי הלוח שבזכרון האסירים היהודים המבוגרים — ט"ו בניסן, יום ראשון של פסח תש"ה.

הזכרונות צפו ועלו. ביום זה היינו לובשים את בגדי החג, וכלי הפסח המיוחדים היו מקשטים את הבית ואת השולחנות לקראת ליל הסדר השני. הריחות המיוחדים של שמן הזית ושומן האוזים המומס היו ממלאים את הבית והרגשה של התרוממות וחגיגיות אפפה את כל המשפחות. אפילו הסדינים והוילונות היו לובשים לובן וחג, כשרים לפסח למהדרין. כנראה הכאב החד שפילח את גופי מדי פעם והבוהק הלבן של נייר-הקרפ על ידי החבושה, הצלילו את מחשבותי ויכולתי להזכר בכל פרט ופרט של הבית, בית-הכנסת, הכלים והקיטלים של אבי ודודי.

זיהיתי את ריחות הירקות הטריים שהוצאו מעמקי האדמה לכבוד פסח. הציפיה לפתק של הגאולה, לעוד יום-יומיים של מנוחה, טלטלה אותי מ"עבדות לחירות" ומשעבוד אל כמעט-גאולה... כל פעם שהשרייבער קרא שם ומסר את האשור לאסיר, ושמי עדיין לא הוקרא, הרגשתי כאילו הולך ונפער בור עמוק מתחת לרגלי הכושלות ואני עומד להדרדר לתוכו.

כשנגמר טכס קריאת האישורים ושמי לא הופיע, הרגשתי יאוש גדול, כאילו השמים נפלו עלי ועננים שחורים סגרו עלי מכל צד. מעין מצוק ומצור. נזכרתי בתיאורו של הרבי שלמה יאסל, מלמדי היקר, כשתיאר את מצב בני ישראל בצאתם ממצרים: "המצרים הרודפים מצד אחד והים הגועש והשוצף מצד שני ובני ישראל באמצע זועקים וצועקים ... משה הע'לף! (משה עזור!)".

חפנתי את מצחי בכף ידי השמאלית הבריאה ולא ידעתי מה לעשות. לפי חוקי המחנה, אסיר שאינו מקבל חופש מחלה חייב להתיצב לקומנדו-עבודה ולעבוד. בדבר אחד הייתי בטוח — שאיני מסוגל עדיין לעבוד. הייתי יום אחד אחרי הניתוח. ככלב מוכה, מבוייש ועצוב, התכנסתי בתוך עצמי. ישרתי את תחבושתי והתישבתי על מדרגת העץ של מרפאת הקראנקען-רעוויער. גשם דק החל לזלוף. עננים אפורים הנמיכו וסגרו על הצריפים שבתוך גדרי-התיל. גגות הבלוקים הזליפו טיפות גשם על האסירים. החולצות המפוספסות שנתפרו מבד מיוחד, התכווצו והתקשו מהרטיבות, ונדבקו אל שלד הגוף הרזה שרעד מקור. המאושרים שהחזיקו את פתק החופשה חזרו מעודדים אל הצריף שלהם, ואני עדיין יושב ובוהה: איך אצא מחר לעבודה בגערטנריי קומנדו 135?

ישבתי מכונס ומהורהר, כמעט משותק. לא הייתי מסוגל להרים את הראש. לפתע שמעתי קול קורא בשמי: פרל was machs du hier? (מה אתה עושה פה?). היה זה השרייבער של גערטנריי שבא בשליחות הקאפו וליווה אסיר שנפצע. הכרתי אותו כבחור הגון ואנושי, אסיר פוליטי כבן 25 מצ'כיה. מדי בקר וערב ביציאה לעבודה ובכניסה למחנה היה מקריא את שמות הנוכחים. הוא ראה אותי מכווץ כולי וחבוש כמומיה מצרית, ואני מספר לו בגרמנית פשוטה: "רק אתמול נותחתי, קבלתי רק יום אחד שונונג והיום אחרי החלפת התחבושת, שמי לא הוקרא להמשך הטיפול...". באופן ספונטני לפת את ידי ואמר: "בא אתי!" הוא משך אותי לכיוון המזכירות של ה"קראנקען-באו" (Kränkenban), כולו רועש וגועש על העול שנעשה לי. היות שהיה בעל תפקיד עם סרט על הזרוע, "שרייבער", לבוש בגדים של "בעלי עמדה" ומתחת לבית שחיו החזיק את תיק הנוכחים של קומנדו-גערטנריי ולא היה יהודי – העיז להכנס לתוך לוע הארי. אני נשרכתי אחריו בבגדי המקוטמטים – בימים האחרונים לא פשטתי את בגדי בלילה בגלל הכאבים ביד ובגלל התחבושת, כובע-שדים על ראשי, משולש צהוב, יהודי רזה ומצומק, משתרך אחרי השרייבער בתוך "קודש הקודשים" של הרעוויער.

אורות דלקו על שולחנות הכתיבה, אנשי ס.ס., קצינים זוטרים ובעלי דרגה גבוהה, אצים רצים עם ניירות ורשימות. מדי פעם נשמעות נקישות המגפיים המצוחצחות של חיילים המצדיעים בהכנעה רצינית לקצינים. רופאים-אסירים ולבלרים מהעמים השונים בחלוקים לבנים ומתחתיהם בגדי-אסירים מפוספסים על מספריהם ומשולשיהם, כולם מבוהלים למלא פקודות הממונים עליהם, כי הרי חייהם נתונים לחסדי מצב רוחם. הכל בוהק בלובן הנקיון ובסדר מופתי.

השרייבער שלי מחפש את קאפו-רעוויער, לשטוח בפניו את העול שנעשה לאסיר שלו – הרי זה אני. מאחד השולחנות זינק הקאפו, כנמר רעב המתנפל על טרפו. היה לו משולש ירוק עם אות D, כלומר גרמני, פושע פלילי שהיה בבית סוהר, וכאן היה על תקן "עבד כי ימלוך". יותר נכון: עבד רוצח.

הלה מדד אותי במבטי בוז ורוגז, פער את פיו בשצף-קצף כאילו ניצוצות-אש ניתזו מבין שיניו, ופנה אל השרייבער טוב הלב: "אך העזת להכניס לכאן את היהודי המלוכלך הזה! את ה-schwein jude הכנסת למשרד הרעוויער?! את

ה-scheishaufe (ערמת הזבל) הבאת לכאן?! ראוס! ראוס! מיד ראוס! בלובלין הוצאנו להורג אלפי יהודים! ואתה מכניס לכאן את ערימת הצואה הזאת?!!! ראוס!".

השרייבער תפס את ידי, עשינו "בואי בשלום" ויצאנו החוצה. בשקט ובלי התרגשות יתרה אמר לי השרייבער: "חכה לי כאן, פרל...", פנה אל מי שפנה ונכנס אל המרפאה שם נותחתי. אחרי כמה דקות יצא בפנים מאירות ובצעדת-ניצחון הושיט לי את הפתק הגואל שאני מחזיק בו עד היום. לפתק שקבלתי ביום הראשון נוספה שורה עם חותמת: ...Heft. 55660 hat schonung bis עד ה-30 במרס 1945.

למחרת ה-31 במרס 1945 היתה שבת, ואיכשהו השתלבתי בתוך הקומנדו ועברתי בשלום את יום העבודה. התחלתי כבר להניע את האצבעות.

בערב שבין שבת ליום ראשון עליתי בכוחות יד אחת על הדרגש. ידי כאבה פחות. היתה לי הרגשה שלמחרת, שהוא חצי יום עבודה, אהיה מסוגל לחזור לאיתני. נרדמתי מתוך הכרת תודה על הנס של השרייבער שהגיע ממש כשכלו כבר כל הקצין. נזכרתי באחת הסליחות שנתחברה בימי מסעי הצלב של תתנ"ו, במאה האחד עשרה, תפילה ותחינה המבטאת את האמונה העמוקה של מקדשי השם. וכך אומר המחבר:

"הַלּוֹבֵשׁ צְדָקָה וְלוֹ כַמְעִיל עֲטוּיָה
וּמְמַכָּה עַצְמָה מְתַקֵּן רְטִיָּה...".

63

# פינוי מחנה דורה–מיטלבאו

בסוף מרס של שנת 1945 החלו מטוסי בנות-הברית לפקוד אותנו ביתר תכיפות. היו אזעקות ביום ובלילה. ההפצצות על העיר הסמוכה נורדהאוזן הרעישו את כל הסביבה. התפלאנו שהמפציצים פסחו על המחנה ועל המפעל של טילי V1 ו-V2. הכניסות למנהרות היו מוסוות היטב וכנראה שבנות הברית לא ידעו על קיום אולמות היצור של הטילים. לפי חישוביו של ויקטור הבלגי בגערטנריי-קומנדו, לא ירחק היום ונופצץ גם אנחנו. הוא זיהה מטוסי-סיור שחגו מעל שטח המחנה.

היתה לנו הרגשה שעומד לקרות משהו. ניסינו למצא סימנים של גאולה. אמנם היו שמועות שבחזית המלחמה סופגים הגרמנים מכות ומפלות, אבל אנחנו לא ראינו הקלה כלשהי בחיי היום-יום. מצב הרוח היה עולה ויורד כמטוטלת של שעון-קיר. כשקיבלנו את מנת הלחם וקערת המרק — גברה התקוה, וכשהעירו אותנו השכם בבקר לצאת לעבודה — ירדנו לתחתית מדרגת היאוש. יום רדף יום ולא ראינו שום ניצני-גאולה. היינו נרדמים מתוך געגועים לימים טובים יותר. בעיניים פקוחות בהינו אל התקרה הנמוכה של דרגשי השינה שמעלינו והרהרנו שוב ושוב: איך נדע ומתי נראה סימן כלשהו של שנוי-לטובה? הרי היהודים מומחים לחישובי הקץ, מנוסים בתקוות גדולות ובאכזבות עוד יותר גדולות. תמיד חיפשו אות שיבשר את ביאת הגואל. אפילו בתקופות הקשות ביותר יהודים אחלו זה לזה, ודור לדור, לזכות ולשמוע קול שופרו של משיח. טובי השמיעה וחדי החושים שמעו קול נחירותיו של החמור עליו הוא יבוא רכוב... משום מה לא אהבו היהודים את הטוב שבא בהפתעה.

אצל אסירי המחנה היהודים, הסימן ליום הגאולה היה "אי-השמיעה", כלומר אִחלנוּ לעצמנו שנזכה לא לשמוע את "קול הגונג" של הלאגער-שוץ. סימן זה היה בידינו: באותו בוקר שקול "הגונג" לא יהדהד להשכמה — נדע

כי עת השחרור הגיעה. כך היינו יושבים מכונסים או שוכבים על המיטות עייפים ורצוצים ומייחלים ליום שלא יגרשו אותנו מהמיטות החמות אל מגרש המיפקדים.

התקרבנו לסוף מרס 1945, ניסן, חודש המתאים לגאולה – הוא חודש המזל לישראל, ולפי התלמוד: "בניסן נגאלו אבותינו ובניסן עתידין להגָאֵל"... כך למדנו בחדר.

תוקפו של פתק החופשה שלי פג ביום ה-31 במרס 1945 ויצאתי כבר לעבודה. איכשהו עבר עלי היום. שוחררנו מוקדם מהרגיל. מצב הרוח היה שפוף, היינו מאד עייפים והתגעגענו לקצת מנוחה. בכיליון עיניים חיכינו ליום ראשון בו קבלנו חצי יום חופש.

והנה הגיע היום המיוחל. ביום ראשון של אחד באפריל 1945, נדם ה"גונג" של הלאגער-שוץ.

התעוררנו מתוך הרגל, הוצאנו את הידיים מתחת לשמיכות החמות, הצצנו בחלונות הקטנים של הצריף – והנה אור יום. שעונים לא היו. שערנו שהיום כבר גדול ואין יציאה לעבודה. הסתכלנו לעבר החצי השני של בלוק 18 בו היו שבויים איטלקים – גם הם שכבו על דרגשיהם. היינו מופתעים והמומים.

התחלנו לחשוב ולנסות להסביר לעצמנו את הסיבה לאי ההשכמה. דברנו אחד אל השני בלחש מתוך רעדת-גיל. המתח הורגש באויר. הורגלנו לעשות כל דבר וכל תזוזה בפקודה. לא יכולנו לקום ולהתלבש כי לא נצטוינו. חיכינו לקבל פקודה מהבלוקאלטעסטער או מהקאפו.

אחרי כמחצית השעה נשמע זימזום מערכת הרמקולים (זימזום כזה שהעביר בי צמרמורת שנים רבות לאחר מכן כשהייתי חייל בצה"ל והייתי מקבל "עור אווז" כשנפתח הרמקול להשמיע הודעה). עמדו להשמיע פקודה.

זקפנו אזניים כארנבות מבוהלות. והנה ההודעה: "דאז גאנצע היר-הערען! (Das ganze hier hören) אנו מפנים את מחנה דורה-מיטלבאו... על כלם להיות קשובים לפקודות שתבאנה!..."

כל סדרי המחנה הרגילים בוטלו. אין חלוקת אוכל ואין יציאה לעבודה. ההרגשה היתה של ציפיה לרעידת-אדמה שניה. ראינו שהלאגער-אלטעסטער הגיע, ויחד עם ראש הבלוק אספו את התרמילים הצבאיים מהשבויים האיטלקיים.

אחרי זמן מה שוב זימזם הרמקול וניתנה פקודה לקום, להתלבש ולצאת אל מגרש המיפקדים, ולהסתדר בשורות של חמישיות. הוזהרנו לא להתמרד ולא לגרום לאי-סדר ולהתפרעות. כל מי שלא יישמע להוראות הממונים – ייָרֶה על המקום.

על מגרש המיפקדים חיכו לנו קאפואים. כל קבוצה של כמאה אסירים צעדה אל מחסן הבגדים (Gereite kammer). מכאן צעדנו אל מחסן המזון (Lebensmittel kammer). כאן קבלנו ככר לחם שלם (כ-500-600 גר') וקופסת שימורים אחת (שומן ובשר) – אספקה לשלשה ימים, כך נאמר לנו. משם צעדנו במהירות לכיוון תחנת הרכבת.

שומרי ס.ס. לבושים בגדי-חורף חדשים ונעולים במגפיים מצוחצחות החלו להאיץ בנו שנצעד מהר יותר. בדורה-מטלבאו היו כשנים-עשר אלף אסירים והגרמנים פחדו מאוד ממהומות בלתי צפויות. מדי פעם הדהדו האזהרות משליטי המחנה שניצחו על הפינוי: "כל מי שיגרום למהומה (Umruhe) ייָרה מיד!...".

במהומה הזאת שכחתי את ידי המנותחת. עטפתי אותה בסמרטוט כדי להגן עליה מהקור. את ככר הלחם וקופסת השימורים החזקתי היטב. מערימת-הבגדים שעל יד המחסן לקחתי מעיל אזרחי שבגבו היה תפור טלאי מבד מפוספס (בכל הבגדים האזרחיים שהגרמנים אספו מהטרנספורטים שהושמדו, לפני שהוכנסו לשימושם של אסירי המחנות, חתכו הגרמנים משבצת במכנס ובגב המעיל, ובמקומה תפרו טלאי של בד מפוספס. לטלאי הזה קראו "Martirer Fleck" – טלאי הגיבורים המעונים...).

כל קבוצה של כמאה איש הוכנסה לקרון-משא. הקאפו סידר את האסירים לפי השיטה הנהוגה בטרנספורטים של אסירים: אחד יָשוּב בתוך הברכיים הפשוקות של השני. בתוך קרונות-המשא היו חישוקי-עץ, מעין חצאי קשתות. היו אלה מתקנים מיוחדים לתושבת הטילים שהעבירו אותם מהמנהרות אל יעדם.

כל קרון היה מחולק לשני אגפים. בכל אגף שמרו שני אנשי ס.ס. שישבו ברובים טעונים על ספסל הכניסה. אחרי שישבנו משולבים ושזורים כדגי-סרדין, ניתנה פקודה והרכבת זזה. בתוך הקרון, בין אסירים מעמים שונים, היינו קבוצה של כעשרה נערים ומבוגרים דוברי יידיש והונגרית, והיכרנו זה את זה מאז שהגענו

לדורה מבוכנוואלד. אז לא ידענו מה מחכה לנו בדורה, ועכשיו שנה לאחר מכן עמדנו בפני אותה חידה סתומה אשר משמיעים באזני בר-מינן לפני הקבורה: "לאן אתה הולך...", ולפני מה אנחנו עומדים...

אלמלא הכאבים בידי שהזכירו לי מדי פעם את הקאפו האכזר שברעוויער – הייתי צריך לומר "הלל" – "בצאת ישראל ממצרים...". מצב רוחי היה די מרומם משתי סיבות חשובות, והן: הגונג של הלאגער-שוץ נדם, וברשותי היו ככר לחם אחת שלמה וקופסת שימורים.

הרכבת שעטה. הלילה ירד ואני התמקמתי בפינת החישוק. לבשתי את המעיל האזרחי, מתחתיו חגרתי את התרמיל עם האוצר בתוכו. כולנו היינו עייפים מהיום העמוס וניסינו להרדם. כל אחד ניסה לשפר את תנוחת הישיבה ולהקל קצת על הצפיפות.

נרדמתי בתוך סד ברכיהם של שכני, מלפנים ומאחור. היתה דממה, צפיפות וחושך. דלתות הזזה נסגרו ומהחלונות הצרים הגבוהים של הקרון לא חדרה שום קרן אור.

כשהתעוררתי בבקר אחרי לילה שנדמה שלא יהיה לו סוף, מצאתי עצמי יושב בין אסירים רוסיים, בלתי מוכרים. כנראה שתוך כדי תזוזה בחושך התרחקתי מהחברים. הרגשתי חוסר בטחון ופחדתי בעיקר מהלילות. ניסיתי לטכס עצה איך להחליף את המקום, שהרי אסור היה לקום בלי לקבל רשות משומרי ה-ס.ס.

בלילה הבא הרגשתי שמישהו מהשכנים מנסה לנגוב, "לארגן" ממני את הלחם. היה חושך. אמנם לשומרים היו פנסים אבל הם שימשו רק להאיר ולהודע שהאסירים ישנים ואינם מנסים לברוח בדרך כלשהי.

בתוך הצפיפות ומתוך איסטינקט ההישרדות, הצלחתי לתחוב את הלחם למכנסיים ולשבת עליו. נפצעתי מאולרו של הגנב "במחתרת", אבל החלטתי "תמות נפשי עם פלישתים", ואת הלחם לא אתן.

התעוררתי עם בוקר. גם חברי החלו להתעורר ואיכשהו הצלחנו לתקשר מרחוק. אזרתי עוז, חילצתי את רגלי מהישיבה המשולבת, קמתי והרימותי את היד. היה זה סימן מוסכם שאסיר זקוק לצרכים, והשומר היה מרשה לקום ולגשת אל דלת-הזזה, פותח אותה והאסיר היה מפשיל את מכנסיו כשהוא נאחז במוט הקרון.

בגמר ה"מבצע" גייסתי את כל הידע שלי בשפה ההונגרית ופניתי לאיש ה-ס.ס. שידעתי שהוא דובר שפה זו, ובקשתי ממנו שירשה לי לשבת סמוך לחברי. כשפילסתי את דרכי, ראיתי שני אסירים שנפחו את נשמתם בדרך הארוכה לחופש. במותם רווחה קצת הצפיפות. במקומי החדש, בין החברים, נשמתי לרווחה. הייתי מוגן יותר ובעיקר בטוח שאוכל לשמור על הלחם וקופסת השימורים.

מצאתי פינה להגן על היד שהחלימה אט אט. עברו כמעט יומיים וחצי מאז שעזבנו את דורה. בימים הראשונים למסע היה מצב-הרוח אופטימי למדי. אפילו מרומם. הערכנו מאוד את המנוחה אחרי חדשים ארוכים של עבודת-פרך. מרוב מנוחה התחלנו להרגיש את העצמות הכואבות.

במקומי החדש על יד החברים העזתי לפתוח את צרור הלחם והשימורים והתחלתי לתכנן את הארוחות. על ידי ישבו חברים מהכפרים הסמוכים לשיף, שעבדו בדורה בסמוך לקומנדו שלי. מנדלי הרשטיק מגלאָד כבן 16, מנדל אחר מהכפר הקטן סלאטינע – נער צנום וגבוה כבן 17, בן הרב – זנוויל כהנא, ליפא'לע וויזר מוואלווע ועוד, כלם ישבו בקרבת מקום ויכולנו להחליף מלים. התלבטנו בענין האוכל שקבלנו לשלשה ימים. היו כאלה שהחליטו להאמין לגרמנים שאמנם נגיע אחרי שלשה ימים ואם כן אפשר לאכול לחם ושימורים לשָׂבעה. ואפילו אם נצטרך לצום יום-יומיים – לא נורא. רובם הגיעו למסקנה שאפשר לאכול כל יום ארוחה הגונה, הן מהלחם והן מהשימורים. המהססים והמחושבים נהגו גם הפעם כמו שנהגו במחנה: לפרוס פרוסה דקה פעמיים ביום, למדוד אותה במאזני-העיניים וללקט כל פירור. יש שהיו טובלים חתיכת-לחם בשומן של השימורים ואת עיקר הבשר השאירו לימים הבאים. לכבוש את יצר התיאבון יום יום ושעה שעה כל אורך המסע, היה למעלה מכוחנו.

מנדלי הצנום הרזה והמתוח כעמוד של עירוב תחומין, שידע להתחבב על הממונים עליו בדורה ולקבל מהם תוספת מרק – החליט הפעם שיאכל לשובע וכבר ביומיים הראשונים חיסל את הלחם ואת קופסת השימורים. היתה לו תיאוריה פשוטה: "קודם כל לעולם תיקח, ותיקרֶא פיקח...", קבלת לחם – אכול אותו. "יהודי מאמין אינו נבהל מהצום..." – הגדיל את השכנוע העצמי. אביו היה מומחה לצום, כך סיפר לנו. הוא היה בין הראשונים

שצמו בה"ב ושובב"ים... ביום השני לצום התחיל לבקש "גמילות חסד של לחם". מנדלי הצנום והעקשן, צם כמעט חמשה ימים, הגיע באפיסת-כוחות לברגן-בלזן וזכה לשחרור.

כאמור, מן היום השלישי והלאה השתררה דממה בקרון, מעין דיממת בית-החיים שלִפְנֵי הורדת הנפטר למנוחת עולמים. הרעב גבר והלשון נאלמה. העיניים שקעו עמוק בחוריהן. חריקת גלגלי הקרונות החרישו את האזניים. הרכבת נעצרה מידי פעם בגלל הפצצות.

את הקופסה הריקה של השימורים לא זרקנו. שמרנו אותה כספל שתיה. ככל שגבר הרעב היה נדמה לנו שבדפנות הקופסה עדיין נשאר קצת שומן. כל פעם שהושטנו את היד הרזה לחלל הקופסה החלו בלוטות הפה להזיל רוק שנבלע מהר בבית-הבליעה.

הלילות עברו תוך תנומה שנקטעה על-ידי חלומות בלהות. עם אור היום היינו מנסים לקום כדי לישר את הרגליים המאובנות ואת הברכיים הכפופות, אבל מרוב צפיפות היה קשה להזיז את הגוף. עצמות הישבן היו ממש משופשפות מהתזוזה הבלתי פוסקת של הרכבת. בתירוץ לעשיית צרכים היינו קמים, דורכים על החברים שישבו אפטיים ובוהים בעיניים מזוגגות. על יד דלת הקרון יכולנו לשבת בתנוחה נוחה. הרוח ליטפה את חצי-הגוף החשוף. הבטן הריקה קרקרה ואנחנו התאמצנו לגמור מהר ולפנות את המקום לבא בתור.

כשהרכבת עצרה בגלל אזעקה והפצצה, היינו מקבלים רשות לצאת ולהתפזר מתחת לקרונות ועל ידם. לפעמים נשמעו יריות, כנראה שהיו ניסיונות בריחה של אסירים מיואשים. על המסילות המקבילות נסעו אסירים ממחנות ריכוז אחרים שפונו. גורלם לא שפר עליהם מגורלנו. שמנו לב שגם לאנשי ס.ס. השומרים היה מחסור בלחם. את קופסאות השימורים שלהם אכלו עם בצל בלי לחם. לעיסת הבצל הדהדה בקרון, ואנחנו הסתכלנו לעברם כמהופנטים בגעגועים ובתקוה שעוד מעט נגיע למחוז מבטחים ונקבל מזון ומים.

ככל שהתארכה הנסיעה הפכנו ל"מחפשי מזון" כפייתיים. משום מה היה נדמה לנו שבתרמיל הריק עדיין אפשר למצא שאריות של לחם. התפתח בתוך הקרון מעין פולחן-של-חיפוש. כל בקר אחרי שהתיישבנו והתיישרנו מתנוחת הלילה, לקחנו את התרמיל והיינו שופכים את תכנו. אט אט היינו הופכים ומנערים כל סמרטוט וכל חפץ כדי לגלות שאריות מזון. עשרות פעמים ביום

היינו מחטטים בתרמיל וכל פעם שמצאנו פירור מצומק של לחם מתחבא בין הכלים – אורו עינינו והיה נדמה לנו שהגענו למקור המחיה.

באותם הימים מלאי היאוש עמדו לי "ריווח והצלה ממקום אחר". נזכרתי במעיל האזרחי שלקחתי ממחסן הבגדים בעת הפנוי מדורה. בשלב מסויים ריחמתי על עצמות הישבן והחלטתי לוותר על חימום הגוף. את המעיל שמתי כריפוד על ריצפת הקרון כדי להקל על כאב-העצמות. והנה – אחרי חיפוש הסרק בתרמיל ואחרי האכזבה למצא פירור לחם – הוצאתי את המעיל מתחתי והתחלתי לחפש משהו בכיסים הנשכחים. גם כאן אבדה התקוה. הכיסים היו כמו כיסי הקפטן של יהודי כשר לאחר בדיקת חמץ... לא נכנעתי. פרמתי את הבטנה ובתחתית דש הבגד מצאתי "אוצר בלום". שפופרת של משחת-שיניים מקומטת ומצומקת. אט אט יישרתי את קיפוליה. בקושי רב הצלחתי לסובב את המכסה. קרבתי את חור השפופרת אל נחירי-האף. הריח של המנטה חדר אל מערות האף והחיך, ממש משיב-נפש. הצלחתי לקרוע את עטיפת השפופרת ונתגלה גוש קטן של משחה קרושה ויבשה אשר ריחה וטעמה עדיין אִתָּה.

האוצר היקר הזה עבר מחבר לחבר ומאף לאף. בהתחלה הריחותי בו אני, כ"מחותן ראשי", ואחר-כך גם חברי הרעבים והצפופים. כלם פלטו "אה!" כביטוי למחיה-נפשות. אחר כך התחלנו ללקק לקיקה קלה זהירה וחשדנית והלשון טיילה מעל גבשושית המשחה היבשה. הגוש היבש הזה הפך, במגע עם השפתיים והלשון לפלא של "שושנת יריחו", המסוגלת להחיות את פיתולי שרשיה היבשים לאחר שנים ארוכות של יובש – כשהיא באה במגע עם מים.

לידיד אחר היה צרור קטן של מלח. היה מפזר קצת על גב היד ואנחנו היינו מלקקים ליקוק קל כדי להערים על הקיבה הריקה וכאילו לטעום טעם של מאכל. הפסוק: "כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם" קיבל כאן פירוש אכזרי ואמיתי...

הרהרתי בתולדותיה ובגלגוליה של השפופרת שמצאתי. לפי הבד המשובח של המעיל וכפתוריו היפים, תיארתי לי את בעל-המעיל שהגיע בודאי לאושוויץ עם אחד הטרנספורטים. איש מסודר, בעל בעמיו, בודאי דאג שכל בני המשפחה יהיו מצויידים באביזרים נלוים, כגון: סבון, מברשת שיניים וצעצועי ילדים. על

הרמפה עמד מול מנגלה, בעל המעיל ונשלח לאו שנשלח... ואולי שרדו ממנו רק המעיל ושארית משחת השיניים, ואני נושא את זכרם לטובה...

64

# סוף סוף הגענו...

סוף סוף הגענו...

אחרי מסע מפרך ומתיש של כשבעה ימים ולילות, נעצרה הרכבת והדלתות הוזזו ונפתחו. אויר קריר טפח על פנינו. מלאנו את הריאות באויר נקי. נתקבלה פקודה לצאת ולהסתדר בחמישיות.

מאות רבות של אסירים נפלטו החוצה. רבים מהם היו חלשים ומורעבים עד כדי כך שבקושי רב יכלו לעמוד יציבים על רגליהם.

מולנו, על פסי הרכבת המקבילים, עמדה רכבת נוסעים ארוכה. מחלונות הקרונות הציצו פרצופים של נשים וגברים. הנשים נראו מטופחות ולבושות היטב בבגדים אזרחיים והגברים לא-מגולחים, חלקם בזקנים קצרצרים. גם הם לבשו חליפות ומעילים ארוכים, ועל דש בגדיהם מגן-דוד-צהוב. ממש כמו בגיטאות.

הם דברו ביניהם הונגרית וצעקו לעברינו: "מי אתם ומאין אתם?...". הספקנו לקלוט רק את המשפט בהונגרית: "כאן יהיה לכם טוב!...".

אחר-כך נודע לנו שברכבת זו שעמדה על הפסים מוכנה לנסיעה, היה הטרנספורט של קסטנר בדרך לשויצריה. הם חיו באשליה שגם אנחנו מגיעים למחנה-המשפחות (Familien Lager) עם "הכוכבים" ו"יהיה טוב".

שומרי ה-ס.ס. החלו להאיץ בנו להסתדר ולצעוד לכיוון המחנה. ראינו שלט "ברגן-בלזן". חיילי ה-ס.ס. שליוו אותנו מדורה-מיטלבאו, צעדו משני צדי הטור הארוך ברובים טעונים. כל מי שכשל ונפל – נורה במקום. בכוחות אחרונים נכנסנו לתוך המחנה.

אחרי מיפקד קצר קיבל אותנו קאפו במשולש ירוק מטעם שלטונות המחנה במשפט קצר, בסרקזם וברצינות: "כל אחד ילך לאחד המבנים, יתפוש לעצמו מיטה ויחכה לאוכל... אם יגיע. יכול להיות שאין לכם בשביל מה לחכות... עד

שהאמריקאים יגיעו אין שום סיכוי שתקבלו אוכל..."; כך סָתם הקאפו, לא פירש והלך.

כקצטניקים מנוסים, רצנו מהר בנשימה עצורה וברגליים כושלות למבנים הדו-קומותיים של צבא הוורמאכט. על המיטות היו מזרנים בלי שמיכות. פשטנו את הבגדים. היינו מיוזעים ומזוהמים מהמסע. לא היתה שום אפשרות להתרחץ. התפרקדנו על המיטות ונשמנו לרווחה. אחרי כמה שעות הביאו לנו מרק גריסים חם ומהביל. כל ארבעה אסירים קבלו כחצי ליטר מרק בצלחת אחת. כפות היו לנו עוד ממחנה דורה. הרביעיה שלנו עשתה "הסכם גמיאה" לשם חלוקה צודקת והוגנת:

א) הכף תעבור מפה אל פה. אחרי כל גמיאה עוברת הכף אל הבא בתור. תורן יספור את מספר הלגימות כדי שהאחד לא ירבה והשני לא ימעיט.

ב) ליקוק הצלחת בגמר האכילה ייעשה לפי תור. היום פלוני מלקק את שארית המרק ומחר מישהו אחר.

המרק החם הזה היה ממש משיב-נפש. טעם גן-עדן. אחרי ליקוק משחת-השיניים היה למרק הגריסים החם טעם נפלא. כל אחד הרגיש בו את טעם הבית מאז...

שכבנו על המיטות החשופות ונהנינו מליטופו של המזרן הרך הממולא בעשבי-ים. העצמות שכאבו מהנסיעה המפרכת נהנו מהשכיבה המרגיעה. בברזים זרמו מים. יכולנו לרחוץ את הפנים והרגליים. שתינו לרויה.

מישהו הבחין דרך החלון שאסירים רבים רצים על הכביש הראשי של המחנה ואחרים חוזרים ובידיהם חתיכות גזר, סלק ולפת. קפצנו גם אנחנו, עזבנו את החדרים והתחלנו לרוץ כמות שהיינו, יחפים ומעורטלים, בלי חולצות ובלי מכנסיים.

הגענו למבנה גדול ששימש מטבח לחיילים הגרמנים שגרו כאן קודם. היתה שם מהומת אלקים. מאות מאות אסירים זרמו לכאן רעבים, יחפים ופרועי-ראש. כלם חיטטו בתוך חפירות בהן היו מוחבאים ירקות טריים לקראת החורף, כהספקה למטבחי החיילים. חלק מהירקות היה כבר רקוב ולא ראוי לאכילה, אבל בתחתית החפירה עדיין היו חלקי ירקות שלמים, ועליהם נלחמו האסירים. זכיה בחתיכת סלק או לפת פרושה היה המשך החיים. מאות ידיים גרמיות, חלקן מקועקעות במספרים וחלקן ידיים של נערים צעירים

ששרדו את השנה האחרונה במחנות הריכוז – חפרו וחטטו בתוך מדמנה של בוץ ורקב כדי להציל משהו מתחתית החפירה, משהו שאפשר עדיין להכניס לפה ולהשקיט את הרעב.

חברי אליה'לע שטרן מסטרימטערע ואני הגענו לכאן בריצה ונבלענו בתוך ההמון שבתוך החפירות. הצטרפנו למזי הרעב מחפשי המזון באשפתות. נדחפתי הלוך וחזור, בקושי רב הכנסתי את הידיים כדי "לדוג" חתיכת לפת. ברגע שהשגתי משהו והעליתי אותו לשפת הבור אל אליה'לע חברי, בא גל של אסירים והפיל אותי חזרה לתוך הטיט והתמיסה. עמדנו שנינו עד לברכיים בבוץ של הרקב והתאמצנו לתחוב את הידיים שוב, הכי עמוק שאפשר. בתוך הרעש וההמולה צעקתי אליו: "צא ועמוד בצד, וברגע שאצליח להוציא משהו – קח ושמור עליו, ואחר-כך נברח אל הבלוק".

אחרי כשעה של "לחימה" עיקשת הצלחנו לחזור ובידינו מ"הזהב" היקר, מהירקות שהעלינו מהבור. נגבנו את הרקב, קלפנו את הלפת ועטפנו אותו בסמרטוטים. החלטנו לאכול את הירקות במשורה ובצמצום. גם יתר החברים חזרו עם "שלל" שהפיח תקוה לעוד כמה ימים של חיי-צער בתוך התופת של ברגן-בלזן.

הבנו שנקלענו למחנה ששורר בו משטר של אי-סדר מוחלט. אי הסדר בלט במיוחד לעומת הסדר המופתי שאפיין את דורה-מיטלבאו בחדשים האחרונים. אחרי מסדר הבוקר שנעשה ע"י בלוקאלטעסטער איש ס.ס., היינו מסתובבים מתוך הרגשה שעוד מעט יאזל גם האויר לנשימה.

היה כאן גיהינום-עלי-אדמות. אנשים מתו כזבובים. אסירים שכבו קצת לנוח – ולא היה בהם כוח לקום. בבקר עוד דברת עם מכרך, ולפנות ערב כבר היה מונח על ערימת המתים.

היום החשיך. לבשנו את הבגדים ועלינו על המיטות. שמיכות לא היו לנו. התכרבלנו בבגדים ונרדמנו עייפים ורעבים. עדיין חשנו את הדהוד גלגלי-הרכבת. היתה הרגשה כאילו אנחנו עדיין מתנדנדים, ישובים אחד בתוך ברכי השני.

עם אור היום התעוררנו. שמענו את שריקת המשרוקית בלווית צעקות ראוס! ראוס! והיינו יוצאים למיפקד. ליד הבלוקים עמדו הקאפו, הבלוקאלטעסטער ואיש ה-ס.ס. שערכו את המסדר. אחרי המיפקד היינו גוררים את הרגליים

והולכים לנוח. מיום ליום רבו החולים. הכינים החלו להציק אבל הרעב גבר על הכל. האסירים אנשי השררה, כגון קַפּוֹאים, בלוקאלטעסטער ובעלי התפקידים השונים שהגיעו ממקומות שונים שפונו לברגן-בלזן, מינו עצמם להיות גם כאן בתפקידם הקודם. באי-הסדר הזה הכל היה אפשרי. מדי פעם זכינו לקצת מרק חם.

בקר אחד קמנו ואין מים בברזים. השמועות אמרו שמפציצי האויב פגעו במערכת המים. נודע לנו שלפני ימים מספר פונו כל חיילי הוורמאכט מהאזור, ונשלחו לחזית.

במצב זה של חוסר ביטחון וסדר הצילו אותי שאריות הסלק והלפת שהצלחתי "לארגן" בשארית כוחי. באותן שעות של ציפיה, אי-סדר ורעב, תכננתי איך להשיג עוד קצת אוכל, משהו שיוכל להשקיט את הרעב...

סובבתי שוב ושוב סביב המטבח שסיפק פעם מזון לכל תושבי המקום. גיליתי את מצבור האשפה והפסולת. מצאתי ערימה של קופסאות שימורים ריקים וקליפות של תפוחי אדמה שהשחירו והרקיבו. בין קופסאות השימורים הריקות היו כאלה שנפתחו רק לפני ימים מספר. יישרתי את הפח בכוחות אחרונים וליקקתי את שאריות המזון והשמן. פה ושם היו שיחים שהחלו כבר ללבלב (היה זה כמעט מחצית אפריל של 1945). ניסיתי ללעוס את הניצנים אבל היה קשה לבלוע את המרירות. נזכרתי בצמחיית הכפר, בשיחי הערבה שהיינו מקלפים ומלקקים את גבעוליהם הלבנים. השיחים שמצאתי במקום המקולל הזה לא צלחו אפילו לכך.

התחלתי להכנס למרתפים שמתחת לבנינים הגבוהים, אולי אמצא שם משהו לאכול. באחד הבנינים מצאתי את דלת המרתף פתוחה. התחמקתי דרך חדר המדרגות כדי שהאסירים דיירי המקום לא יבחינו בי. נכנסתי למרתף. אור קלוש הסתנן דרך אחד החלונות המסורגים. כל הרצפה היתה מלאה כדורי-רובה מפוזרים, חלקי לבוש צבאי, ואני – בטרנס של חיפוש אוכל, משהו שאפשר להכניס לפה. לא מצאתי דבר. בדרכי הוצה, אחרי שהתרגלתי כבר לאפלולית המרתף הצצתי הצדה וראיתי אסיר בר-מינן, שוכב אפרקדן, גולגולתו שמוטה, חורי עיניו הציצו אלי וחיוך שלו היה נסוך על פניו המתות.

עמדתי מול פניו והוא כאילו לחש לי: קַמַץ צעיר, חפש חפש.. גם אני חיפשתי מִחְיָה ומצאתי מָוֶת...

היתה זו הפעם הראשונה שנזדעזעתי מגופה מתה, למרות שהייתי רגיל לראות גופות במצבים שונים ומשונים.

חזרתי למיטתי.

שמנו לב שכמעט כל אנשי הצבא לובשי המדים, הקצינים והחיילים, החלו לענוד סרט לבן על השרוול. ר' שלמה גלזר מריזאווליע שהיה זְקן האסירים, במובן הפשוט של המלה, הסביר לנו שזהו סימן כניעה. הוא זכר שבסוף מלחמת-העולם הראשונה ענדו הז'נדרמים סרט לבן לפני הכניעה של אוסטרו-הונגריה. כנראה שהחזית התקרבה, אבל לא הרגשנו שום הבדל במיפקדים. הממונים עלינו רדו בנו ביד קשה. הם בעטו דחפו וקיללו בזמן יישור השורות. שום דבר לא השתנה לטובה.

גם גל השמועות לא הקל על הרעב. כל מאוויינו היו למצוא קצת אוכל ולשרוד עוד יום ועוד יום.

נחלשתי מאוד. הכינים התמקמו היטב והציקו. הרגשתי עייפות ברגליים. החלטתי להסתובב ולא להכנע. לא רציתי ליפול למשכב. ראיתי כאלה, שברגע שנכנעו ושקעו באפטיה גמורה, איבדו מהר מאוד את הרצון לחיות.

לקראת סוף השבוע של 13-12 באפריל 1945 לקחתי על עצמי משימה, והיא: לחפש את חברי מדורה-מיטלבאו שהיו צריכים להיות כאן. הרי עזבנו בבהלה את המחנה בקבוצות, והייתי סקרן לדעת מי מהם הגיע והיכן הם. בשבת ה-14 באפריל 1945, לאחר המיפקד השגרתי, עליתי לבלוק, לקחתי את התרמיל והתחלתי ללכת שוב לתור אחרי מזון, אחרי דבר מה לאכול. חשבתי גם ללכת מבלוק לבלוק כדי למצוא את חברי, אם יתמזל מזלי.

אחרי שעה של חיפוש פתחתי את אחת הדלתות ונדהמתי לגלות, באמצע החדר של אחד הבלוקים, קבוצה של כחמשה-עשר אסירים, כולם חברים ומכרים מדורה-מיטלבאו. גם יחקאל רינג היה ביניהם. על מיתקן מאולתר של לְבֵנים, שמתחתיו דלקה מדורת-אש, עמד דלי מים ובתוכו חתיכות לפת סלק וגזר. המים בעבעו, העשן התפזר והסתנן החוצה דרך החלונות הפתוחים, העצים השמיעו קולות פצפוץ לפני איכולם והגחלים הפיצו ריח וחום נעים. חיים מאיר פולק בעל הסידור מדורה-מיטלבאו, עמד והתפלל בקול רם ואחרים החזיקו אחריו בכוונה גדולה, הם קראו "הלל" של ראש חודש אייר תש"ה. הדלי פעפע מעל לאש והשמיע קול המבשר שעוד מעט המרק מבושל.

כשהסתיימה התפילה התיישבתי לשמוע את הרפתקאותיהם של חברי בזמן המסע. גם הם הופתעו מבואי ושמחו לשמוע ממני שישנם עוד חברים מדורה בבלוק שלי.

יצאתי בהרגשה מעודדת. "תפילת הדרך" שלי היתה שאצליח איכשהו לגרור את רגלי ולהגיע אל בלוק 28 בשלום ובחיים. צעדתי לאט בהרגשת סיפוק של "תפילה בציבור" בתנאים המיוחדים תוך כדי הבערת האש – בשבת...

צעדתי כחמישים מטר כששמעתי קול קורא לי: "חיים-ישראל, חכה! חכה!", היה זה ידידי יחזקאל רינג שרדף אחרי ובידו חתיכת-לפת שהוצאה מתוך הדלי שעל האש. עוד היה בי כוח רצון לסרב. ידעתי שמצבם אינו שונה ממצבי. גם הם התלבטו בבעיה "חיי מי קודמין...", ובכל זאת הצליח חברי להפציר בי עד שלקחתי ותחבתי את המתנה לתרמילי.

אחרי השחרור כששוחחנו על ההרפתקאות שעברו עלינו, סיפר לי יחזקאל ידידי שמיד לאחר שעזבתי את המקום, החליטו פה אחד להוציא פרוסת לפת מהדלי ולתת לי. הסיבה היתה שהם היו בטוחים שלא אצליח להגיע אל הבלוק שלי, ולפי מבטי שלא הסרתי מהדלי, שזאת היתה משאלתי האחרונה...

למחרת השבת ההיא, ביום ראשון ה-15 באפרל 1945, עלו תמרות עשן ממנועי טנקים, וריח של בנזין עלה מג'יפים צבאיים. הצבא הבריטי, שהיה אחד מצבאות-בנות-הברית, זרם בתרועת נצחון מעבר לגדרות התיל של מחנה התופת ברגן-בלזן.

באמצע מיפקד הבוקר, עמדנו כרגיל, מתנדנדים ומתנועעים בחמישיות. סביב הבלוקים היו פזורים מאות מוזלמנים שנפחו את נשמותיהם בימים האחרונים. איש ס.ס. עדיין קיבל את המסדר שהרי: "אורדנונג מוזט זיין"...

שוטר צבאי בריטי בכובע מצחיה אדום, כושי ענק בעיניים רושפות, קפץ מתוך ג'יפ צבאי ועמד נדהם מול מסדר החיים והמתים. הוא לקח את אחד האסירים ששכב פשוט ידיים ורגליים, ללא רוח חיים, וכרך אותו על צווארי ה-ס.ס. שערך את המיפקד. הבנו שאנו משוחררים והתפזרנו בלי פקודה...

# סוף דבר

צבא הכיבוש ששחרר את מחנה ברגן-בלזן, הופתע למצוא רבבות אסירים, אנשים ונשים, גוססים ומורעבים, מוכי חולי ומוכי כינים. ריח הבנזין של הטנקים ושל הג׳יפים וצהלת השחרור התערבבו עם ריח הריקבון והמות. המשחררים לא הביאו אתם רופאים וחובשים, ולא מזון ותרופות.

הגיע קצין יהודי, כנראה שהיה רב צבאי, עמד על תלולית עפר שלמרגלותיה היו המון אסירים מוזלמנים שבקושי עמדו על רגליהם. הוא מישש אותנו כדי להיות בטוח שהוא רואה מציאות ולא חלום בלהות. צעקנו לו בשארית כוחנו: ״אנו רוצים לנסוע לפלשתינה!!!״.

החיילים הבריטים הוציאו מהמחסנים של הוורמאכט שנסוג חביות של כרוב כבוש וקופסאות של שימורי בשר חזיר ושומן וחילקו למורעבים. אסירים ערומים, או לבושים בחלקי לבוש, מוזלמנים, עור ועצמות, חטפו וזללו כל מה שניתן להם. אי אפשר היה לעצור את בולמוס האכילה. כחיות טרף התנפלו על האוכל. מוכי טיפוס הבטן, הוזים בחום גבוה, אכלו ומיד נתקפו בשלשולים ובכאבי בטן. את הצרכים עשו על רצפת הבלוק. תוך כדי אכילה החזיקו ביד אחת את האחוריים וביד שניה דחסו לתוך לוע הפה כרוב חמוץ ובשר עם שומן.

כשבועיים לאחר השחרור הפכו כל הבנינים הדו-קומותיים לבתי חולים מאולתרים. הגיעו צוותים של רופאים ואחיות משודיה.

את האסירים הבריאים כביכול, העבירו הבריטים אל העיר צעללע שע"י הנובר. אני התמקמתי בתוך אורוות-הסוסים של חיל הפרשים לשעבר.

רוב האסירים בני האומות מאירופה הועברו לארצותיהם אל משפחותיהם ע"י קצינים שנלחמו בנאצים. אנחנו היהודים היינו "יתומי העולם", ללא משפחה, ללא דורשים וללא מולדת. לא היה לנו לאן לחזור.

התחלתי לחפש מישהו ששרד מהמשפחה. לאושוויץ הגעתי עם אחותי מלכה בת הארבע-עשרה. ראיתי אותה לאחר הסלקציה, מרחוק. שמענו שיש הרבה נשים בברגן-בלזן.

יום אחד חזרתי מצעללע לברגן-בלזן כדי לחפש אותה. שוטטתי מבלוק לבלוק בבנינים שהפכו לחדרי חולים וניסיתי להציץ בפניהן של החולות. הרגשתי דחף עצום לחפש את אחותי. כשפתחתי את אחת הדלתות נדהמתי לראות על אחת המיטות את חברתה הטובה של אחותי בת החמש-עשרה, שיחד הגיעו לאושוויץ מהגיטו. היא היתה מכורבלת בשמיכה צבאית, שער ראשה מרוט וקרח ממחלת הטיפוס וממכת הכינים, ממש עור ועצמות. אך היא הכירה אותי מיד. דבר ראשון ששאלתי אותה: "בינה, היכן ראית לאחרונה את אחותי מלכה?" והתשובה היתה: "נפרדנו באחד הטרנספורטים מאושוויץ..." בתחילת יוני 1945 הצטרפתי אליה כ"קרוב משפחה" המלוֶה את החולָה להחלים בשודיה.

שנתיים לאחר מכן, ביולי 1947 הגעתי משודיה לצרפת במטרה לעלות בעזרת "עליה ב'" לארץ ישראל. הגענו

לצרפת ביום שבו האנייה "אקסודוס" הגיעה לחיפה ונעצרה על-ידי הבריטים כדי לגרשה מארץ ישראל.

נשארנו תקועים ליד כפר קטן בשם "קטר סזון" (Quatres Saisons – ארבע עונות) על-יד מרסיי. לא יכולנו להפליג. כל נמלי הים התיכון היו במצור ימי של הצי הימי הבריטי, כדי לא לאפשר לספינות המעפילים להפליג.

לכפר הולדתי שיף, משם גורשתי לגיטו, לא רציתי לחזור בשום פנים. עדיין הדהדו באזני קולות הצהלה והריקוד של בני האכרים כשאחרוני היהודים גורשו מהכפר. פעמוני הכנסיה צלצלו, ועל יד הצלוב בקצה הכפר רקדו בנים ובנות הורה לוהטת.

במחצית דצמבר 1947 בליל שבת, בא שליח מ"הבריחה" בשם יהודה רזמיבש הג'ינג'י, ניצול שואה, והודיע חגיגית שהלילה יוצאים להפלגה – לארץ-ישראל. אחרי מסע רגלי של שלש שעות הגענו באמצע הלילה לחוף נידח בסביבות מרסיי. עלינו על סירות גומי שנמשכו בחבלים אל ספינה שהתנדנדה על הגלים השוצפים. שם הספינה היה "כ"ט בנובמבר תש"ז".

כשבועיים נטלטלנו על גלי ים-התיכון הסוערים עד שנשבינו כ"מבריחי גבול" על-ידי אניות מלחמה של הצי של "הוד מלכותה מלכת בריטניה הגדולה...". היה זה ב-24 לדצמבר 1947, ליל חג המולד למנינם.

עוד באותו לילה הועלינו על ספינת-מלחמה בריטית בשם "אושיאן וויגור" והובלנו אל אי-הגירוש קפריסין.

לפנות בוקר, בדרך מפמגוסטה למחנות ההסגר שבדקליה "צייפרוס", דהרנו במשאיות צבאיות בריטיות מכוסות ברזנט אפור-חום, דומות מאוד למשאיות שהעבירו אותנו מבוכנוואלד לדורה-מיטלבאו... הצצתי החוצה וראיתי יער של מחנה אוהלים, מוקף גדרות-תיל ומגדלי שמירה ובהם חיילים חמושים במכונות יריה – ממש כמו אז...

בליל ה-5 בפברואר 1949, אחרי ארבעה עשר חודשי הסגר, הגעתי שוב לנמל חיפה המשוחרר, על אניית הצי המסחרי היהודי "עצמאות".

משאיות של צבא ההגנה לישראל העבירו אותנו אל מחנה צבאי קלט מס' 3 בבית ליד. ריח פרדסים שטף את פנינו.

גוייסתי כחייל גח"ל (גיוס חוץ לארץ). הצטרפתי, כמו רבים משארית הפליטה, אל צבא הגנה לישראל בארץ ישראל.

הֹדוּ לַה׳ כִּי־טוֹב כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ
יֹאמְרוּ גְּאוּלֵי ה׳ אֲשֶׁר גְּאָלָם מִיַּד־צָר
וּמֵאֲרָצוֹת קִבְּצָם מִמִּזְרָח וּמִמַּעֲרָב מִצָּפוֹן וּמִיָּם:...
רְעֵבִים גַּם־צְמֵאִים נַפְשָׁם בָּהֶם תִּתְעַטָּף:
וַיַּגִּיעוּ עַד־שַׁעֲרֵי מָוֶת:...
יֹשְׁבֵי חֹשֶׁךְ וְצַלְמָוֶת אֲסִירֵי עֳנִי וּבַרְזֶל...
וַיִּזְעֲקוּ אֶל־ה׳ בַּצַּר לָהֶם מִמְּצֻקוֹתֵיהֶם יוֹשִׁיעֵם:...
יִשְׁלַח דְּבָרוֹ וְיִרְפָּאֵם... וַיַּנְחֵם אֶל־מְחוֹז חֶפְצָם:...
וַיִּזְרְעוּ שָׂדוֹת וַיִּטְּעוּ כְרָמִים... וַיַּעֲשׂוּ פְּרִי תְבוּאָה:
וַיְשַׂגֵּב אֶבְיוֹן מֵעוֹנִי וַיָּשֶׂם כַּצֹּאן מִשְׁפָּחוֹת:...
הֹדוּ לַה׳ כִּי־טוֹב כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ

מתהילים פרק ק״ז

איזור גיטר דרגומירעשט

סיגעט
סטרימטערע
סלאטינע
ריזאווליע
שיף
גלאד
אונטער–ווישא
אובער–ווישא
קעכניע
פוליען
יועד
דרגומירעשט
בוטיזע
סילישט
סיטשעל

MAR SZIGET
Barczánfalva
Petrova
Borsa
Majszin
BÁNYA
SZOLNOK-DOBOKA VÁRM.
BESZTERCZE-NA

Kohnstein
מכלאת כלבים
Wöffleben כיוון
גדר חשמלית
צריפי בית החולים
מגרש רכיבה
מחנה האס-אס
אתר תעשייה מיטלוורק
מגרש מסדרים
מגרש מסדרים
מגרש ספורט
תחנת טיהור
מחנה אסירים
גדר חשמלית
גדר תייל
מסילת רכבת צרה
תחנת רכבת למשלוחים
גדר תייל
N

## מפת מחנה הריכוז לשעבר "דורה-מיטלבאו"
## (לפי ווינסנטי היין, 1945)

1 הנהלת המחנה
2 המחלקה הפוליטית (גסטפו)
3 צריפי מגורים של האסירים
כיום: מוזיאון, קירות המבנה מקוריים
4 מכבי אש
כיום: תערוכות מיוחדות
5 צריף המגורים של שבויי מלחמה איטלקיים
6 כבשן
7 מרחצאות
8 בית קולנוע
9 מכבסה
10 מטבח
11 מחסן דברי מזון
12 חדר אוכל לאסירים
13 בית מעצר (בונקר)
14 הוצאה להורג של שבויי מלחמה איטלקיים
15 בית זונות
16 נגריה
17 מחסן ציוד ישן
18 צריף בית מלאכה
19 מחסן כלים
20 מחסן פחם
21 מחסן בגדים
22 מבנה אפסנאות
23 מחסן כביסה
24 חדרי דוודים
25 חדר טיהור
26 משרדים

### מקרא

צריפי המגורים של האסירים
צריפי בית החולים
מנהרות עם מסילה A (מיטלוורק)
מנהרות עם מסילה B (מיטלוורק)
לא ניתן לזיהוי
הריסות בניין
אין יסודות בניין
מחנה האס.אס.

# מפתח שמות

**בתיה'ס**, ברוך-מענדל נפח

דוד, בנו

**גלזר**, ר' שלמה

**גלזר**, שרה-מלכה, אלמנה

לאה, יעקב, נחום, פריידע, פייגע, בינה ואריה, הילדים

**גנץ**, אברהם

בתיה, אשתו

**גנץ**, מלכה, דודה

מרדכי, בעלה

**גנץ**, רבקה, דודה

ברל, בעלה

**גרין**, נגר

**דווידוביץ'**, אלטע אהרונ'ס, אלמנה

**דווידוביץ'**, הדס, הצדקת

משה-דוד פריד, בעלה

פרידה, חיים, מרדכי-פריד, אייזיק, חיים ולייב, הילדים

**דסקל**, ר' אלתר

רבקה, בתו

**האדמו"ר** מוולברום

**האיטליאן**, ר' לייזר

**הגר**, ר' מנדלי, הרב בווישאָ ומנהל הישיבה

**הוז**, ר' איציק

מעצע, אשתו

**הוז**, ר' הירש

מרדכי-יעקב ושמואל, הילדים

**הוז**, ר' פנחס בר' אלתר-שמעיה-אשר-זליג

רייזל, אקה, שושה ומאטל, הילדים

**הירש**, בלן וחייט

**הירש** ,ר' צבי

אסתר מושקוביץ, אשתו

יעקב, בנם

**הלוי**, ר׳ צבי-הירשל׳ע בר׳ חנוך, הירש הארוך
רוחצ׳ע (רחל), אשתו
**הלוי**, דוד, שומר פרדסים
**הלפרט**, בריש
**הרשטיק**, מנדלי
**ויזל**, אלמן
**ויזל**, ר׳ יענקל, השמש
**ויזל**, מרים, אלמנת משה-הירש
וולף-לייב, יעקב-ברוך ואביגדור, הילדים
**ויזל**, ר׳ רזיאל
חוה, אשתו
**וינברגר**, פילולוג הונגרי
**וקס**, ר׳ אליה-לייב
גוצה ובעלה אנשל-פייג,
רחל ובעלה אברהם כהן,
שמחה, אליעזר ומושה, הילדים
**וקס**, ר׳ משה אהרונ׳ס, מלמד
מרדכי, בנו
**ורצברגר**, ר׳ מנדל
רייזע, אשתו
איציק, וולף, זיידל ומרים, הילדים
**זלמן-לייב**, בעל החטוטרת
**זקס**, ר׳ צבי-הירשל, שוחט
בריינה, אשתו
אסתר, משה, ישעיה, מנחם-פסח, שמואל-לייב, דוד ובינה, הילדים
**חייקע׳ס**, חנה, דודה
**חנא׳ס**, עזריאל, נגר
פרל, אשתו, מיילדת
**טובל**, ביילע דוד׳ס
**טובל**, יוסלה ואחיו אייזיק-מנדל, בעלי עגלות

**טובל**, פראדל, דודה, אלמנה

אנשל, בעלה

חיה, חיים-ישראל, לייב-בער, שרה'לה וחנצ'ע, הילדים

**יוכבד**

מאיר, גבריאל ומנדל, הילדים

**יעקב'ס**, מרדכי-שמואל

אלתר-ראובן ומשה'לה-שמואל רועה האווזים, הילדים

**יצחק'ס**, רבקה

ציפורה, בתה

**כהנא**, ר' צבי-הירש, מייסד ישיבת "בית אהרון"

זיסל, אשתו

זנוויל, בנו

**לזר**, פריד

**ליבוביץ**, יידל, חייט

**ליברמן**,אבא

פרידה, אשתו

**לייב**, טוחן

**לייביש**, רייזע, אלמנה

**ליפא'לע** הנער

**מאליק**, אברהם, קצב

**מושקוביץ**, ר' אהרון-לייב הירשל'ס

**מושקוביץ**, ר' דוד אהרונ'ס

**מושקוביץ**, הירשל מאיר'ס, קצב

**מושקוביץ**, יעקב

**מושקוביץ**, לייב, סנדלר

**משה'ס**, אבא

סימה, אשתו

אלטע, בתם

**מתתיהו**, ר' אהרון

בריינדל, אשתו

מנדל, בנם

**סַבּוֹ,** ר׳ מרדכי

חנן ויוסף, הילדים

**פולק,** חיים-מאיר

**פופוביץ׳,** איציק-לייב

חיה-רבקה, אשתו

יוסף, בנם

**פייגה,** אלמנה

**פלדמן,** ר׳ משה-ישראל

דוד, בנו

**פסטרנק,** שלום

דבורה, אשתו

שיינדל וחווה׳לה, הילדים

**פרל,** ר׳ אלתר-שמואל דוד׳ס

נחה, אשתו

שמואל-דוד וזיידל-משה, הילדים

**פרל,** אשר-אנשל, הסבא של האבא

**פרל,** חיים-ישראל, הסבא ואחיו שמואל-דוד ועזריאל

**פרל,** ר׳ עזריאל אנשל׳ס, דוד

חנהצ׳ע (חנה), אשתו

**פרל,** שמואל-זאב בן חיים-ישראל, האבא

שפרינצע-רחל, אשתו

חיים-ישראל (המחבר), אלקה, מלכה, חיה והודי-הדסה, הילדים

**פרל,** שרל׳ה (שרה), הסבתא לבית שטרן

**פרקש,** ד״ר, רופא עור

**עזרא,** סנדלר

**קויפמן,** חברו של רינג

**קיזלניק,** ר׳ משה קיזלניק, רבה של ״ריזאווילע והגליל״

**קליין,** ר׳ משה בר׳ שלום

איטה, אשתו

שרה, אלקה, נחמיה, מרים, בלומה, אסתר׳ל ומאיר׳ל, הילדים

**רוזנבאום**, ר' אלעזר וולף, האדמו"ר מקרצ'ניף

**רוזנברג**, רבקה

ר' יעקב, בעלה

**רזיאל'ס**, ר' משה, מוכר ספרים

**רינג**, יחזקאל בר' יהודה לייביש, הסופר

אסתר, מלכה, פרצ'ו, שבח וצבי, האחים

**ר' שבח** "אבי היתומים"

**שאול'ס**, מנדל

באבעלע, בתו ובעלה מרדכי טובל

יוסף-מארי, משה, שניידל ובעלה אברהם טובל ואפרים, הילדים

**שטיגמן**, ר' ברוך

**שטיינמץ**, הירשל, רופא שיניים

**שטיינמץ**, פייבוש ואחיו שמיעה

**שטינמיץ**, ר' יעקב

**שטרן**, אליה'לע

**שטרן**, ר' בן ציון

**שטרן**, רבקה, דודה

משה-לייב, בעלה

**שיינצע'ס** , זליג

שיינצע, אחותו

בינה, בתה

**שמעיה**, חייט

**שן**, דוד, סופר

**גרינוואלד**, ר' יקותיאל יהודה, הסטוריון של יהדות מרמורוש

**קסטנר**, ישראל, פעיל ציוני יהודי-הונגרי

**רזמיבש**, יהודה, שליח "עליה ב'" בקפריסין

**רימקובסקי**, חיים, ראש היודנראט בגטו לודז'

# מפתח מקומות

## בצֵל העצים

קושיצע (קאשא)
קעכניע
קרפטורוס
ראדום
ריזאווליע
שיף

## בצֵל הלהבות

אושוויץ-בירקנאו
אלריך
בוכנוואלד
ברגן-בלזן
דורה-מיטלבאו
הרצונגן
זעללע
נורדהאוזן
קפריסין
שוודיה



חיים ישראל פרל נולד ב-1925 בעיירה וישאָ ובגיל ארבע עבר לכפר שיף שבמחוז מרמורש.

בתחילת מאי 1944 גורש לאושוויץ עם כל תושבי גיטו דרַגומירשט, אחרי הסלקציה הועבר מאושוויץ לבוכנואלד, דורה-מיטלבאו, ושוחרר בברגן-בלזן באפריל 1945. הגיע עם הצלב האדום לשוודיה.

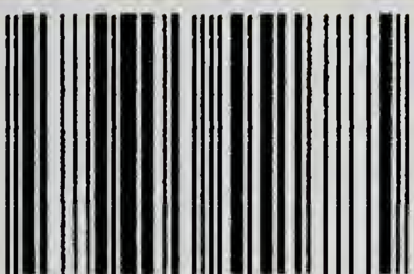
בדצמבר הפליג באניית המעפילים ׳כ״ט בנובמבר תש״ז׳ לכיוון א״י. אחרי טלטולים נתפס כעולה בלתי-ליגלי ע״י הצי המלכותי הבריטי וגורש למחנות ההסגר שבקפריסין. בפברואר 1949 הגיע סוף-סוף לחוף המבטחים וגוייס תיכף לצבא.

למד חינוך בסמינר למדריכים בירושלים ועסק בהוראה ובהדרכה כ-30 שנה. כיום תושב רמת גן.



**מתוך מבוא מאת אלי ויזל,**
**חתן פרס נובל לשלום:**

...זהו מסמך מרגש שנכתב לא מתוך יאוש כי-אם מתוך רצון להתגבר על היאוש.
...אני ממליץ מעומק לבי על זכרונות אלה. בטוחני שימצאו את דרכם לרבבות בארץ ומחוצה לה. ושכולם יודו לממליץ על ההמלצה ועוד יותר למחבר.




ISBN 965-555-178-4 מסת"ב